

TARTU ÜLIKOOL

Filosoofiateaduskond

Ajaloo osakond

Eesti ajaloo õppetool

TERJE LÕBU

REGIONAALSETE JOONTE ÜHTLUSTAMISE KATSED 1920.-1930.

AASTAIL VÕRUMAA HARIDUSELU NÄITEL

Magistritöö

Juhendaja:

Professor Tiit Rosenberg

Tartu 2005

SISUKORD

SISSEJUHATUS

Teema põhjendus.....	4
Identiteedist ja võru keele mõistest.....	5
Allikad ja historiograafia.....	8
Töö struktuur.....	15
Üks riik, üks rahvas (Taustaks teemale).....	16

I VÕRU MAAKOND JA TEMA RAHVAS

1. Võrumaa üldiseloostus	
1. 1. Võrumaa kihelkonnad.....	22
1. 2. Võru linn.....	30
2. Piiride nihkumised	
2. 1. Maakonnapiiride muutumine.....	32
2. 2. Vallapiiride muutumised	
2. 2. 1. Vallad kuni 1930. aastate lõpuni.....	39
2. 2. 2. Põhjendused 1938. aasta vallareformiks.....	41
2. 2. 3. Vallareform ja emotsioonid.....	44
2. 2. 4. Vallareformi hind.....	48
3. Võrumaalased	
3. 1. Kas ja milles oldi <i>ummamuudu</i> ?.....	50
3. 2. Kohaliku vaimuelu kujundajad.....	55

II KEELE- JA KOOLIELU

1. Võru (lõunaeesti) keel ja suhtumine sellesse	
1. 1. Murrete sotsiaalne seisund Eesti Vabariigis.....	60
1. 2. Põhi <i>contra</i> lõuna.....	63
1. 3. Haritlaste suhtumine murretesse.....	68
1. 4. Kokkuvõtteks keeleprobleemidele.....	77
2. Võrumaa koolielu	
2. 1. Eesti riigi koolipoliitika.....	78
2. 2. Kool kui eesti elu ühtlustaja.....	83
2. 3. Võrumaa koolivõrk.....	91
2. 4. Koolielu kujundajad.....	95
2. 4. 1. Koolinõunikud.....	96
2. 4. 2. Õpetajaskond.....	98
2. 4. 3. Õpetajate ettevalmistamine.....	102
2. 4. 4. Õpetajate suhted ümbruskonnaga.....	112
2. 5. Koolide hoolekogud.....	120

2. 6. Koolide võimalused regionaalse omapära rõhutamiseks.....	127
2. 6. 1. Kodulugu.....	130
2. 6. 2. Võru keel koolides.....	132
KOKKUVÕTE	141
SUMMARY	144
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	147
LISA 1 Võrumaa vallad enne 1938. aasta vallareformi	
LISA 2 Võrumaa vallad pärast 1938. aasta vallareformi	

SISSEJUHATUS

Teema põhjendus

1918. aastal sündinud Eesti riik ei olnud valmis kohe. Ajaloolaste tähelepanu on leidnud tema poliitilised, majanduslikud, kultuurilised jm sünni- ja kasvuprobleemid, kuid kuidas oli oma riigiks valmis rahvas? Uuritud on setu rahva kokkusobitamist Eesti riigiga, kellele pöörati juba Eesti riigi loomisaastatel avalikkuse ja riigi teravdatud tähelepanu, kuna setude eelnev saatus erines niivõrd kardinaalselt ülejäänud rahvast. Teiste piirkondade elanike sulatamist ühtseks rahvaks ja riigiks ei peetud raskeks ülesandeks, kuna juba pool sajandit oldi ühiste rahvuslike aadete toel vaimlist koostööd tehtud, mille kinnituseks oli saanud võidukas Vabadussõda.

Nii on arvatud olevatki – kõik eestlased koondusid valutult, jättes kerge südamega maha vana elu koos oma harjumuste ja kommetega ning võtsid, kas just üleöö, kuid siiski rõõmuga, omaks uue mõtte- ja eluviisi. Taoline optimistlik mulje võib jääda vaadatuna väljastpoolt või tagasivaatena lõplikust resultaadist – oli ju meil oma ühtne rahvusriik, mille nimel võideldi ja mindi surmaga. Hiljem enesestmõistetavaks peetu ei ole toimimise ajal, mil teravusi ei kata veel ajalootolm, mitte alati üheselt mõistetav ja protsessis osalevate inimeste ühine soov.

Käesolevas töös on võetud vaatluse alla kasvuraskused 1920.-30. aastate Võrumaal, mitte majanduse ega poliitika vallas, vaid inimestega toimunu. Otsime vastust küsimustele - milline kultuurõhustik valitses 1920.-30. aastate Eestis ning kuidas sobitasid end sellega võrumaalased? Kas võeti tõrgeteta omaks riiklikud ümberkorraldused ning kuidas kohaneti aja nõudega oma elu sättimisel uutele rööbastele?

On väidetud, et Eesti ühiskonna tervikluse loomisel polnud tegemist assimileerimisprotsessiga, vaid kõnelda võime, isegi setude puhul, integreerumisest riikluse ja rahvustervikluse nimel, kuna tegemist polnud etnilise identiteedi muutmisega.¹ Ometigi jääb kiusama küsimus – kas ei või õhkõrn piir assimileerimise

¹ **Jüri Viikberg**. Akulturatsioon. // Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja –killud. Koost. J. Viikberg. Tln, 1999, lk 20.

ja integreerimise vahel mõnikord tähele panemata jääda? Kiputi ju setusid eestlasteks tegema.² Järgnevatel lehekülgedel otsin vastust küsimustele sõdadevaheliste võrumaalaste elust ja mentaliteedist - kuidas suhtus Võrumaa rahvas sellesse, et Eesti riigikeeleks sai eesti kirjakeel, mis erines kontrastselt kagueestlaste kodukeelest ning kuidas võtsid võrumaalased vastu administratiiv-territoriaalsed ümberkorraldused ja kas õnnestusid Haridusministeeriumi suunatud ümberkorraldused koolide elus?

Viimasel aastakümnel on tugevnenud võrumaalaste päritolu- ehk kodukohaidentiteet, mis väljendub teadlikkuses oma päritolust ja julguses seda mitte salata. Ehkki tänaste võrumaalaste identiteedi teadvustamise ja suunamisega tegeleb omakandi juurtega haritud eliit, ei saanud *võro-liikumine* rajaneda tühjale kohale. Milline on selle ajalooline tagamaa, et kunagise vana-Võrumaa rahva tänastest järglastest, kes elavad praegusel Võru- ja Põlvamaal, loeb 56% võrukeelset „Uma Lehte”³ Milles väljendus tollaste võrumaalaste paikkondlik eripära ja enesetunnetus ja kas Eesti elanike nimetamine piirkondliku päritolu järgi oli vaid põgus väline märk või peitusid selle taga sügavamad erijooned, mis iseloomustasid vaid konkreetse kandi inimesi? Kui eestlased olidki omavahel eristatavad regiooniti elulaadi, käitumisjoonte või markantsete iseloomujoonte poolest, siis kuivõrd selgelt seda ise tunnetati? Kas leiab kinnitust väide, et kohalikke eripärasuste märkamisele nii endi kui teiste kantide inimeste vahel aitas kaasa rahvusriigi nivelleeriv hariduspoliitika ja kas seda ka avalikult tunnistati-teadvustati?

Identiteedist ja võru keele mõistest

Käesolevas töös tuleb sagedasti ette termin identiteet, mille tähendust on tõlgendatud mitmeti. „Eesti keele sõnaraamat” määratleb sõna identiteet teadmiseks endast sotsiaalseis olukordades ja suhetes.⁴ Võro Instituudi kodulehel seletatakse seda

² **Indrek Jääts.** Setude etniline identiteet. // Studia Ethnologica Tartuensia I. Trt, 1998, lk 50-53;

Indrek Jääts. Setud eestlaste regionaalse alajaotuse ja iseseisva etnose piiril. // Võro Instituudi toimõtisõq 6. Võro, 1999, lk 35.; **Kalle Lõuna.** Petsrimaa. Petsrimaa integreerumine Eesti Vabariiki 1920-1940. Tln, 2003, lk 61-118.

³ Uma Leht, 24. lehekuu päiv 2005, numõr 77.

⁴ Eesti keele sõnaraamat. Tln, 1999, lk 201.

eneseteadmisena ehk *hindätiidmisena*.⁵ Sotsiaalteadustes on identiteedina vaadeldud väärtuste ja käsitluste kogumit, mis aitavad end teistest eristada.

Identiteete jaotatakse kõige üldisemalt kaheks. Lisaks personaalsele identiteedile, mis teeb inimesest unikaalse isiksuse, seostatakse end erinevate sotsiaalsete gruppidega ja määratletakse end nende kaudu. Kollektiivse ehk grupiidentiteedi põhisisuks on see, mis seostub rühma püsivusega.⁶ Oluliseks on siinjuures järjepidevuse tunnetamine, kuna rühma identiteeditunne kestab edasi hoolimata sellest, et kõik rühma liikmed võivad aja jooksul välja vahetuda.

Üks kollektiivse identiteedi vorme on regionaalne identiteet, mis tavaliselt täiendab inimese teisi isikust lähtuvaid tasandeid. Regionaalne identiteet on konstruktsioon, millega seotud kujutlused ja kogemused on suunatud rohkem väljapoole. Inimestel on oma regioonist mingi kujutlus, mis loodud valikute abil väärtushinnangutest, mineviku sündmustest, esteetilistest ja moraalsetest tõekspidamistest. Samas pole paljudele regiooni kohta kinnistunud arvamustele võimalik leida otsest kinnitust, kuna need muutuvad aja jooksul stereotüüpseteks.⁷

Üheks markantsemaks komponendiks Võrumaa regionaalse identiteedi puhul on keel, seda nii identiteedi kandjate kui väljaspool piirkonda elavate inimeste hinnangul. Identiteetide uurija Helena Sulkala on pidanud oma keelt ja selle aktiivset tarvitamist oluliseks identiteeditugevdajaks kõikide läänemeresoome vähemusrahvaste juures.⁸

Identiteet sünnib vastandamisena, ennast identifitseeritakse eituse kaudu ja luuakse selle suhtes, mida ei ole või millest on puudus.⁹ Võrumaalaste puhul on nende eituseks keel, mille abil vastandatakse end teiste piirkondade elanikele. Samas pole vastandus niivõrd terav, et Võru või mõne teise piirkonna identiteeti saaks klassifitseerida vastupanuidentiteediks,¹⁰ kuna piir vastandavatega ei ole ole vaenulik.

⁵ **Võro Instituudi koduleht** <http://www.wi.ee> 29. 08.2005

⁶ **Aune Valk.** Võrokeste identiteedist. // A kiilt rahvas kynõlõs...: võrokeste keelest, kommetest, identiteedist. Võro Instituudi toimetiseq 8. Võro, 2000, lk 39.

⁷ **Pille Runnel.** Traditsiooniline kultuur setude enesemääratluses 1990ndatel aastatel. // Studia Ethnologica Tartuensia 7. Trt, 2002, lk 48.

⁸ **Helene Sulkala.** Keel, identiteet ja ühiskond. // Keskused läänemeresoome piiridel. Võro Instituudi Toimõndusõq 10. Võro, 2000, lk 24.

⁹ **Stuart Hall.** Introduction. Who needs "Identity"? // Questions of Cultural Identity. Ed. Stuart Hall and Paul du Gay. Sage, London, 1996, p. 4-6.

¹⁰ **Manuel Castells.** The Power of Identity. Oxford:Blackwell, 1997, p. 8.

Ei üksikisiku ega grupi identiteet pole tingimata püsiv. Seetõttu peetakse oluliseks, et identiteedi arenemist tuleb uurida koos ühiskonna arenguga, kuidas see areneb erinevate institutsioonide ja struktuuride kaudu ning missugused tegurid seovad inimesi identiteedi arenemisel.¹¹ Näiteks on uuringud täheldanud eestlaste kollektiivse identiteedi muutust viimasel 15 aasta jooksul, mil idealistlikud väärtusorientatsioonid on asendunud individualistlikele, edule ja tarbimisele suunatud hoiakutega.¹² Kuidas ja kas on pikema aja jooksul muutunud ka eestisesed regionaalsed identiteetid, pole põhjalikumat käsitlust leidnud. Küll on aga leidnud uurimist Võrumaa ja Setumaa rahva identimuutused viimastel kümnenditel.¹³

Teine terminoloogiline probleem, mis tarvilik töö sissejuhatuses lahti seletada – kas võrumaalaste poolt räägitava keele puhul on tegemist võru keele või murdega? Keeleteadlased on väitnud, et puhtkeeleteaduslikult ei ole murde ja keele vahel vahet, vahe võib olla poliitiline, sotsiaalne, kultuurilooline jms. Pealegi on keeleteadlaste seisukohalt küsimuse - kas keel või murre - asetamine ebakorrektna, kuna kõnelda tuleks vaid eesti keele keeleteisendist.¹⁴ Enn Kasak leiab, et võttes arvesse peale lingvistilise ka teisi keeleteasandeid (ajalooliste murrete, nüüdismurrete, linnade ja sotsiaalsete rühmade murdepruukide tasand), on selge, et olemas on nii võru keel kui Võru murre.¹⁵ Mitteekeeteadlaste ringkondades, nii ametlikes hinnangutes kui rahvasuus, on murdele omistatud madalam staatus kui keelele. Murret on peetud väheväärtuslikuks, tooreks ja labaseks vastukaaluks haritud ja õilsale kirjakeelele. Halvustav suhtumine kirjakeelest erinevasse keelpruuki on tekitanud paljudes murdekõnelejates tõrke oma keele murdeks nimetamise vastu. Pejoratiivse suhtumise tõttu eelistavad ka paljud võrumaalased oma kodukeele puhul terminit võru keel. Kuna kirjanduses on paralleelselt kasutatud nimetusi võru keel, murre kui ka keelepruuk, siis ka käesolevas töös tuleb neid mõista sünonüümidena.

¹¹ **Helena Sulkala**, lk 14.

¹² **Marju Lauristin, Triin Vihalemm**. Changing value systems: Civilizational Shift and local differences. // M. Lauristin, P. Vihalem, K. E. Rosengren, L. Weiball (eds). Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition. Trt, 1997, p. 243-263.

¹³ **Kadri Koreinik**. Võrokeste keele- ja kultuurihoiakutest ning Võro instituudist. // Võro Instituudi Toimetised 11. Võru, 2001; **Pille Runnel**. Traditsiooniline...

¹⁴ **Tõnu Tender**. Võru keel – keel või murre. // Akadeemia 4 (1996), lk 646.

¹⁵ **Enn Kasak**. Võru murre ja võro keel. // Õdagumeresoomõ väikuq keeleq. Läänemeresoome väikesed keeled. Võro Instituudi toimõtiseq 4. Võro, 1998, lk 16-17.

Allikad ja historiograafia

Uurimuses kasutatud allikate ja kirjanduse valik on olnud allakirjutajale kõvaks pähkliks. Ei leidu kuigi palju selgesõnaliselt suunavaid arhiividokumente ega kirjatükke, mille kallale asumine annaks kindlat lootust sissejuhatuses püstitatud küsimustele vastuste leidmisel. Polnud ka otseseid eeskujusid kusagilt võtta, kuna puuduvad laiatasandilised, üle-eestilisi protsesse analüüsivad käsitlused sellest, kuidas kohanes rahvas Eesti riigi ja selle vaimse atmosfääriga. Kas võeti see omaks või üksnes vastu? Küll on aga viimastel aastatel ilmunud uurimusi Eesti Vabariigi alguskümnendite elu üksikute valdkondade kohta, mis loovad võimalusi teatud ringkondade mentaliteedi mõistmiseks. Neist kõige mitmekülgsemad on Toomas Karjahärmi ja Väino Sirku uurimused, kus tegeldud eesti haritlaskonna probleemidega tsariajast kuni Eesti Vabariigi lõpuni 1940. aastal.¹⁶ Kahjuks pole senised uurimused Eesti Vabariigi ajast enne II maailmasõda andnud vastust küsimustele - kas paikkondlikud omapärad, kombes, tavad ja sissetallatud eluviis olid visad püsima või soostus rahvas meeleldi Tallinnast suunatud elujuhistega, sealhulgas riigi poolt sobivaks peetud enesemääratlusega olla eelkõige vaid Eesti Vabariigi kodanik.¹⁷ Üldsegi pole sellest tahust käsitletud Võrumaad ja selle pinnal elavate inimeste mentaliteeti. 1920. aastail oli teema veel toores ning 1930. aastail ei lubanud riiklik ideoloogia enam kahtlusi ja kõhkusi. Ka nõukogude ajal ei saanud ajaloolased Eesti Vabariigi mentaliteediajalooa tegelda, või kui olekski võimaldatud, siis kohustuslikud ideoloogilised hinnangud oleksid olnud juba ettemääratavad.

Küll aga on uurijaile huvipakkuvaks olnud käesoleva uurimustöö pealkirja üksikud komponendid – Võrumaa, tema ajalugu ja keel ning eriti viimastel aastakümnetel ka eesti rahva kui terviku identiteedi kujunemisluugu. Nimetatud teemadevaldkondi appi võttes olengi, vahel küll liialt suure ringiga, lähenenud võrumaalaste identiteedi otsimisele. Valikuhetki on otsinguis olnud palju ning kõnitud säilike viisi ka valel teel, saamata ühtegi konkreetset vihjet, mis kajastanuks võrumaalaste mõtteid ja

¹⁶ **Toomas Karjahärm.** Unistus Euroopast. Tln, 2003; **Toomas Karjahärm, Väino Sirk.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850-1917. Tln, 1997; **Toomas Karjahärm, Väino Sirk.** Võim ja vaim. Eesti haritlaskond 1917-1940. Tln, 2001.

¹⁷ Teatud erandi moodustab vaid Setumaa, kuid sellegi puhul on rohkem kui rahva ja tema kodupaiga suhestumist, uuritud nende etnilist identiteeti.

suhtumisi oma kodupaika ning selles harrastatava elulaadi ja kõneldava keele kokkusobimisest/sobitamisest Eesti riigi ja selles heaks tunnistatud kodukorraga. Tagantjärele ei tule kahetseda ühtegi hetkel tulutuna tundunud säilikulugemist, kuna uuritavasse valdkonda saabki vaid siseneda aegamisi, õppides tundma omaaegseid Võrumaa inimesi ka kiretutena tunduvaist ankeetidest-aruannetest. Mentaliteeti, mis identiteedi osaks, tulebki otsida ridade vahelt. Kõik see eeldab mahuka ja mitmekülgse kirjanduse läbisõelumist, ametlikest allikaist ja seadusekogumikest mitteametlikuni (kirjavahetus, päevikud), suuliste mälestuste ja pärimusteni. Kõrvale ei saa jätta isegi paljurääkivaid albumifotosid.

Kahjuks tuli materjalide otsingul kehtestada piirid, kuna muidu poleks järgnevaile tekstilehekülgedele kunagi punkti järgnenud. Võib olla üsna kindel, et allikate ja kirjanduse teistsugusel valikul, oleks küll palju järgnevast tekstist hoopis midagi muud (näiteks oleks hariduselu asemel võinud Võrumaa rahvani jõuda kirikuelu kaudu), kuid järeldused rahva eestistamisest-eestistumisest oleksid olnud samad.

Kaalukaima osa töö kirjutamiseks kasutatud materjalist moodustavad Eesti Riigiarhiivis (ERA) paiknevad arhiiviallikad.¹⁸ Neist enim pakkus fond 2633 – Võru Maavalitsus (1917-1940), mille nimistus 1 paiknevatest maavalitsuse osakondade materjalidest olen kasutanud administratiivosakonna (vallavolikogude koosolekute protokollid, valdade territoriaalsete ümberkorralduste kavad, kirjavahetus ja teated vallapiiride muutmise kohta jne), üldosakonna ja sekretariaadi (maakoolivalitsuse määrused ja seadused, statistilised ülevaated) ning haridusosakonna (EV Haridusministeeriumi ringkirjad; andmed Võrumaa koolide kohta – teated kooliskäivate laste ja koolist puudumise kohta, hoolekogude töö, aruanded haridusministeeriumi poolt eraldatud summade kasutamise kohta, varustatus õppevahenditega jne; õpetajate nimekirjad, valimised ja vallandamised; koolinõunike kirjavahetus, revideerimised koolides, kaebuste lahendamised; algkoolide võrgu ümberkorraldamise kavad; turismi arendamine Suurel Munamäel; küsitluslehed õpilaste tervisliku seisundi kohta; kodukaunistamise hoogtöö ja komiteede

¹⁸ Eesti Riigiarhiiv. Fond 1108 – Haridusministeerium 1918-1940; Fond 2633 – Võru Maavalitsus 1917-1940.

moodustamine) tegevusvaldkonda kuuluvaid säilikuid. Sama fondi nimistust 3 (isikuline koosseis) olen leidnud õpetajate nimekirju, palgalehti, kirjavahetust kooliosakonnaga, kohataotluse avaldusi, kursustest osavõtjate nimekirju ning nimistust 4 ringkirju, andmeid koolide kohta, toetussummade jagamist ja teateid koolikohustuse täitmise kohta.

Teine fond Riigiarhiivis, millega olen palju tegelenud, on 1108 – Haridusministeerium. Selles asuvad mõningad dokumendid ja aruanded on küll dubleeruvad Võru Maavalitsuse fondis leiduvaga, kuid paljud siinsed säilikud pakuvad võrdlusainet Eestimaa teiste piirkondade koolieluga, avades uusi tahke Võrumaa elu mõistmiseks. Haridusministeeriumi materjalid sisaldavad koolinõunike ja –koolijuhtide nõupidamiste protokolle, mis kajastavad omaaegseid haridusteoreetilisi seisukohti ja vaidlusi, millede käigus koorusid välja mentaliteedierinevused linna- (eriti Tartu ja Tallinna) ning maakoolide vahel.

Maalt pärinevate haritlaste suhteid oma kodupaigaga, selle identiteedi omaksvõttu või eitamist olen noppinud Eesti Ajalooarhiivi (EAA) fondist 2100 – Tartu Ülikool.¹⁹ Tartu Ülikooli juures tegutsenud maakondlike üliõpilaskogude säilinud materjalid (nimistu 19), sisaldavad kogudesse kuulunud üliõpilaste nimekirju, põhikirju, koosolekute protokolle, kirjavahetust, päevikuid, majandusdokumente jm. Kahjuks pole arhiivis kõikide kogude materjale võrdväärselt, kehvemalt esindatute hulka kuulub ka Võrumaa. Võrumaa päritoluga tudengite organisatsioonidest - Võrumaa Üliõpilaskogu (1922-1935) ja Võrumaa Üliõpilasselts (1927-1928) - ja nende tegevusest kodumaakonna heaks leiab andmeid ka teiste maakondade kogude ja seltside-korporatsioonide kirjavahetuskaustadest.

Eesti Kirjandusmuuseumi kogudest on siinses töös kasutatud Eesti Kultuuriloolises Arhiivis talletatud ajaloolist pärimust Rõuge kihelkonna kohta (viidud läbi 1928. aastal), mille küsimustiku siht suunatud küll varasemasse, tsaariaega, kuid vastajate suhtumine iseloomustas ka nende enda aega.²⁰

Kuna viimastel aastatel on tõusnud lõunaeestilisus, sh võrumaalisus, nii kultuuri- kui teadusringkondade huviorbiiti, olen otsinud võrumaalaste kohanemist ja enda

¹⁹ Eesti Ajalooarhiiv. Fond 2100 – Tartu Ülikool 1919-1940.

²⁰ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA). Fond 199 – Akadeemilise Ajaloo Seltsi (1920-1940) stipendiaatide aruanded.

kohandumist uute oludega Eesti riigis kirjutistest, mis puudutavad laiemalt kogu Lõuna-Eestit. 2002. aastal ilmunud „Sirbi” lõunaestluse erinumbris kirjutab Livia Viitol, et viimase kümne aasta jooksul on Lõuna-Eesti kui fiktsioon (kujutus, müüt jne) saanud domineerivaks geograafilise Lõuna-Eesti üle²¹. Lõunaestluse mõjuvõimule eestlaste Eesti-nägemuses on kindlasti aidanud kaasa mitmed institutsioonid, mis loodud kaduma kippuva lõunaestli keele ja kultuuriga tegelemiseks. 2000. aastal asutati Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus ning juba alates 1995. aastast on võru kultuuri ja keelega nii minevikus kui kaasajas tegelenud Võro Instituut. Lõunaestluse uuringuid ning elulaadi säilitamist ja elustamist toetab EV Kultuuriministeerium programmiga “Lõunaestli keel ja kultuur”. Tänu tekkinud võimalustele ongi aasta-aastalt täienenud raamaturiid, mis pakkunud abi käsitletava teemaga tegelemisel.²²

Suure tähelepanu osaliseks on viimasel aastakümnel saanud lõunaestli (sh võru) keel, mille alalt kaitstud nii doktoritöid kui hulk magistri- ja bakalaureusetöid.²³ Lisaks keeleteaduslikule tahule on lõunaestlaste keele uuringud seotud teistegi aspektidega, mis pakkunud huvi just käesoleva teema seisukohast. Esiteks, lõunaestli keele võitlus mõjuvõimu pärast eestlaste maal ning hiljem, juba alla jäänuna, avalikkuse suhtumine sellesse kui mittedobivasse keelepruuki. Teiseks, Võrumaa koolielu käsitlemise juures olen jälginud allasurutud võru keele tegelikku kasutamist Võrumaa koolide igapäevaelus. Kahe keele, lõuna- ja põhjaestli, omavahelise võimujagamise käiku mitme sajandi vältel, olen käsitleanud peamiselt Heli Laanekase uurimustele tuginedes.²⁴ Hilisemaid, 1910.-30. aastate, lõunaestli keele arglikke katseid avalikkuse ette astuda, olen jälginud ajakirjade „Eesti Keel” ja „Eesti Kirjandus” najal.²⁵ Võru keele elujõudu 1920. - 30. aastate Võrumaa koolilaste hulgas (seega ka

²¹ Livia Viitol. Kus on Lõuna-Eesti keel? // Sirp, 27. september 2002, nr 36.

²² Kaika suvõulikuul. Tartu, 1990; Kaika suvõulikuul Lüllemäel. Võro, 1996; Kaika suvõulikuulõ kogomik. I-VIII (1989-1996). Võro, 1997; Kaika suvõulikuulõ kogomik. IX-XI. Võro, 2003; Võro Instituudi toimõndusõq. 1-16. Võro, 1997-2004; Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat. I-III. Trt, 2002-2004.

²³ Nimekiri võru keele uurimustest 2002. aasta seisuga vt. **Karl Pajusalu**. Lõunaestli murdeuuringud viimasel aastakümnel. // Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat. I. Trt, 2002, lk 35-48.

²⁴ Artiklid koondatud Heli Laanekase doktoritõõs ühiste kaante vahele – **Heli Laanekask**. Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.-19. sajandil. // Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 14. Trt, 2004.

²⁵ Eesti Keel 1922-1940; Eesti Kirjandus 1909-1940.

nende kodudes ja kogu Võrumaal), kajastavad eelpool mainitud arhiivimaterjalid ning mälestusteraamatud.

Kuid ega enne lõunaestluse uurijatele soodsate aegade tulekutki polnud Võrumaa ajaloo uurimises tegemist tühermaaga. Lõuna-Eesti alad on olnud arheoloogide, asustusajaloolaste ja etnoloogide huviobjektiks juba aastakümneid, kelle töövilja on kasutatud käesolevas uurimuseski. Uurimisala iseloomust tulenevalt on ühed järjepidevamad Võrumaa minevikuga tegelejad olnud arheoloogid, kelle töödest on andnud ülevaate Heiki Valk Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamatus.²⁶

Esimesed kindlakavalised teaduslikud uurimused Eestimaa maakondade ajaloo, looduse ja rahvastiku kohta viidi läbi alles iseseivas riigis, milles suurim teene oli rahvusülikooli õpetlastel ja üliõpilastel. Tõsiseltvõetavaks paikkondliku uurimustöö keskuseks sai Eesti Kirjanduse Seltsi juures tegutsev Kodu-uurimistoimkond. Üheks esimeseks noorte uurijate mõneaastase töö viljaks sai 1926. aastal ilmunud koguteos „Võrumaa”, mis ei ole oma väärtust kaotanud tänini.²⁷ Nõrgaks küljeks selle faktiderikka teose puhul võib käesoleva uurimuse seisukohast pidada seda, et puudub ülevaade kirjeldatava regiooni inimestest ja nende mentaliteedist. Etteheidetud puudus on mõistetav, kuna teose ettevalmistuseks määratud aeg kulus eelkõige andmestiku kokkukorjamiseks ja -panekuks. Pealegi oli raamatu koostajate puhul tegemist noorte inimestega, kes vähese elukogemuse tõttu poleks võib-olla olnudki piisavalt küpsed inimeste ja olude omavahelise suhestuse hindamiseks. Ja veel - kuna teadusliku Võrumaa-raamatu autorid olid akadeemiliste sidemetega liialt kammitsetud, siis ehk ei peetud tundelist aspekti oma uurimustöö väärtuseks, pigem vastupidi.

Ületamatuiks eestiaegse aura loomisel võib pidada Bernard Kangro ja Valev Uibopuu koostatud ülevaateid, mis loovad elava pildi uuritavast ajajärgust.²⁸ Kahjuks jäävad need erandeiks. Pealiskaudsus teatud piirkondade eluviiside ja inimeste kirjeldamisel oli ja kipub praegugi olema omane isegi turistide jaoks koostatud väljaannetes, millede üheks eesmärgiks paikkondliku maine kujundamine. Eemaltvaatlejatest kirjutajad ei

²⁶ **Heiki Valk.** Lõuna-Eesti arheoloogilisest uurimisest. // Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat. I. Trt, 2002, lk 11-29.

²⁷ Võrumaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Trt, 1926.

ole suutnud alati süüvida uuritava-kirjeldatava objekti sügavusse, mis kokkuvõttes võib lugejale anda lausa vääraid ettekujutusi mõnestki paigast. Nii näiteks rännuhuvilistele suunatud raamatukeses "Turist Kagu-Eestis", ei ole autorid mõistnud Võrumaa inimeste tegelikku eluviisi, märkides juskui piinlikkust tundes ja vabandades, et vanu ebausku kombeid (jaanituli, mardi-ja kadripäev) tähistatakse siin vaid naljana.²⁹

Ülevaates Võrumaast ilmunust ei saa mainimata jätta 2004. aastal Võro Instituudi poolt üllitatud „Võromaa kodolugu”, mida võib pidada nooremaks sõsaraks 1926. aastal ilmunud „Võrumaale”.³⁰ Ehkki kirjutatud populaarses, st loetavas stiilis, ja puuduvad viited, ei tohiks see kahandada tema väärtust ka teadusega tegelevate ringkondade silmis. Koduloo-raamatule on omane Võro Instituudi poolt viljedatav suhtlusviis, mis näeb ühtse tervikuna loodust, elu (st ajalugu) ja inimest.

Enam kui teaduslike väljaannete kaudu, on Võrumaa ja tema inimesed ülejäänud Eestimaa rahvale saanud tuntuks Lõuna-Eestist pärinevate kirjameeste memuaaride kaudu, mis esituslaadilt ja ilmumisajalt õige mitmekesised - alates 1930. aastal ilmunud Võro raamatukaupmehe ja ajakirjaniku Johan Semmi J. S. Panius-Semmiste pseudonüümi all ilmunud noorpõlvemälestustest kuni Madis Kõivu „Studia memoriae”-sarjani, mis esitab detailselt ennesõjaaegse Võrumaa aega ja ruumi. Mälestusraamatuid on kirjutatud nii ennesõjaaegses Eesti riigis, kui ka hiljem - välis-Eestis ja tänases Eestis. Ehkki mälestused on juba loomult subjektiivsed ajalooallikad, kus pinnale jäänud hea või halb võib kirjutajalt saada võimendatud värve, tuleb vaadeldava aja kohta kirjutatusse suhtuda veelgi kriitilisemalt, kuna vägisi katkestatud elu Eesti Vabariigis võib jutustaja mälestustes muutuda tegelikult olnust kaunimaks. Siiski saab omistada mälestustele vanast-Võrumaast olulise teene arhiivifaktide elustamisel. Lisaks memuaaridele on tõetruu pildi loomisele nn võrumaalisusest aidanud kaasa mitmed ilukirjanduslikud teosed, millest paljud tugevate autobiograafiliste sugemetega.³¹

²⁸ Meie maa. Eesti sõnas ja pildis IV. Lõuna-Eesti. Toim. B. Kangro ja V. Uibopuu. Lund, 1957; Eesti talu. Koguteos sõnas ja pildis. Lund, 1959.

²⁹ Turist Kagu-Eestis. Trt, 1923, lk 24.

³⁰ Võromaa kodolugu. Koolilatsilõ ja suurilõ, aoluust ja teedäq inemiisist. Kokko pandnuq nele Reimann. Võro Instituut, 2004.

³¹ Valiknimekiri mälestustest ja ilukirjandusest kasutatud kirjanduse nimistus lk 155.

Alahinnata ei saa rahva mälu, mis kandub edasi suulisel teel. Kahjuks võimalused uuritava ajastu otseseid kajastusi püüda on jäänud üha harvemaks, leppida tuleb mälestuste mälestustega. Antud uurimuse puhul seisneb suuliste allikate väärtus taustsüsteemi loomisel, kuna need on teinud oma töö käesoleva töö kirjutaja kallal juba aastate eest.

Mentaliteeti, milline valitses suhtumises Võrumaasse ja tema rahvasse, võib leida nii kohalikust kui üleriigilisest ajakirjandusest, mis ise etendaski olulist osa mentaliteedikujundajana. Ülemaalistesse päevalehtedesse jõudisid Võrumaa uudised haruharva, tavaliselt eksisteeris maakonna nimi vaid statistilistes ülevaadetes. Inimesed sattusid lehte vaid negatiivses seoses, õnnetuste ja kuritegude kajastamisel. Maakonnalehed „Võrumaa” ja „Võrumaa Teataja” kajastasid omakandi probleeme ja elu toonis, mis sisendasid rahvasse otsekui süütunnet, et ollakse võrumaalased, kes oma mahajäämusega takistavad Eesti riigi arengut.

Võrumaa kasvuraskused Eesti riigi osaks saamisel ei olnud üksnes selle kandi probleemid, mistõttu nende lahtimõtestamiseks annavad tuge üle-eestilised väljaanded. Kogu rahva kasvatamist Eesti riigi kodanikeks peeti silmas ajakirjades „Kasvatus” ja „Eesti kool” ilmunud kirjutistes.³² Haridusministeeriumi Teatajates avaldati seadusi, määrusi, korraldusi, avaldusi ja ringkirju, mis olid konkreetsed tähised koolielu ühtlustamisel.³³

Vaadeldava aja kohta on ilmunud Eesti Statistikaameti mahukad ülevaadet, mida olen kastunud võrumaalaste koha määramisel Eesti mastaapides.³⁴ Hinnatavad on Edgar Kanti majandusgeograafilised uurimused, milliste paremik on koondatud ühiste kaante vahele Ilmamaa kirjastuse poolt.³⁵ 1938. aasta vallareformi õigustamiseks avaldati Endel Kreppi uurimus, mis põhjendab territoriaalsete ümberkorralduste vajadust majanduslikust seisukohast.³⁶ Abiks valla- ja maakonnapiiride muutmiste jälgimisel oli Liivi Uueti koostatud teatmik.³⁷

³² Kasvatus 1919-1940; Eesti Kool 1935-1940.

³³ Haridusministeeriumi Teataja (1936-1940). Tln, 1936-1940.

³⁴ Eesti Statistika. Kuukiri. 1922-1940.

³⁵ **Edgar Kant.** Linnad ja maastikud. Trt, 1999.

³⁶ **Endel Krepp.** Valdade majanduslik olukord ja territoriaalne ümberkorraldus Eestis. // Tartu Ülikooli majandusgeograafia seminari üllitised, nr 25. Tln, 1938.

³⁷ **Liivi Uuet.** Eesti haldusjaotus 20. sajandil. Teatmik. Tln, 2003.

Võrdlusainet samaaegselt naabermaakonnas setu rahvaga toimunust on pakkunud viimastel aastatel ilmunud uurimused, mille autoriteks Indrek Jääts ja Kalle Lõuna.³⁸

Varasemast ajast võib nimetada setude-uurijana Jelena Richterit.³⁹

Lisaks eelpool nimetatud kirjandusele olen saanud abi mitmetest kultuuri- ja teadusajakirjades (Akadeemia, Looming, Tuna, Vikerkaar jt) või muuseumide aastaraamatutes (ERM, Läänemaa Muuseum, TÜ Ajaloo Muuseum) ilmunud artiklitest, mis käsitlevad käesoleva teemaga seonduvaid probleeme

Töö struktuur

Regionaalsete omajoonete kadumist/kaotamist Eesti riigis 1920.-30. aastatel Võrumaa koolielu näitel olen uurinud jaotatuna kahte peatükki. Kuid veel enne Võrumaa probleemide juurde asumist, sissejuhatuses, taustana uuritavale teemale, pean vajalikuks esitada ülevaade seisukorrast, milline valitses Eestimaa kultuurielus omariikluse algul. Millised valikuteed seisid ees ja kuidas jätkas riik – kas anti võimalust paikkondlike eluviiside edasikestmisele või võeti suund ühtlustamisele?

Esimene peatükk, mis ei jõua küll veel magistritöö pealkirjas mainitud hariduseluni, on vajalik selles osalevate inimeste ja paiga eripära mõistmiseks. Selle esimeses osas tutvustan lähemalt ajaloolise Võrumaa kaheksat kihelkonda ja maakonnakeskust Võru linna, tuues välja nii kohaliku kui kaugema rahva suhtumise neisse.

Teine osa tegeleb Võrumaa piiridega, nii maakonna välis- kui sisepiiridega. Võrumaa, mis selle seaduslikust loomisest alates oli umbes 130 aasta vältel säilitanud üldjoontes samad piirid, hakkas kiiresti kahanema omariikluse ajal. Teravaks vapustuseks, kuid samas aktiivseks innustajaks sekkumisel ühiskonnaprobleemidesse, sai võrumaalastele 1938. aasta vallareform, mis oma ümberkorraldustega lõi sassi Võrumaa maarahva sisseharjunud eluviisi, lõhkudes vallakeskset mõtlemist.

Esimese peatüki kolmandas osas olen toetudes etnoloogide ja folkloristide uurimustele ning Võrumaalt pärinevate inimeste memuaaridele, toonud välja 1920.-1930. aastate võrumaalasi iseloomustanud hoiakud ja tavad, mis tegid nad areneva Eesti ühiskonna

³⁸ **Indrek Jääts.** Setude etniline identiteet. // Studia Ethnologica Tartuensia I. Trt, 1998; **Kalle Lõuna.** Petserimaa. Petserimaa integreerumine Eesti Vabariiki 1920-1940. Tln, 2003.

³⁹ **Елена Рихтер.** Интеграция сету с эстонской нацией. // Eesti talurahva majanduse ja olme arengujooni 19. ja 20. sajandil. Tln, 1979.

taustal mahajäänud kandi rahvaks. Eraldi on tähelepanu all Võrumaal elav või sealsete juurtega intelligents ning nende tegemiste tahk, mis seotud kodukandiga.

Teine peatükk otsib uuritavale teemale – regionaalsete omapärasuste ühtlustamine – vastust keele- ja hariduselu kaudu. Selle esimene osa pühendub võru, ja laiemalt ka kogu lõunaeesti keelele. Vaatluse all pole keele grammatiline aspekt, vaid võru keele kui regionaalmurde sotsiaalne asend Eesti riigis ning avalikkuses esinenud sõnavõetud murde vastu või kaitseks. Selleks, et mõista omariikluse ajaks väljakujunenud kirjakeele-murrete suhte tausta, vaadeldakse põgusalt kahe keele – põhja- ja lõunaeesti keele - omavahelist vägikaikavedu läbi ajaloo.

Mahukaim on teise peatüki teine osa, mis keskendub Võrumaa koolielule 1920.-30. aastail. Hariduselu on peaaegu kogu rahvast puudutav eluvaldkond ning kool, mis vaadeldaval ajal oli veel maaelanike sotsiaalse elu keskpunkt, sai esmaseks indikaatoriks riigi ja rahva vastastikusel suhtlemisel. Seetõttu ongi koolid valitud vaatlusobjektis, mille kaudu jälgida realselt toimuvaid muutusi, mille tõi Võrumaa rahva ellu Eesti riik. Vana elustiili purustamist ja rahva reageeringut riiklikule ühtlustamispoliitikale, mis tõi endaga kaasa regionaalse identiteeditunde väljakujunemise, on töö viimases osas jälgitud koolielu mitmest küljest – Eesti riigi koolipoliitika põhisuunad (eesti keel koolidesse ja õpilaste kasvatamine riigi kodanikekes) ning vahendid püstitatud eesmärkide täitmiseks (ühtlustamine seadusandlikul teel, internaadielu soosimine jne); Võrumaa koolielu kujundajad (koolinõunikud, õpetajaskond ja nende ettevalmistamine, koolide hoolekogud jne); kooli võimalused kohaliku eripära säilitamiseks (kodulugu ja võru keele kasutamine koolide igapäevaelus).

Üks riik, üks rahvas (Taustaks teemale)

Eesti ühiskonna enesidentifitseerimise otsingud ulatuvad 19. sajandi lõppu, mil polemiseeriti, millele peab rajanema eestlaste rahvusideoloogia. Vaieldamatult oli ja on eestlaste rahvusluses eriti olulisel kohal kultuur, mida nimetatud lausa eestlaste "kategoriliseks imperatiiviks".⁴⁰ Juba omariikluse eelsel konsolideerumisprotsessil said siduvamaks ideeks nii Hurda kui Suitsu ja teiste nooreestlaste kutsungid

⁴⁰ **Eduard Parhomenko.** Eestluse kategorilisest imperatiivist. // Vikerkaar 12 (1991), lk 60-64.

kultuuriotsingutest kui majanduslikud sihid, mis pidid aatelite unistuste täitumise järel ootama oma aega.

19. sajandi lõpuks oli selge, et eestlaste järgmise sajandi kultuur ei saa enam toetuda üksnes omakultuuri traditsioonidele, milleks oli talupojakultuur. Eestlaste traditsiooniline kultuuriväli tuli sobitada uue ajastu ja uute poliitiliste tingimustega. Uue eestlasliku kultuuri sisu konstrueerimine tekitas intelligentsi ringkondades vaidlusi, milles ilmnes kaks äärmust. Üks pool kinnitas, et loodav kultuur peab kasvama välja rahvuse omast jõust ning süüdistas haritlasi väheses rahvuseluses, isamaalisuse puudumises ja kosmopolismis. Teine äärmus leidis, et Eesti oma kultuur on liiga nõrguke, et midagi omalt poolt pakkuda ning panus tuleb teha üldinimliku kultuuri omandamiseks⁴¹. Kesktee pooldas nii omamaist kui euroopalikku - edumeelsele ja kaasaegsele eestlasele loodava kuvandi üheks küljeks arvati sobivat uus euroopalik elulaad, kuid põhialuseks, millele toetada, pidid jääma eestluse traditsioonid.⁴²

Uued ideed ja mõtted jõudsid rahvani pikkamööda ja ise teid pidi, seda eriti enne omariikluse aega. Kui lõunaestlased elasid edasi rahulikus ja aeglasel tempos, olles oma pealinna Riia suhtes kaugel ääremaa, siis tööstus- ja majanduslinna Tallinna mõju jõud suutis järk-järgult muuta põhjaestlaste meelt. Jaan Tõnisson ja „Postimees” hoidsid pikka aega kinni seisukohast, et õige eestlane on vaid talupoeg, samal ajal kui Tallinna ajalehed nägid ka linnaelus positiivseid külgi.⁴³ Kuna „Postimees” oli eelkõige lõunaestlaste ajaleht, siis võib osaliselt tema teeneks pidada võrumaalaste pikaajalist kinnipidamist traditsioonilisest elulaadist, kuna usk ajalehe õpetussõnadesse oli sajandi algul veel tugev.

Kultuuriuurijad on täheldanud, et oma etnokultuuriliste stereotüüpide kujundamise vajadus on tavaliselt sundinud üha enam tungima iseendasse, oma traditsiooni.⁴⁴ Kuivõrd põhjalikult tegelesid enesinventeerimisega eestlased, mille tulemiks eneseidentifitseerimine? Selle valdkonna süvaanalüüs jäi rahvuskultuuri uurijate alaks, millega tegeldi juba 19. sajandil ning jätkatakse 21. sajandilgi, sest juurte otsimine on

⁴¹ **Toomas Karjahärm, Väino Sirk.** Vaim ja võim, lk 231.

⁴² **Harri Moora.** Mõtteid kasvavast intelligentsist. // Mõtteid valmivast intelligentsist. E Yliöp. S. „Veljesto” väljaanne. Tartu, MCMXIII, lk 67-69.

⁴³ **Hans Kruus.** Linn ja küla Eestis. Trt, 1920, lk 47-76.

olnud Eestis nii üksikisiku, erinevate kogukondade kui kogu rahva identiteedi keskne tegur.

Noorel rahvusriigil polnud aga aega akadeemiliste uuringutulemuste ootamisega, kuna hariduselu kui riigi vaimuelu talastik vajab kiiresti paikasättimist ja ellurakendamist. Oli ju kool omariikluse algusaastail peamine instants, mille kaudu käis elanikkonna kasvatamine ja kultuuriorientatsioonide kujundamine. Koolimajadel tuli olla kohalikuks vaimutempliks, mille kaudu levisid nii lastele kui täiskasvanutele suunatud õpetused ja kampaaniad, mis pidid kujundama eestlaste kultuurilise palge.

Iseloomulikult ajastu vaimule (suund Euroopasse!) ei pööratud uue eestiliku kultuuri loomisel ja selle riiklikul ellurakendamisel tähelepanu paikkondlikele eripärasustele, justkui eeldades, et eestlaste minevikukultuur on olnud ühtne. Rahvusriigieelne kultuur ja elu-olu tunnistati museoloogiliseks väärtuseks, märkamata, et see veel paljudes piirkondades oli osa inimeste tegelikust elust. Rahvakultuur koos oma paikkondlike eripärasustega jäeti teadlaste uurimisobjektiks, selle erinevad väljendusvormid rakendati poliitika teenistusse või need muutusid sageli lihtsalt müügiobjektiks.⁴⁵ Eesti kultuuriellu jõudis folklorism, mis linliku algupäraga nähtusena nägi talupojakultuuri harrastamises ennekõike meelelahutust, mitte ainuvõimalikku elamisviisi. Folklorismiilmingud maaelus, milles oma koha võis leida ka kohaliku identsuse rõhutamine, andis märku pigem küla urbaniseerumisest kui selle loomulikust järjepidavast eluviisist.⁴⁶ Kuid kõiges eelnevas - rahvarõivastega laulupeole jms., oli neil endil, kelle igapäevane eluviis oli turule viidud, väga vähe tegemist. Enamus tollaseid maainimesi ei osanud veel turumajanduslikult mõelda, nagu paarkümmend aastat hiljem rahvalaulik Anne Vabarna, kes vastavalt vajadusele täitis üdini rahvusliku vormi vajaliku sisuga, leelotades igal etteantud teemal. Ja kindlasti polnud põhjus ainult oskuses ja väheses nupukuses. Sisemised eetilised piirid ja aukartus senise eluviisi murdmise ees said paljudelegi takistuseks, kes oma elulaadi, mis linnastunud rahvaste silmis eksootiline ja tarbimisväärne, müügiks tehes oleks võinud nautida paremaid majanduslikke olusid.

⁴⁴ **Juri Lotman.** Semiosfäärist. // Akadeemia 10 (1992), lk 1042.

⁴⁵ **Elle Vunder.** Moderniseerumine ja kultuurimustrite muutused Eestis 19. – 20. sajandil. // ERM Aastaraamat XLVII. Trt, 2003, lk 62.

⁴⁶ **Ants Viires.** Folklorismi sünn Eestis. // Keel ja Kirjandus 10 (1986), lk 595.

Riigipoolne ühtlustamispoliitika andis teravalt märku keeleküsimumes. Eesti kirjakeel sai domineerivaks kõikidel elualadel - ametiasutustes, sõjaväes, diplomaatias, hariduses, teaduses, kultuuris. Murded, mida ei peetud omaette keeleks ja murdekõnelejad, kes pole omaette rahvus, sattusid mõnes mõttes halvemasse olukorda kui sakslased või venelased ja nende keel. Murdeinimestel ahenes võimalus kõnelda oma kodukeelt. Kuna keelega on tihedalt lõimunud kultuur, siis polnud riigis teostatava poliitika kohaselt paikkondlike kultuuritraditsioonide loomulikult eksisteerimisel perspektiivi kauaks. Korraldati küll maakondlikke ja kihelkondlikke laulupäevi, kuid esinemiskavad ja sõnavõttud ühtlustusid neis aasta-aastalt.⁴⁷

Ühtlustamispoliitika elluviimisel tuli Eesti Vabariigis demokraatliku riigina pöörata teravdatud tähelepanu oma territooriumil elavaile teistele rahvastele, kellele Eestimaa oli koduks olnud juba pikka aega. Enne Teist maailmasõda oli Eesti oma rahvuslikust koostiselt üks homogeenemaid riike Euroopas - üheksa kümnendikku elanikkonnast moodustasid eestlased, ülejäänud ühe kümnendiku venelased, sakslased, juudid, rootslased, lätlased. Selleks, et rahvusvähemusele oleks tagatud normaalne eluviis ega ei tuntaks end teiserahvuselises ümbruses ahistatuna, millises olukorras võiksid vähemusgrupid muutuda riigile tülilikeks probleemiks, tuli neile rahvastele leida sobivaim eneseorganiseerimise viis. Eesti riik valis kultuuriautonomia tee, mis leidis kinnitamist 1925. aastal jõustunud kultuuriautonomia seadusega. Seadus võimaldas Eestimaa vähemusrahvastel, kellede kogukond oli suurem kui 3000 inimest, edendada omakeelset kultuurielu. Vähemusrahvaste kultuurivalitsuse kompetentsi arvati kooliasjad, raamatukogud, teatritegevus, muuseumid jne.⁴⁸ Kuigi vähemuse elukorralduse sättimine ja nende rahustamine leplikkusele oludega võttis Eesti riigilt palju energiat, suudeti etnokultuuriline lojaalsus ühitada poliitilise lojaalsusega. Kui setude naabrid venelased said võimaluse emakeelseks alghariduseks, siis setu lastele,

⁴⁷ Erandlik olukorras oli Setumaa, mille rahvas oma usu ja kultuuriga erines kardinaalselt ülejäänud riigist. Maailmasõdadevahelise EV setu-poliitika sisuks sai setude teistele eestlastele kultuuriliselt ja majanduslikult järgi aitamine (*Indrek Jääts. Setude emiline identiteet, lk 41*), mida võib tõlgendada nende eestistamisena. Tänu setu-probleemi avalikku fookusse tõusmisele ergutas see vastukaaluks eestistamispoliitikale noori haritud setusid tunnetama oma kultuuri erilisust, mida julgemad ka avalikult rõhutasid. Tugeva eripära tõttu ülejäänud eestlastest tõmbas setu-liikumine enda ümber aktiivseid mittesetusid (P. Voolaine, R. Ritsing jt) –kes panid õla alla setu kultuuri tutvustavaile üritustele.

⁴⁸ **Rein Ruutsoo.** Rahvusvähemused Eesti Vabariigis. //Vähemusrahvaste kultuurielu Eesti Vabariigis 1918-1940. Dokumente ja materjale. Koost. A. Matsulevitš. Tln, 1993, lk 12; RT 1925-31/32, lk 153-156.

kelledest paljud polnud kuni kooliajani kordagi kuulnudki eesti kirjakeelt, ei pakkunud ükski seadus võimalust kodukeelseks hariduseks. Sama probleemi ees seisid paljud võrumaalasedki, kes alles koolis tegid esmatutvust korrektse riigikeelega. Seetõttu statistikanumbrid - 1922/23 õa õppis emakeelses koolis 99,7% eestlastest - ei näita ilma õpilaste keelesse ja meelesse süüvimata täit tõde meie ühiskonna koolielust.⁴⁹

Eesti riigi poliitika, mille eesmärgiks kujundada ühtne eesti rahvas, polnud fikseeritud üksnes põhiseaduses ja teistes seadusandlikes aktides, vaid leidis rakendamist igas eluvaldkonnas. Rahvusluse ideoloogia tuli materialiseerida keskkonnas, kunstis, kirjanduses, hariduses. Sellest tingituna tõusis rahvusliku identiteedi otsingul olulisele kohale vorm kui rahvusliku kultuuri realiseerimisviis.⁵⁰ Kunstnikele-arhitektidele anti tellimused, kes uut vormi luues kujundasid ühtlasi rahvuslikke sümboleid, andes neile visuaalse kuju ja märgi. Uus vorm jõudis Eestimaa äärealadelegi, ilmestades sarnaselt projekteeritud asuniketalude ja koolimajadega nii künklikku metsarikast piirkonda kui tasaseid alasid. Ehituslaenu saamiseks nõudis pank asunikelt ehitusplaani, mille tehnilised näitajad pidid olema kooskõlas 1927. aastal väljaantud määrusega, kus üksikasjalikult kirjutas nõuded vundamendist katuseni.⁵¹ Nii kattus Eestimaa ühesuguste, 2-3 toaliste talumajadega, kus ehitaja erisooivid said väljenduda vaid pisidetailides. Kuna asunikud pärinesid enamasti mõisamoonaakatest, siis erinevalt põlistalunikest puudusid neis pärimuslikud majaehitamise teadmised-oskused, mistõttu uued, arhitektide pakutud lahendused leidsid tõrgeteta vastuvõttu.⁵² Sarnase arhitektuuriga ehitati ka uued koolimajad, kuna nende plaanid kinnitati ministeeriumis. Mitmed vallad oleksid meeleldi ehitanud puidust koolimajad, kuna kivimajade ehitus kallis, kuid normid nõudsid tulekindlat materjali.⁵³

Üheilmelisuse vastu astus kunstiteadlane Hanno Kompus, kes märkis, et aastasade jooksul on Eestimaa jagunenud looduslike ehitusmaterjalide valiku põhjal loomulikesse ehituspiirkondadesse – põhjarannikul paas, sisemaal raudkivi ja savi,

⁴⁹ **Silvi Vare.** Eesti hariduse keelepoliitika. // Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koost. Ja toim. J. Viikberg. Tln: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999, lk 74.

⁵⁰ **Krista Kodres.** Rahvuslik identiteet ja selle vorm. Sada aastat otsinguid. // Akadeemia 6 (1995), lk 1142.

⁵¹ **Aleksei Peterson.** Võru rajooni kaasaegne maaelamu. // Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXI. Tln, 1966, lk 47-48.

⁵² **Mart Kalm.** Eesti 20. sajandi arhitektuur. Tln, 2001, lk 208.

⁵³ ERA. 1108-3-59 L 25.

millest põletati telliskivi, Kagu-Eestis liivakivi ja lubjakivi. Kompus soovitas nüüdki võtta eeskujuks keskaegsete ehitiste materjalid, mis kogu maa ulatuses pakkusid mitmekesisust ja vaheldust, kuid piirkondade siseselt viisid suurima ühtluse ja stiilsuse poole.⁵⁴ Ühenäoliste kooli- ja vallamajade vastu tuli lisaks kohalikule ehitusmaterjalile arvestada maastiku ning aegade kestel kujunenud elamisviisi ja –laadiga. Kompus kutsus ehitajaid-arhitekte ühendama traditsiooniline kujundus kaasaegsete vajaduste, tervishoiuünuete, tehniliste saavutuste ja majanduslike võimalustega, kuna ka teistes riikides arvestatakse kohalike eripäradega.⁵⁵

Vähem suudeti üle-eestilist sarnasust luua talude sisustuses, kuigi rahvuslikus stiilis talumööbli kujundamiseks olid loodud vastavad institutsioonid, mis korraldasid mööblikavandite võistlusi ja propageerisid soovitatavaid mööbliesemeid ajakirjas *Taluperenaine*. Ehkki Eestis kujunesid välja isegi omad taluarhitektid ja –disainerid (Erika Nõva, Edgar ja Harry Velbri, August Volberg) ning maakondadesse pandi ametisse vastavad nõuandjad, ei jõudnud maarahva kehva majandusliku seisundi tõttu, vähemal määral ka konservatiivsusest tingituna, asjatundjate kavandatud talumööbel tegelikkuses meie taludesse.⁵⁶

Uue olmekultuuri elustamine võttis hoogu terve aastakümme. Alles 1930. aastail võis märgata esimesi samme uue, saksalikust ja venelikust vaba, eestiliku elamisviisi juurdumisel. Ja seda mitte maaelanike, vaid linnarahva puhul. Maarahva enamus eelistas traditsioonilist elamiskultuuri ja vorme, mille põhjuseks talupoeglik-alalhoidliku maailmavaate visa püsimine, milles oma osa balti-sakslaste konservatiivsel maailmanägemusel, mis mõjutanud meie talupoegade olmelisi maitseeelistusi.⁵⁷

Kokkuvõtteks Eesti riigi ühtlustuspoliitikale hinnangut andes, tuleb tunnistada, et see kandis vilja - iseseisvusaja lõpuaastaiks oli üles sirgunud põlvkond, kes määratles end eelkõige Eesti kodanikena.

⁵⁴ **Hanno Kompus.** 20 aastat ehitamist Eestis 1918-1938. Tln,1939, lk 11.

⁵⁵ Samas, lk 28-29.

⁵⁶ **Sigrid Abiline.** *Eesti stiili otsingud mööblikunstis 1900-1940.* // Eesti Kunstiakadeemia toimetised 2000 (7), lk 48-58.

I. VÕRU MAAKOND JA TEMA RAHVAS

1. Võrumaa üldiseloostus

1.1. Võrumaa kihelkonnad

Võrumaa administratiivpiiride kinnitamine toimus alles 18. sajandi lõpul Katariina II valitsusajal. Vana-Võrumaa uurija Kalle Eller peab ülevalt poolt tehtavaist piirijamistest seda parimaks, kuna sellega ajalooline Võrumaa säilitas oma kihelkondlikud ja keelelised piirid.⁵⁸ Ehkki Eesti Vabariigi halduslik-territoriaalse jaotuse väiksemaiks üksusteks olid vallad, ei kaotanud kihelkonnad inimeste päritolu määratlemisel oma tähtsust. Kõiki inimesi sidus kihelkonnakeskusega leeriskäik, esivanemate matusepaik ja paljusid kunagine kihelkonnakool. Omad nähtamatud piirid eksisteerisid ka Võrumaa-siseselt kihelkondade vahel, igal kihelkonnal oli oma maine ning tunnusjooned, millega neid iseloomustati. Seetõttu pean vajalikuks Võru maakonna iseloomustamisel peatuda selle 8 ajaloolisel kihelkonnal.

Põlva (*Põlva*)⁵⁹ kihelkond (603 km²) on Võrumaal vanimaid, teated temast ulatuvad aastasse 1452. Põlvamaal asuvad vanad linnused annavad tunnistust, et siin on elanud juba muinasajal rahvast rohkem kui mujal Võrumaal. Põlva kihelkonna keel on saanud mõjutusi nii setudelt (neid on siia palju asunud) kui naabritelt Vastseliinast ja Rāpinast. Põlva kihelkond, mis paikneb Põhja-Võrumaal, oli väliselt ilmelt enam sarnane Tartumaaga kui mägiste lõunapoolsete piirkondadega. Suured vanad külad asusid oru külgedel, kus iga talu moodustas omaette terviku, mida kaunistasid juba kaugelt paistvad kõrged puud. Murdekoguja Hildegard Kasvandik on 1922. aastal iseloomustanud Põlva kihelkonda - *Majanduslikult rahvas siin heal järjel. Talud kaunis suured, hooned võrdlemisi ilusad. Ahja jõe ümbruses on külades isegi elektrivalgus. Jõukuse ja linna läheduse tõttu ka hariduse tase kõrgem. Noorematest on õppinud ja õpivad paljud linnas. Ainult mõned külad kihelkonna põhjapoolsetes osades on mahajäänud.*⁶⁰ Põlva kandil oli igati positiivne maine võrumaalaste endigi silmis - ilus maastik (mis põhjajäestlaste hinnanguis mägine), rahvas lahke ja

⁵⁷ Anu Kannike. Kodukujundus kui kultuuriloome. Trt, 2002, lk 56.

⁵⁸ <http://www.wi.ee> 29. 08. 2005

⁵⁹ Kihelkondade järel on sulgudes tänapäevases võru kirjakeeles kirjutatud ja võru hääldusel põhinevad nimetused

jutukas, talurahvas tundud kui põlluharijad-linakasvatavad ning teati, et siit on pärit Jakob Hurt.⁶¹

Isegi siis, kui Põlva sai linnaks, tähendas kohaliku rahva kõnepruugis linn või *liin* Võru linna (Setumaa poolses osas Petserit), Põlva jäi rahva meeltes ikkagi kihelkonnakeskuseks, kus kirik ja surnuaed. Pigem nimetati Põlvat aleviks.⁶²

Räpina (*Räpinä*) on Võrumaa pikim kihelkond (50 km pikk, 550 km²), mille esmamainimine jääb aastasse 1636. Räpina kihelkond saab alguse põhjast Meerapalu küla juurest ja ulatub lõunasse Vastseliina alla, kus piiriks Setumaaga on Mädajõgi. Mädajõgi lahutab kaks erinevat elukorraldust ja usku, samuti on kummalgi tema kaldal erinev loodus - Eesti poolel nurmed ja suured talud, Setumaa küljel liivased palupealsed, mille vahel setu külad. Soodne asupaik, Peipsi järve ja Vene riigi külje all, on rasketel aegadel teinud hõlpsaks põgenemise mõisaorjuse eest ja ka vastupidi - üle vee on tulnud Venemaalt siia pakku.

Räpina oli Võru kandi Mulgimaa, kus vohasid ilusad heinamaad, elasid jõukad ja eneseteadlikud talumehed, kel erinevalt ülejäänud Võrumaast olid kirikussesõiduks eraldi vankrid. Piirikihelkonnana pakkus Räpina ahvatlevaid võimalusi setudele – siin oli võimalus teenida raha linu rabades, karjapoisina jne. Odavad töökaed Setumaalt olid Räpinas ja teistes Võrumaa kohtades alati saadaval.

Küll aga Räpina alevil, mille näo kujundas paberivabrik koos oma töölistega, oli kohaliku maarahva seas kehv maine. Räpina kihelkonna alaserva jäi setunäoline Võõpsu, mis oli tsaariajal omanud tähtsust kohaliku transpordisõlmena, mil siin peatus Tartu ja Pihkva vahet kurseeriv aurulaev "Dorpat". Eesti Vabariigi ajal, seoses Petseri tähtsuse tõusuga, algas Võõpsu allakäik ning 1938. aastal kanti ta alevite nimistust välja.

Räpina kihelkonna lõunapoolse osa elu edendamise seisukohast oli oluline Tartu-Petseri raudtee ehitamine ja liikluse käivitamine sellel. Ehitustega hakati peale 1928. aastal, tänu millele said tööd paljud selle kandi mehed. Ainuüksi raudtee mullatöödel

⁶⁰ **Hildegard Kasvandik.** Murdesugemete kogumisest Põlvas. // Eesti Keel 2 (1923), lk 53.

⁶¹ **Artur Adson.** Väikelinna moosekant. Vadstena, 1946, lk 28-29.

⁶² **Mariko FASTER.** Ülevaade ajaloolise Võrumaa ja Setumaa kohanimedele determinantidest. – <http://www.eki.ee/nimeselts> 26. 05. 2005

rakendati üle 900 inimese. Raudtee anti käiku 1931. aastal, tänu millele tekkis Räpina-
maile uus alev - Veriora.

Vastseliina (*Vahtsõliina*) kihelkonna (üle 600 km²) kohta pärinevad esimesed
ülestähendused 1626. aastast. Vastseliina (Neuhausen) nimi sai tuntuks juba 14.
sajandil, mil tema pinnale kerkis Liivimaa ja Venemaa vahelistes sõjakonfliktides
olulist osa etendanud linnus. Piirialana on pidanud Vastseliina-kant sajandite jooksul
esimesena võtma vastu kallaletungijate löögid. Ka rahu ajal sattus selle pinnale palju
võõrast rahvast, kuna piirkonda läbisid tähtsad ühendusteed Tartu ja Pihkva vahel ning
lõunaosas tee Aluksnesse. Hiljem, 19. sajandi lõpul valmis Riia-Pihkva kivitee, mis
elustas kihelkonna lõunapoolset osa. Lisaks kaupmeestele ja sõdalastele ilmestasid
Vastseliina kandi elu palverändurid, kuna siin arvati aset leidvat imepäraseid
tervenemisjuhtumeid.⁶³

Vastseliina kihelkond on rikas naabrite poolest - venelased, lätlased, setud. Viimaste
jaoks oli Vastseliina enne Petseri esiletõusu oluline majanduslik keskus, kus segunes
ida- ja läänepoolne kultuur.

Vastseliina oli omal ajal ainuke Eesti kihelkond, millel vaid üks mõisaomanik, kelleks
von Liphartid. Sellest tulenevalt oli kihelkond varasemal ajal jaotatud vaid kaheks
vallaks - Vastseliina ja Orava, mille põhjal aja jooksul kujunes vastuolu mõlema valla
rahva vahel, mis oli ilmnunud eriti leeripoiste juures.⁶⁴ Vastseliina oli Võrumaa
kihelkondadest esirinnas talude päriksostmisel, 1880. aastate alguseks oli omaniku
saanud 96% taludest.⁶⁵ Muidu rahvuslikes üritustes tahaplaanile jäänud kihelkonna
edumeelsuse põhjuseks oli Gotthard Lionel von Liphart, kes eelistas talude
päriksmüümisel mulkidele ja lätlastele oma kandi mehi, tehes neile mitmeid
soodustusi.⁶⁶ Ilmekalt on Vastseliina talude müümist kirjeldanud oma
mälestusraamatus Karl Ast-Rumor, kelle isa sai peaaegu et poolvägisi Päevakeste talu
peremeheks, tänu millisele tehingule said hiljem pojad koolitatud.⁶⁷

⁶³ **Anti Selart.** Eesti idapiir keskajal. Trt, 1998, lk 87.

⁶⁴ **Henrik Prants.** Killud ja dokumendid. Seletuseks ühe Kreutzwaldi kirja kohta Koidulale. // Eesti Kirjandus 1 (1925), lk 62.

⁶⁵ **Mart Laar.** Äratajad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Trt, 2005, lk 208.

⁶⁶ **Tiit Rosenberg.** Liphartid Liivimaa mõisnikena. III. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1997. 3 (21), lk 11.

⁶⁷ **Karl Ast-Rumor.** Aegade sadestus. Tln, 2003, lk 10-14.

Kuna Vastseliina omanikud von Liphartid omasid Tartu külje all asuvat Raadi mõisa, siis polnud Vastseliina rahvas pärast sõdade ja palverändajate aegagi isolatsioonis. Talumeestel tuli sageli ette kohustusi ja asjaajamisi, mis viisid neid omaniku Raadi valdusse ning mujalegi nii eesti kui läti ja vene keele aladele.⁶⁸ Suhtlemine Raadi rahvaga tõi kaasa isegi abielusidemeid ning Raadi nimi on leidnud kajastamist siinseis kohanimedes.⁶⁹ Lisaks sellele, et vastseliinalased ise käisid kodunt kaugemal, kus kuulsid teisekõlalisi keelepruuke ning nägid teistsuguseid kombeid, toodi 1861. aastal kihelkonna kolme mõisasse – Loosile, Oravale ja Vastseliina - 25 saksa põllutööliste ja käsitööliste perekonda.⁷⁰ Vaatamata sellele, et saksa laste jaoks asutati Loosi mõisasse kool, kus õppis ka eesti talurahva lapsi, näiteks Henrik Prants, assimileerusid sakslased ajapikku eestlaste hulka ning arvatavasti said nendest just võrukeelsed eestlased.⁷¹

1922. aastal siinkandis murret kogunud Oskar Parmasele jäi Vastseliina kihelkonnast järgmine mulje – *Metsarikas ala, pea igal peremehel oma mets ning külad kui üksikud saared nende keskel. Läbikäimine kaugemate naabritega nõrk, võõrad mõjud pole kergesti ligi pääsenud. Ka kooli(hariduse) mõjud ei ole veel tunda. Keskkoolis õppijaid vähe. Päris Vastseliina külje all suhtlemine elavam, siin tihedam läbikäimine ja seltsielu hoogsam.*⁷²

Murdeuurija visioon kihelkonnast tugineb siinsel ajalool. Elu „läbisõiduhuoois“ on õpetanud end hoidma kõrvale suure ilma asjadest ning pidama kinni esivanemate eluviisist - vaid niiviisi oli võimalik säilitada oma kodu ja elu. Nagu läänenaabrile Rõugele, oli ka Vastseliinale juba 17. sajandist alates omane hajaasustus, millega erineti ülejäänud Põhja-Liivimaa mõisatest. Kuid erinevalt Rõugest pidasid siinmail ühte talu sageli 4 või 5 venda, mida peetud vene mõjuks.⁷³

Hargla (*Harglõ*) kihelkond (350 km²) on Võrumaa noorim, mis moodustati alles 1694. aastal Urvaste, Karula ja Gaujiena (Koivalinna) kihelkonna osadest. Kirikuvisitatsioonid kinnitavad, et Koivalinna kandis pidi tollal paiknema arvestatav

⁶⁸ **Tiit Rosenberg.** Liphartid Liivimaa mõisnikena. II. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1996, 2 (16), lk. 21.

⁶⁹ **Henrik Prants.** Minu elukäik. Trt, 1939, lk 36-45.

⁷⁰ **Tiit Rosenberg.** Liphartid. III, lk 11.

⁷¹ **Henrik Prants.** Minu elukäik, lk 102-105.

⁷² **Oskar Parmas.** Murdesugemeid kogumas Vastseliinas 1922. aastal. // Eesti Keel 2 (1923), lk 47.

⁷³ **Ülle Liitoja-Tarkiainen.** Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil. Trt, 2000, lk 212-213.

võrukeelne asustus.⁷⁴ Eesti lõunapoolseima kihelkonnana oli Hargla kaugel, eraldatud teistest piirkondadest metsade ja kevadiste suurvetega. Isegi Võrumaa inimeste endi seas valitses arvamus, et Hargla rahvas on teistsugune ja keelemurre neil selline, et kohe eemalt võisid ütelda – Hargla kihelkonna mees, räägib naljakalt.⁷⁵ Keeleteadlased kinnitavad, et siinse kandi keel on suutnud teistest ümberringsetest murrakutest kauem säilitada sõnu minevikust, mida mujal Võrumaal ei tunta. Ka iidsetest kommetest hoitud siin kõvemini kinni kui suurtele keskustele lähemates paikades - veel tänapäevalgi on levinud matuserongide peatumine surnuaia lähedal, et lõigata rist nn ristipuusse, mis takistab hinge kojutulekut.⁷⁶ Hargla kombestik võib leida mitmeid lätlastelt saadud mõjutusi, olgu selle kinnituseks rahvarõivais domineeriv helehall värv või mitmed lätipäraseid toidud.

Omaette eriline paik Hargla kihelkonnas on lõunapiiri lähedal asuv Mõniste, mille mehi hüüti Mõniste mehkadeks ning kelle vanaaegne keel leidis pilkamist naabrite poolt. Kogu Hargla kant, sealhulgas Mõniste ja Antsla (jäi küll Urvaste alla) vald, hoidsid rohkem Valga, kuhu vähem maad sõita, kui maakonnakeskuse Võru poole. Juba varem väljakujunenud mõjujooned said Eesti Vabariigi loomise järel ametlikkugi kinnitust - Valga maakonna moodustamisega läks suur osa Harglast koos kihelkonnakeskusega Võrumaa halduse alt ära. Mõniste küll jäi, kuid hea raudteeühendus Valgaga tõmbas sellegi kandi rahva käigusuuna lääne poole.

Rõuge (*Rõugõ*) on suurim kihelkond Võrumaal (838 km²), siia on jätkunud jõukust ja vaesust. Keele järgigi jagunes suur Rõuge kihelkond kaheks - ida pool kõneldi rohkem nagu Vastseliinas, lääne osa keel sarnanes Urvastes ja Harglas räägitavale.

Rõuge alla jäävad Haanja, Kasaritsa ja Nursi vallad olid tuntud kui vaesed nurgad, mille rahvast kiputi jõukamate naabrite poolt pilkama. Siine kivine ja künklik maastik ei võimaldanud elatuda üksnes põllupidamisest, leib saadi lauale eelkõige käsitöö abil. Haanja ja Kasaritsa olid kroonumõisad, mille talupoegi toetati ikaldusaastetel riigi poolt, mis tekitas pärimõisate maadel elavates naabrites kadedust. Kehva maa tõttu olid Haanjas talud odavamad, mistõttu alates 20. sajandi algusest ostsid või rentisid

⁷⁴ Valgamaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Trt, 1932, lk 244-245.

⁷⁵ **Jaan Lattik**. Mõrsjapärg. Göteborg-Vadstena, 1951, lk 105.

⁷⁶ **Marju Torp-Kõivupuu**. Surmakultuuri muutumine ajas: Ajaloolise Võrumaa matusekombestiku näitel. // Tallinna Pedagoogikaülikool. Toimetised. Humaniora A22. Tln, 2003, lk 100-120.

siia talusid setud rohkem kui mujale Võrumaale. Kohalik rahvas arvas 1927. aastal Rõuge kihelkonnas läbiviidud ajaloolise pärimuse kogumisel, et eks tulnud setusid Haanja kanti juba varemgi, kuna esines võõrakõlalisi venepäraseid perekonnanimesid.⁷⁷

Rõuge kihelkonna maadele ostsid maid ja talusid ka mulgid, eriti rohkesti oli neid saabunud teoorjuse kaotamise järel Sännasse, kus nad moodustasid peaaegu poole peremeeste arvust.⁷⁸ Kihelkonna lõunaosas paikneva Krabi rahva kohta oli veel 1920. aastail levinud jutt, et need pärinevad tatarlastest ja venelastest, kes ammustel aegadel segunenud kohaliku rahvaga.⁷⁹ Samaaegselt lõuna pool mindi elama lätlastega asustatud aladele, kust leiti endale taskukohasemaid talukohti.

Kihelkonnakeskus Rõuge oli siinse rahva jaoks tähtis ja auväärne koht, isegi selle elanikesse suhtuti umbes nii nagu linnainimestesse, kes peenemad ja haritumad. Rõuges kui kihelkonna südames paiknes veel 20. sajandi algul kirik, kolm kooli, kaks kõrtsi ja kolm surnuaeda. 1930. aastate alul hoidsid kihelkonna ühtsustunnet ülal kaks ajalehte. Sännast sirgunud vasakpoolsete vaadetega Elmo Ploom (kirjanikunimega Elmo Ellor) toimetas kihelkondlikku ajalehte „Rõuge Teataja”, millele kirikuõpetaja Valter Viks vastas „Rõuge Kiriku Teatajaga”.

Kanepi (*Kanepi*) kihelkond, mis kuni 1923. aastani kandis Kanapää nime, oli üks väiksemaid (umbes 370 km²) ja nooremaid. Omaette kihelkonnaks sai ta Rootsi kuninga Karl XI korraldusel 1675. aastal, milleks võeti maid nii Urvaste, Otepää kui Põlva küljest. See jättis jälje ka rahva keelele, mis kihelkonna eri kantides veidi omamoodi.

Kanepi sai kiiresti tuntuks kultuurilembese paigana, hea ja lugupeetud maine oli tal nii lihtsate Võrumaa inimeste kui haritlaste silmis.⁸⁰ Oma osa oli selles kindlasti Tartu suhtelisel lähedusel Kanepile (ligi 50 km), mis võimaldas tihedat suhtlemist nii vaimu- kui majandusvallas. Kanepit võis pidada ajaloolise Võrumaa väravaks, mille kaudu jõudsid mitmed rahvuslikud ettevõtmised Kagu-Eestisse. Mart Laar on nimetanud Kanepit kõige ärғанumaks kihelkonnaks Eestis, kuna lõi kaasa kõigis üritustes, mis

⁷⁷ KM EKLA. F 199 M 25:1 L 35.

⁷⁸ Samas. L 164.

⁷⁹ Samas. L 92.

⁸⁰ **Artur Adson.** Väikelinna..., lk 27.

kandis rahvuslikkuse märki.⁸¹ Kanepi mainet tõstis nii esimene eestikeelne ajaleht "Tarto maa Nädälli-Leht" (1806) kui esimene kihelkonnakool (1804). Pikka aega töid Kanepile kuulsust laulukoorid ja mitmed seltsid. Kanepi kandi rahvas sai Võrumaal esimesena endale perekonnanimed. Juba enne pärisorjuse kaotamist, 1810. aastal, hõikas praost J. Ph. von Roth Kanepi kiriku kantslist välja esimestele talupoegadele antud priinimed.⁸²

Karula (*Karulõ*) oli üks Võrumaa vanemaid, kuid väikseim kihelkond (300 km²), mille alad läksid Eesti Vabariigi ajal peaaegu täielikult Valgamaa alla. Karula kiriku olemasolust on kindlad teated aastast 1392, mil siia on tulnud uus preester. Karulat on peetud omaette olevaks paigaks, mis asub metsade, soode ja järvedaga eraldatud kandis. Omaette olekut ja vaid enda peale lootmist on omistatud ka siinsele rahvale, kes kaugema kandi rahvaga palju ei tahtnudki suhelda, isegi naaberküla inimestega käidi vähe läbi.

Karula kihelkond on jäänud korduvalt sõjateele, juba keskajast alates on siit voorinud läbi mitmed vaenuväed. Rüüstamiste ja röövimiste eest on rahvas põgenenud metsadesse ja soodesse, palju oli sõjajalgu jäänuid kannatajaid. Tühjaks jäänud talukohtadele on tulnud uusi asukaid, isegi venelasi ja poolakaid. Enim tulijaid oli Lätist ja Mulgimaalt, kes pruukisid kaua oma keelt, jättes jälje siinse rahva keelepruuki. Karula keele kirevuses on süüdlaseks peetud ka Tartu murret, kuna hilisematel aegadel, mil rahvas üha rohkem liikuma hakkas, sai Tartu kui Lõuna-Eesti keskus Valga linna kõrval põhiliseks sõidusihiiks.⁸³ Kauge kandi maine jäi Karulale külge veel Eesti Vabariigi ajalgi. Ehkki siin üritati 1920ndate algul noortele kohapeal isegi keskharidust anda, seostati seda metsadega kaetud kihelkonda ebausuga ja vaimupimedusega, mis mitte ei tahtnud uue aja kombeid omaks võtta.

Urvaste (*Urvastõ*) on vanimaid kihelkondi Võrumaal (600 km²), mida esmakordselt mainitud 1477. aastal. Suure territooriumiga kihelkonnana elanud siin igas nurgas omamoodi keelt kõnelevat rahvast, millest hoolimata on kirik, mille esmamainime ulatub aastasse 1413, iga kandi rahvast kokku tõmmanud. Teistest enam hoidis

⁸¹ **Mart Laar**, lk 182.

⁸² **Milvi Hirvlaane**. Kanepi kihlkunna kultuuriluust ja tuu alosmüürüst. // Kaika suvõulikuulõ kogomik IX-XI. Võro, 2003, lk 82.

omaette Kaika kant, mis kunagi kuulunud Karula alla. Sealse ala keel, hooned, tööriistad, samuti sugulussidemed olid pigem Karula kui Urvastega seotud.

Teistest enam paistis silma Urvaste maadele jääv Vana-Antsla vald, mis nii majandus- kui hariduselus esirinnas. Juba 17. sajandil olla Vana-Antsla mõisas olnud kõige paremad viljasaagid kogu Eestimaa peale. Olles lähedal Mulgimaale, levis ka siia kiiresti linakasvatus, mis aitas jõukust majja tuua. Selle pinnal kasvas haridusjanu, mille omamoodi tunnistuseks on tähelepanek, et 1920. aastate algul pärines Võrumaa Üliõpilaskogu liikmetest 9 tudengit just Vana-Antsla vallast (mujalt maksimum 6).⁸⁴ Esimesed talud Võrumaal ostetigi Urvaste kihelkonnas Liinamäe mõisas 1836. aastal. Kihelkonna identiteet hakkas ähmastuma 20. sajandi algul Antsla kui uue tõusva keskuse mõjuvõimu kasvuga. Võru maakonnalehele tuginedes ei olnud 1920.-30. aastail Urvaste autoriteet enam kuigi kõrge, mille kadumise süüdlaseks paistis olevat Antsla oma alevikultuuriga. Tänu raudteele ja soodsale asukohale Võru-Valga vahel kasvas Antsla alev majanduslikult kiiremini kui sealne elanikkond suutis temaga kohaneda. Traditsioonideta alevil kulus ümbruskonna lugupidamise võitmiseks aega – siin võis ju laata pidada, kuid ega kohakeses, mis pole ka linn, maamehe silmis õiged inimesed ei elanud. Ka Antslas aastaid töötanud kooliõpetaja ei hinnanud kohalikku kontingenti kõrgelt, märkides, et Antslasse koguneb selline element, mida pole maal ega linnas – algatusvõimetu, kultuuriliselt mahajäänu ning loodab vaid ühiskonna toele.⁸⁵

Urvaste kihelkonna territooriumil elas teinegi ebavõrumaalik seltskond. Sõmerpalu mõisa 4 karjamõisa alale toodi 1911. aastal elama 35 peret Volöönia sakslasi. 1926. aastal avasid saksa kolonistid Heimtalis Saksa Kulturomavalitsuse toel saksa algkooli koos internaadiga ja kiriku.⁸⁶ Sakslased elasid omaette kogukonnana eestlaste keskel ning omakeelsete oluliste institutsioonide olemasolu tõttu ei tulnud neil ette konflikte eestlastega.

⁸³ **Salme Nigol.** Karula keelemaailm – Võru keele Karula murre Jaan Lattiku keelekasutuse alusel tema teoses „Meie noored”, Tartu 1917. // Helbe-Merila Lattik. Võru Karula ajalugu I. Trt, 2002, lk 4-6.

⁸⁴ EAA. 2100-19-350; Album Academicum I-III. Trt, 1994.

⁸⁵ ERA. 2633-1-444 L 75.

⁸⁶ **Tiit Rosenberg.** Baltisaksa põllumehed Eesti Vabariigis ja Läänemaal 1919-1939. // Läänemaa muuseumi toimetised VII. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, 2002, lk 33.

1.2. Võru linn

Võrumaa keskuseks oli 1784. aastal asutatud Võru linn, mille maine ei olnud oma maakonna rahva ega teiste eestlaste silmis kuigi hea. Üksnes memuaarides (A. Adson, B. Kangro, J. Vahtra jt) on Võru leidnud nostalgilis-heatahtliku koha, olles paljudele Võrumaalt tuule tiibadesse saanud loojanatuuriga inimestele esimeseks suuremaks koolilinnaks või laadaelamuse kohaks. Ka võrukatel endil puudus lugupidmine ja soojus oma linna vastu. Enamusele kirjatöödele, kus võrukad (sageli ka võrumaalased) oma linnast ja selle elanikest kirjutasid, oli omane hädaldav toon, enese haledamaks ja viletsamaks pidamine võrreldes muu Eestiga. Olgu see siis kohalikus ajalehes või üle-eestilistes päevalehtedes. Kuid ega kaugema kandi inimesedki ei leidnud siit midagi kiiduväärset, erandiks vaid kaunis loodus. Ka 1936. aastal ilmunud turismibroshüüris, mis ometigi peaks olema kirjutatud rahvast reklaamitavasse paika meelitavas stiilis, ei saa Võru linn kiitusega üle pärjatud. Võru kui kehv ja igav paigake on kirjutajal võetud aksioomiks. Võru iseloomustus kõlab - *On suvituskohi, kus leidub rohkesti lõbustusi, Võrul muidugi neid pakkuda ei ole, ometi leidub siin tõsist puhkust armastajale segamatu rahu ja elu looduse rüppes.*⁸⁷ Kahjutundega nendib kirjutaja, et Võru linna loomisel pole lastud end juhtida majanduslikest huvidest.

Võru, mille esmaseks funktsiooniks oli olla maakonna rahvale turupaigaks, elustiili iseloomustamiseks 20. sajandi esimesel poolel sobib Artur Adsoni öeldud - *linnake on kõigest peenutsemisest ja ülesupitlemisest hoolimata päriselt maarahva meeevallas ja tema poolt ülalpeetav.*⁸⁸

Niivõrd palju või vähe, kui üleriigilistes päevalehtedes Võru linnast juttu tuleb, saab ta alati kriitika osaliseks. Näiteks 1923. aastal Võrru sattunud „Päevalehe” ajakirjanik märgib - jah, kaugelt küll armas - punased katused ja puude roheline, kuid linna jõudes ilu kaob - madalad hallid majad, suured kapsamaad ja korratud viljapuuaiad.⁸⁹ Võru terava korteripuuduse põhjust näeb kirjutaja võrulaste soovimatuses oma kapsamaid täis ehitada. Loomulikult pole kritiseerija rahul kõrtside ega "Kandlega".

Ajalehelugejaile Võru linnast maalitud pilt ei ole just küllakutsuv, veelgi vähem tekitas see soovi siin kodu rajada. Koolid olid need, mis päästsid aeglase rahvaarvu

⁸⁷ Võru-Petseri tutvustaja. Trt, 1936, lk 19.

⁸⁸ Artur Adson. Väikelinna..., lk 38.

kasvuga linna alevi seisusse langemisest. Õpilasi oli pisikeses Võrus palju, näiteks 1923/24 õa oli keskkooliastmes õpilaste arv üle 600, kellest suurem jagu pärines maalt, kes kõik vajasisid öömaja linnas.⁹⁰ Võru kui koolilinn sundis vähegi jõukamaid võrukaid uusi elumaju ehitama, kuna maalt õppima tulnud noortel ja nende vanemal oli raskusi mingisugusegi üürikorterite leidmisega. Kui õnnestuski saada kasvõi säärvandiga tuba, siis ei vastanud see tervishoiuga tegelevate ringkondade poolt kehtestatud elamis- ja õppimistingimustele. Pisikesed üüritoad olid lisaks jahedusele jm ebamugavustele halvasti valgustatud, mis rikkusid õpilaste silmi. Näiteks polnud 1922. aastal Võru linnas veel ühtegi veekäimlat ning 1930. aastate algul oli elekter vaid 50,6% korteritest.⁹¹

Korterikriis oligi Võru linna üks teravamaid kitsaskohti, mistõttu üürihinnad kerkisid kõrgeks ning käisid kehvemal järjel olevaile inimestele üle jõu. Kuna linna elanikkond oli suhteliselt vaene, siis rahapuudusel olid uuedki korterid ehitatud viletsalt.⁹²

Lisaks olmelisele kehvusele ei jäta ükski kirjutaja kurtmata linna vaimesuse ja liigjoomise üle - pealinnast tulnud professionaalsete muusikute kontserdite ajal saalid tühjad, "Kandle"-seltsi tegevus liialt väikekodanlik, millest isegi maaseltsid paremad, rahvas täidab vaid kõrtse ning peol minekut vaid siis, kui eeskavale järgneb tants.

Kuid polnud Võru ka ainuke väikelinn, kus taolised probleemid. Kurtmisi liigjoomise üle oli 1920. aastate algul kogu Eestis. Karsklusliikumisega hõivatud võrukad nimetasid oma kodulinna lausa "likõks linnaks", mida käiakse mujaltki kaemas. Lohutuseks võib märkida, et mitte just heakõlaline nimetus polnud üksnes viina süü - asub ju Võru soode, jõgede ja järvede ääres. Erilist joomarlust ei saa linnas tähendada ka selle järgi, et karsklusloengutel kuulajate arv kasin. Näiteks Villem Ernitsa peetud loengule jagus vaid kaks Võru linna kodanikku.

Eelpool olid toodud Võru kohta emotsionaalsed hinnangud, kuid ega teadlasedki ennustanud Võru linnale kiiret kasvu. Edgar Kant pidas Võru mõjupiirkonda ahtakeseks mitmel põhjusel. Esiteks, Tartu kui kultuuri- ja hariduslinna lähedus tõmbas endasse palju Võrumaa inimesi - 1922.-1934. aastal maalt Tartusse

⁸⁹ Postimees. 26. juuli 1923, nr 194.

⁹⁰ Postimees. 13. september 1924, nr 247.

⁹¹ **Raimo Pullat.** Võru linna ajalugu. Tln, 1984, lk 84-85; Elanikke oli sellel linnas umbes 5600.

⁹² Postimees. 13. juuli 1924, nr 184.

sisserännanute seast pärines 10,7 % Võrumaalt, mis oli, arvestamata Tartumaad, suurim protsent kui kusagilt mujalt.⁹³ Teiseks sai Võru linna arengule pärssivaks Tartu-Petseri raudtee valmimine, mis eemaldas maakonnakeskusest ida-Võrumaa vallad.⁹⁴

Juba varem seoses Valga maakonna loomisega ja Antsla kasvuga, oli nõrgenenud side maakonna lääneosaga. Üksnes Rõuge kihelkond ja Vastseliina kihelkonna lääneosa koos Võru linna vahetult ümbritsevate valdadega jäid ustavaks oma maakonnakeskusele.

Eelpool kirjutatu käis eelkõige Võru linna kohta, kuid sellele iseloomulikud tunnused omistati avalikkuse poolt kogu maakonnale ja tema rahvale. Peamine mujal laialdaselt teatud Võrumaa tunnus, milleks keel, oli ju ühine kogu Eestimaa kagunurgale. Võrumaa elanike enamus, kelleks maainimesed, ei tahtnud küll kõiki Võru pahasid omaks võtta, kuna ei suhtunud nad sugugi oma "pealinna" kui autoriteeti. Võru linn ei suutnud paljude võrumaalaste jaoks saada maakonna südameks ega peaks.

2. Piiride nihkumised

2. 1. Maakonnapiiride muutumine

Eesti Vabariik tõi kaasa nii maakonna kui valdade piiride nihkumisi, mis omakorda ei jätnud mõjutamata rahva elukorraldust, tuues kaugemas perspektiivis endaga kaasa mentaliteedimuutusi. Koos piirimuudatustega heidame veidi põhjalikuma pilgu Võrumaa teisest rahvusest naabritele, lätlastele ja setudele (reservatsioonidega võib neidki teiseks rahvuseks pidada), sest mida väiksem on regionaalne üksus, seda suurem tähtsus on naabritel.⁹⁵

1920-30ndail aastail toimus liitmisi ja lahutamisi, kuid kokkuvõttes 20 aasta jooksul ahenesid Võrumaa piirid märgatavalt. Juba iseseisvuse algaastail, seoses Valgamaa loomisega tuli Võrumaa **lääneosal** teha suurimad loovutused. Valgamaa piiridesse läks suurem osa kahest ajaloolisest Võrumaa kihelkonnast - Harglast ja Karulast, mis

⁹³ **Edgar Kant.** Tartu tagamaast ja mõjukonnast. // Linnad ja maastikud. Trt, 1999, lk 499.

⁹⁴ **Edgar Kant.** Linnastumine ja elanike maalt linna valgumine Eestis. // Linnad ja maastikud. Trt, 1999, lk 439.

⁹⁵ **Toomas Karjahärm.** Unistus, lk 9.

sellal, 1920. aastal jagunesid 4 valla vahel - Kaagjärve, Karula, Laanemetsa ja Taheva.⁹⁶

Võrumaa vähendamist Valgamaa arvel taheti hiljemgi ette võtta. 1938. aastal seoses valdade reformiga plaaniti osa Vana-Antsla vallast liita Valgamaa Karula vallaga⁹⁷. Vastu olid nii Võru maakonnavalitsus kui kohalikud elanikud, kelle majanduslikud huvid olid seotud Antslaga, selle turu ning raudteejaamaga, samuti käisid sealsed lapsed Võrumaa koolides ning inimeste heinamaad oleksid plaanitud eraldamise järgi jäänud hoopis teise maakonda.

Veelgi suuremate maaüksuste äravõtmist Võrumaa küljest plaaniti 1938. aasta septembris Valga maavalitsuse palvel. Valga maakonna territoriaalse ümberkorralduse huvides taheti moodustada Mõniste vald, mis oleks suures osas tekkinud Võrumaa piiridesse kuulunud aladest.⁹⁸ Seekord reageerisid võrumaalased naabrite valgamaalaste soovidele õige emotsionaalselt. Võru Maavalitsuses kokkutulnud koosolek võttis seisukoha, et nad ei saa kuidagi olla nõus Mõniste valla liitmisega Valga külge. Sealsed kodanikud olid otsustanud juba Valga maakonna loomisel jääda Võrumaa osaks, vaatamata sellele, et tollal polnud Mõnistel Võruga autobussi- ega telefoniühendust. Märgiti, et Mõniste rahvas ei soovinud varem ega soovi nüüd oma Võrumaast loobuda, kuna selle võimud olid loonud Mõnistega korraliku aastaläbise bussiühenduse, tellides tee sõidetavaks hoidmiseks üle 4000 lumeredeli. Võru asjamehed leidsid, et kas ei tuleks Valgamaa kunstliku suurendamise asemel võtta hoopis ette selle liitmine oma vanade emamaakondade külge? Taolise ettepanekuga olevat mõned aastad tagasi esinenud ka Valga Põllumeeste Kogu.⁹⁹

Põhjapool tuli äraandmisi teha Tartumaa kasuks. Taoline protsess tundus küllaltki loogiline, kuna pikkade vahemaade tõttu olid Võrumaa kaugemad punktid (näit Meerapalu, Perapalu) juba varemgi küllaltki lõdvalt seotud oma keskuse Võru linnaga. Tartu kui lõunaestlaste pealinn oli oma lähema asukoha tõttu juba tsaariajal saanud mitmete Põhja-Võrumaa piirkondade majanduslikuks ja hariduslikuks keskuseks. Kuna Tartumaa oli sellal niigi suurim maakond, siis kõik tema piiride laiendamised

⁹⁶ Liivi Uuet. Eesti haldusjaotus 20. sajandil. Teatmik. Tln, 2003, lk 34.

⁹⁷ ERA. 2633-1-132. L 26-27.

⁹⁸ ERA. 2633-1-132 L 121.

⁹⁹ ERA. 2633-1-132 L 124.

pidid olema vaid mitmekordselt läbikaalutud hädavajalikud olukorrad. Arvatavasti seetõttu ei lõigatud Võrumaa küljest korraka suuremaid tükke nagu Valgamaa moodustamisel, vaid loovutused toimusid jupikaupa.

1. jaanuarist 1925 liideti Võrumaa kirdeosas paiknev Meeksi vald Tartumaaga, kuna Tartu asus sellele 15-20 km lähemal kui Võru linn. Kuid tihtipeale see, mida riik pidas vajalikuks, ei läinud kokku rahva arvamusega - ka Meeksi valla rahvas soovis jääda endiselt Võrumaa külge. Mittenõustumist muudatustega põhjendasid meeksilased, et kuna kohtulikult juba kuulutakse Tartu alla, siis sellest on neile juba küllalt, et siduda end tihedamini Tartuga. Lisaks kinnistunud harjumusele end Võrumaa inimeseks pidada, ei võtnud Meeksi rahvas uut maakondlikku kuuluvust vaimustusega vastu ka põhjusel, et lähim suurem keskus Räpina jäi endiselt Võrumaale.

Võrumaal ei tulnud oma valdusi Tartumaale ainult loovutada, veidi saadi maad ka juurde. 1924. aastal liideti Tartumaa Ahja valla L(N)oorits-Metsküla Võrumaa Moisekatsi valla külge, põhjenduseks selle piirkonna teedevõrgu parem sobivus Võrumaaga, mis võimaldaks lapsi sinna kooli saata.

Ka Võrumaa loodeosas asuv Valgjärve vald oli kant, mille seos Võrumaaga jäi ajapikku üha nõrgemaks.¹⁰⁰ Erinevalt Meeksi rahvast tõmbas Otepää kõrgustiku serval elavaid inimesi Tartu enam kui Võru. Valgjärvelased põhjendasid oma ühinemissoovi põhjapoolsema maakonnaga, et nad asuvad juba nagunii soppidena Tartumaa sees, mille kohturingkonna alla kuulutakse ning postki tuleb Otepäält, mitte Võrust. Samuti käis kogu äriiline tegevus Tartu ja Otepää kaudu, mitte kaugele lõunasse jääva Võruga. Võrumaa maavolikogu ei tahtnud mingil juhul oma valdusi vähendada, tuues Valgjärve probleemi arutlusel 1933. aasta aprillis välja oma vastuargumendid - juba Võru maakonna asutamisest saadik on Valgjärve kuulunud Võrumaale ning miski pole näidanud, et sealsel rahval asjaajamine Tartus oleks lihtsam. Võrust kinnitati, et nende linn on Valgjärve vallamajale isegi lähemal kui Tartu ning pealegi kuulub ju sealne piirkond kiriklikult Kanepi kihelkonna alla. Nõnda lükkus seekord Valgjärve piirkonna lahkumine Võru maakonnast edaspidiseks, kuid juba 1939. aastal tuli

¹⁰⁰ ERA. 2633-1-109 L 102.

Valgjärve vallal loovutada oma inimesi ja maid nii Tartu- kui Võrumaa viiele erinevale vallale.¹⁰¹

Võru- ja Tartumaa vahel võeti ette veel korduvalt väiksemaid piiride õgvendamisi. Seda just seoses valdade reformiga, mille järel tuli Tartumaalt Võrumaale 613 elanikku (sh terve Vastse-Otepää vald) ning Tartumaale läks 420 elanikku.¹⁰²

Lõunas toimunud piirimuudatused käisid kõrgelt ja kaugelt üle kohalike elanike peade. Riigipiiri paikapanelkul Eesti-Läti vahel 1920. aastal, tuli Võrumaal loovutada alasid, kus elasid võrukeelsed eestlased. Vastu Lätimaad asetsesid Võrumaa vallad Misso, Mõniste, Laitsna, Rogosi, Krabi, Vana- ja Vastse-Roosa. Neil kõigil tuli loobuda osadest oma maadest-metsadest.

Territoriaalsed kaotused Eesti riigi lõunapiiril tekitasid pingeid naabrite vahel, mille kajastused jõudsid korduvalt ajakirjandusse ning jäid kauaks hõõguma naabritevahelistesse suhetesse. Lätile läinud aladel kodu omavate inimeste saatus, see et eestlastest said Läti riigi alamad, ei omanud riiklikust seisukohast erilist tähelepanu. Ehkki vahekohtunikuks oli kutsutud briti kolonel S. G. Tallents, ei käinud tema juhitud segakomisjon piiriamist väljas looduses toimetamas, vaid see tehti kaartide ja statistiliste andmete järgi. Tehniline komisjon, kes tegutses kohtadel, pidi lahendama kohapealsed probleemid vastastikkuse kompensatsiooni põhimõttel.¹⁰³ Ehkki piiritõmbamisel püüti lähtuda põhimõttest, et eravalduused jääksid puutumata, ei saadud alati olemasolevate krundipiiridega arvestada, kuna sageli jäid talude heinamaad kodunt kaugemale. Kõige enam kannatas Vana-Laitsna valla rahvas, mille puhul piiritõmbajad otsustasid – valla kaks põhjapoolset sektorit Eestile, ülejäänud Lätile.¹⁰⁴ Hiljem, Läti-Eesti piiri korrigeerimise käigus saadi alates 1. juulist 1924 tagasi mõned talud Vastse-Roosas ja Vana-Laitsnas, kuid võrreldes kaotatuga oli see väike võit.¹⁰⁵

Lätlastest naabritega sidus Võrumaa rahvast sarnane minevik, lahutavaks teguriks oli keel. Kuid erinevalt näiteks Valga elanikest on olnud võrumaalastel kokkupuuteid oma

¹⁰¹ ERA. 2633-1-132 L 357.

¹⁰² Samas. L 199.

¹⁰³ **August Tammekann.** Peeter Päts ja Eesti-Läti piiri kindlaksmääramine. // Loodushoid ja turism 1940, lk 98.

¹⁰⁴ **Terje Lõbu.** Vana-Laitsna valla eestlased ja Läti riik. // Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2002. Trt, 2004, lk 271.

lõunanaabritega läbi aegade vähe. Kohanimede uuringud kinnitavad, et kuigi Eestis on palju läti-nimelisi kohanimelisi, esineb selline nimetus Võrumaal vaid Põlva kihelkonnas Koiolas ja Rõuge kihelkonnas Ruusmäel. Arvatavasti tekkisid läti-nimelised kohad paigus, kuhu tuli või toodi elama rohkesti läti talupoegi.¹⁰⁶ Kuid see-est esineb Võrumaal rohkesti läti sõnade tüvelisi kohti, mis viitavad lähedasele läti naabrusele, kuna vaatamata tagasihoidlikule vastastikusele suhtlemisele ei saanud mõjud avaldumata jääda.

Hea meelega eestlased lätlaste sekka ei läinud ja ega ka vastupidi. Vastastikuseid abiellumisi erikeelsete, kuid samausuliste naabrite vahel tuli ette vähe. 17. sajandi lõpul, umbes 30 aasta vältel on Rõuge kirikuõpetaja laulatanud 55 paari, kus vähemalt üks pool pärines Läti-ala kihelkonnast ning 11 paari, kus mõlema poole elukoht oli Aluksne või Opekalna kihelkonnas, mispuhul tõenäoliselt oli tegemist eestlastest paariga.¹⁰⁷ Vähesse veresegamise põhjuseks on peetud naabri keele oskamatus ja tugevat rahvustunnet, millest tulenevalt võisid vanemad teha laste paarimineku takistusi kaasavarast ilmajätmise abil. Juba rahvusliku liikumise ajajärgul kujunesid välja, vaatamata selle juhtide omavahelisele koostööle, iroonilised stereotüübid naabrite suhtes – eestlased pidasid lätlasti saksikuteks, kel esmatahtsad uhked rõivad, vedruvankrid ja ilusad elutoad ning meie olime lõunanaabrite silmis küll matslikumad, kuid head põllumehed.¹⁰⁸ 19. sajandi lõpu - 20. sajandi alguse eestlastest taludeostjad Läti aladel olid lähtunud eelkõige majanduslikest kaalutlustest. Nemad ja nende esimese põlve järglased, kes Vene tsaaririigi lagunemise järel said Läti riigi kodanikeks, pidasid end vaatamata harvadest kontaktidest Eestimaaga, endiselt võrumaalasteks, mille külge kinnistas neid võru keel ning kodukirik ja -surnuaed Rõuges või Harglas.

Erandiks oli I maailmasõda, mil palju lätlasti sattus Võrumaale sõjapõgenikena, nii et vahepeal võis läti keelt juba 4. kohalikuks keeleks pidada. Omariikluse ajal elas lätlasti Võrumaal vaid üksikuid Näiteks Võru linnas oli neid 1934. aasta rahvaloenduse järgi

¹⁰⁵ ERA. 2633-1- 37 L 88.

¹⁰⁶ **M. J. Eisen.** Läti jäljed Eestis. // Eesti Kirjandus 2 (1921), lk 34-37.

¹⁰⁷ **Heldur Palli.** Ajaloolise demograafia probleeme Eestis. Tln, 1973, lk 124.

¹⁰⁸ **Ea Jansen.** Eestlasekäsitlus kultuuriloolises dialoogis. // Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Trt, 2004, lk 425.

vaid 0,7 % elanikest.¹⁰⁹ Piirääsetel aladelgi polnud neid palju rohkem, 1922. aastal oli Vana-Laitsna, Vana- ja Vastse-Roosa vallas kokku alla 20 läti rahvusest kooliealise lapse, kellest osa õppis eesti koolides ja mõned käisid üle piiri Lätimaa koolides.¹¹⁰ Väheste lätlaste jaoks peeti veel 1923. aastal Vastseliina ja Hargla kirikus jutlusi ka läti keeles.¹¹¹ Teatud seltskonnale tõi Läti ja Eesti riigi vahele tõmmatud piir vaid rõõmu, sest salakaubandus, eriti eetriga, levis piirialal kogu iseseisvusaja.

Idapiiril saadi seoses Petserimaa moodustamisega enda koosseisu setudega asustatud alasid. Osa Pankjavitsa vallast, nn Luhamaa nulk ühendati Misso vallaga ja kaks vene asustusega küla – Tscherepovo ja Mokriki – Vastseliina vallaga.¹¹² Ida suunas võinuks Võrumaa piirid avarduda kaugele, kui oleks teostatud Kaarel Eenpalu kavatsus liita Petserimaa Võru maakonnaga, kes nägi sel teel võimalust setude asuala probleemide lahendamiseks.¹¹³

Erisuguseks, mitte sõbralikuks, kuid ka mitte vaenulikeks võib pidada võrumaalaste suhtumist setudesse. Jahedapoolsete suhete põhjuseks peetud erinevusi usulistes tõekspidamistes.¹¹⁴ Vaevalt suhteliselt usuleigetele võrumaalastele üksnes setude erinev usk selleks põhjust andis, pealegi elas ju Võrumaa endagi pinnal õigeusklikke eestlasi. Kuni iseseisvuseni olid võrumaalaste jaoks setud justkui vaesed sugulased, keda aidati taludes raskemate ja odavamate tööotsade pakkumisega. Hiljem on lisandunud kerge vimme või kadedus setude kui sissetungijate vastu, kuna alates 20. sajandi algusest hakkasid hakkajamad setud ostma talusid Võrumaale. Omavahelisel jutuajamisel ei unustatud Võrumaa inimesed kunagi setude puhul mainimata nende rahvust, igal võimalikul juhul rõhutati "meie" ja "nende" erinevust.¹¹⁵ Isegi kooliõpetajad on õpilastega riieldes kasutanud sõimusõna „setu”.¹¹⁶ Õpilaste koolis

¹⁰⁹ Eesti Statistika. 1935, lk 355.

¹¹⁰ ERA. 1108-3-772 L 201.

¹¹¹ Eesti Kirik 24. aprill 1924, nr 17.

¹¹² **Liivi Uuet**, lk 36.

¹¹³ **Jüri Ant**. Eesti 1920. iseseisvuse esimene aasta. Tln, 1990, lk 66.

¹¹⁴ **Pille Runnel**. Setude enesemääratlusest kõrvalseisja pilgu läbi. // Palve, vanapatt ja pihlakas. Setomaa 1994.a. kogumisretke tulemusi. Toim. Heiki Valk ja Ergo Västriku. Vanavaravedaja 4. Tartu 1996, lk 31.

¹¹⁵ **Vaike Sarv**. Seto, mõtsik ja tsuhkna. // Kaika suvõulikuulõ kogomik IX-XI. Võro, 2003, lk 35.

¹¹⁶ ERA. 2633-1-421 L 68.

kehva edasijõudmise põhjusi otsides piisas mitmete õpetajate arvates sellest, kui lapse rahvuseks setu.¹¹⁷

Pejoratiivne suhtumine setudesse oli võrukate puhul mitte niivõrd tõrjuv, kuivõrd üleolev. Kas ei ilmnenud võrumaalaste (ja teiste ääremaalaste) puhul taoline situatsioon, mis kunagi omane kogu eesti rahvale? Eestlaste kultuuri peeti aastasadu ahtakeseks ja tähtsusetuks, mis ei ulatu "kultuurrahvaste" tasemele - nii arvasid siinsed kõrgemad seisused-rahvused ja ega maarahvalgi polnud usku oma jõusse. Vaatamata pidevale alaväärsuse juurutamisele jõuti läbi 19. sajandi kultuurimurrangu 20. sajandi alguses lausa oma riigi loomiseni, mille vältimatuks komponendiks oli eneseteadvuse tõus. Iseteadvuse pahupoolena kaasnes uhkus-upsakus, mis vajab väljaelamise objekti. Tundes end targana, suurena ja ainuõigena (toeks riiklik ühtlustamispoliitika) tekkis vajadus suurema vennana õpetust jagada väiksemaile ja mahajäänutele. Nn suureestlaste õpetusobjektiks said "mahajäänud" maainimesed ning ääremaad, kelle arengutaset tuli tõsta, sh võrumaalased. Samal kombel kippusid võrukad omakorda õpetama oma naabreid setusid, mis kajastus kasvõi kohalikus ajalehes ilmunud lühiartiklite üleolevast toonist. Enda ja setu vahele joonetõmbamist on õhutanud seegi, et ülejäänud Eestimaa silmis olid kõik kagueestlased setud, keda peeti vähearenenuiks ja mahajäänuiiks. Mõlemad naabrid – setud ja võrukad – olid suhetes väljaspoole oma kultuuripiire ettevaatlikud ja truud oma väärtushinnangutele, mistõttu teistsugune normist oli kui mitte põlastusväärne, siis naeruväärne vähemalt.

Suurem osa eelpool vaadeldud maakonnapiiride muutmistest toimus 1920. aastail. Võrreldes Võrumaa kaarti Eesti iseseisvuse algaastail ja lõpuaastal, on näha, et enne Petsrimaa moodustamist Eesti kagunurka valvanud Võrumaa oli pidanud 20 aasta jooksul toimunud piirimuudatuste käigus end tunduvalt kokku tõmbama. Territoriaalsed muutused Võrumaa kahjuks tõid ajapikku endaga kaasa ka Võrumaa ja siinsete inimeste mõjuvälja kahanemise nii lõunaestlaste endi seas kui kogu Eestimaa pildis.

¹¹⁷ ERA. 2633-1-444 L 53.

2. 2. Vallapiiride muutumised

2. 2. 1. Vallad kuni 1930. aastate lõpuni

Võrumaad peeti väikevaldade maakonnaks, kuigi aastate jooksul oli toimunud valdade arvu kärpimisi. Kui veel 1871. aastal oli Võrumaal 90 valda, siis 1899. aastaks oli neid jäänud alles 45 ja 1908. aastaks 44.¹¹⁸

Ka Eesti Vabariigis lähtuti veel aastaid, kuni 1937. aasta maikuuni 1866. aasta seadusest, kuigi vallapiiride muutmise vajadusest oli korduvalt juttu. Probleemiks oli ebaühtlane valdade elanike arv, mis kõikus 260 ja 10 000 vahel.

Juba Asutavas Kogus oli tõstatatud küsimus valdade ümbermuutmisest ning koostatud seaduseelnõu, mille järgi oluks valla keskmine suurus 2000 elanikku.¹¹⁹ Kuid samaaegselt palju tähelepanu nõudnud maareform lükkas otsustuse tegemise edasi.

Järgnevalt, 1922. aastal esitas valitsus Riigikogule ettepaneku, kus valla suuruseks arvestati minimaalselt 2500 elanikku. Kolmas kava esitati kohtu- ja siseministeeriumi poolt 1930. aastal, kus taas elanike arvuks 2000.¹²⁰

Vallaseadust arutati korduvalt ka Maaomavalitsuste Liidus ja omavalitsustegelaste kongressil 1933. aastal. Kõikjal toonitati väikevaldade liitmise vajadust.

Uuesti ja põhjalikumalt hakati valdade küsimusega tegelama 1933. aastal siseministeeriumis, kus koostöös Eesti Maaomavalitsuse Liiduga töötati ümber 1930. aasta projekt. Selle pikaajalise ja Eestimaa regionaalse arengu seisukohalt määrava tähtsusega tööga jõuti lõpule 1938. aastal, mil võeti vastu vallapiiride reform, mis hakkas jõustuma alates 1. aprillist 1939. aastal.

Ehkki ühtset suurt vallareformi Eesti riigi algaastail läbi ei viidud, toimus vallapiiride muudatusi aeg-ajalt ikkagi. Kohe vabariigi algul, 1919. aastal eraldati Võrumaa Mõniste vallast Saru vald, Laanemetsa vallast Taheva vald, Krootuse vallast Karilatsi vald ja Viitina vallast Rogosi vald.¹²¹

Seoses Valgamaa loomisega 6. septembril 1920. aastal kaotas Võrumaa 4 valda - Kaagjärve, Karula, Laanemetsa ja Taheva.¹²²

¹¹⁸ **Endel Krepp**, lk 16.

¹¹⁹ **Endel Krepp**, lk 40.

¹²⁰ Samas, lk 40.

¹²¹ **Liivi Uuet**, lk 28.

¹²² Samas, lk 34.

I rahvaloenduse andmeil, 1922. aastal oli Võrumaal 46 valda. Suurimad neist olid Vastseliina (3590), Vana-Antsla (3298), Räpina (3268), väikseimad Vastse-Roosa (405) ja Vana-Laitsna (549).¹²³ Need kaks väikevalda oli tekitanud piiritõmbamine Eesti ja Läti riigi vahele 1920. aastal. Vana-Laitsna, mis tsaaririigi ajal kuulus Valga maakonda, oli jaotatud nõnda, et 2/3 jäi Lätile ja 1/3 jäi Eestile.

Eesti riigi 11 maakonna hulgas oli Võrumaa valdade arvult Tartumaa järel teine, kuigi rahvaarvult ei kuulunud suuremate hulka. Vallad polnud Võrumaal sugugi rahvarikkad, vaid 1000-2000 inimest. Sellise suurusega valdades elas enam kui pool, 52,2% siinseist maainimestest (Eestis 36,5%). Üheksa Võrumaa valda olid veel pisemad, kus elas alla 1000 inimese, moodustades 17,4% võrumaalastest. Keskmiseks valla suuruseks Eestis 1920. aastate algul oli 2176 elanikku.¹²⁴

1930. aastate algul toimunud vallapiiride ja -nimede muutmise tagajärjel vähenes Võrumaa valdade arv II rahvaloenduseks 1934. aastal 42-le.¹²⁵ 1931. aastal nimetati Võrumaa kirdeosas asuv Moisekatsi vald ümber Mooste vallaks. Kadusid väikevallad - 1. augustil 1932. aastal ühendati Vana-Laitsna ja Rogosi vallad Laitsna-Rogosi vallaks ja aasta pärast, 1. augustil 1933. aastal jagati Vastse-Roosa vald Vana-Roosa ja Krabi valla vahel pooleks. 1934. aastal ühendati Kähri vald Kioma vallaga ning veel 1937. aastal jagati Saaluse vald Haanja ja Vastseliina valla vahel.¹²⁶

Minivaldade likvideerimise järel oli talude arv Võrumaa valdades II rahvaloenduse andmeil keskmiselt 300, mis oli ikkagi väiksem kui keskmiselt teiste maakondade valdades. Keskmise vallaelanike arv oli 1760 (suurim Võrumaal 3553, väikseim 658), mis võrreldes Petserimaa ja endise Eestimaa kubermangu valdadega oli ikka väike. Ka pindalalt olid väiksemad üksnes Valgamaa vallad - Võrumaal keskmine suurus 91 km², kui üle-eestiliselt see number oli 121 km².¹²⁷

¹²³ Samas, lk 44.

¹²⁴ Samas, lk 44.

¹²⁵ **Endel Krepp**, lk 18.

¹²⁶ **Liivi Uuet**, lk 55.

¹²⁷ **Endel Krepp**, lk 42-43.

2. 2. 2. Põhjendused 1938. aasta vallareformiks

Veelgi sügavamad ümberkorraldused võrumaalaste eluruumis toimusid 1930. aastate lõpul. Kuigi elanike maakondliku kuuluvuse muudatusi tuli seekord ette vähem kui eelmisel aastakümnel, ei olnud paikse eluviisiga maaelanikele väljakujunenud vallapiiride sassilöömised vähem olulised, kuna rikkusid veelgi lähedamalt nende harjunud elurütmi.

Alates 1. aprillist 1939. aastal jäi Eestisse senise 365 valla asemal 248 valda, likvideeriti 117 valda. Reformi järel jäi Võrumaale 26 valda, suurimad olid Põlva (5661 inimest) ja Räpina (4791) vallad ning väiksemad Leevi (1834) ja Kooraste (1885) vallad.¹²⁸

Seega ühtlustamine oli tõesti saavutatud. Kui rahvarikkad Virumaa ja Petserimaa välja arvata, kus olid juba varemgi olnud suhteliselt suured vallad, siis enamuse maakondade suurimate valdade elanikkonna arv ulatus nüüd üle 5000. Ka väiksemates valdades (va väikesaartest koosnevad vallad) elas nüüd veidi alla 2000 hinge.

Millega põhjendati pika ettevalmistusperioodiga kulukat reformi? Reformi eesmärk oli vähendada valdade arvu, et hoida sel viisil kokku raha. Reformipooldajad lähtusid eeldusest, et väikesed vallad lähevad kalliks ega saa iseenda ülalpidamisega hakkama.

Valdade sissetulekud tulid mitmesugustest maksudest - isiku-, kinnisvaramaks jne. Majandusministeeriumi analüüsid näitasid, et valla suuruse kasvades elaniku kohta maksusumma väheneb. Seega pidi väiksemates valdades olema ka isikumaks kõrgem. Suurimad kulusummad valla eelarvest läksid vallavalitsuse enda ülalpidamisele, oli ka mitmeid korralisi kulusid (hoolekanne, heakord jt), mis tühjendasid oluliselt valdade kassat. Nende kulude vähenemist loodeti valla suurenedes. Suurematel valdadel olid üksnes hariduskulud kõrgemad kui väikevaldadel, kuna tuli ülal pidada mitut kooli.¹²⁹

Reformijad nentisid kokkuvõtteks, et tuleb kasulik, mida väiksemad valitsuskulud (suurel vallal) ja suuremad rahvahariduskulud (suurel vallal). Optimistlikult arvati, et suured vallad suudavad hariduselu eest rohkem seista kui väikevallad - ehitada uusi koolimaju, palgata õpetajaid jne.

¹²⁸ **Liivi Uuet**, lk 75.

¹²⁹ **V. Feldmann**. Vallavalitsuse kulud ja kulud 1931/32 m/a. // Eesti Statistika. Kuukiri. 1934 märts, nr 148 (3). Tln, 1934, lk 136-148; **Endel Krepp**, lk 19-30.

Reformimisel peeti silmas vaid lähituleviku majanduslikku kasu. Uute ajakohaste koolimajade püstitamisel ei osatud näha ohtu, mille tagajärjed tänaseks päevaks kätte jõudnud - väikeste koolide koondamine tekitas niigi ääremaa seisuses olevais maakondades, sh Võrumaal, juurde uusi, eelkõige ühiskonna poolt hüljatuid ja seejärel ka inimeste poolt mahajäetud piirkondasid. Võrumaa ääremaastumine sai alguse 1930. aastate algul koolide sulgemise ja 1938. aasta valdade ühendamise.

Kaaludes vaid plüsse, mitte miinuseid, olid valdade liitjad optimistlikul seisukohal, et valdade liitmisest on rohkem võita kui kaotada.

Valdade liitmisel lähtuti seisukohast, et valla keskus peab asuma geograafiliselt valla keskel. Mitmed Eesti vallad olid pikaks venitatud või koosnesid eri tükkidest, mida nimetati lapp-valdadeks. Neid oli üle-eestiliselt 45, kokku 110 erinevat maatükki.¹³⁰ Ka Võrumaa sisse "sõitis" jupike Tartumaale kuuluvat Vastse-Otepää valda ning Lasva valla väike osake jäi Pindi, Orava ja Veriora valla haardesse.

Ümberkorraldajad pidasid paremaks, et linnaäärsete valdade keskus võiks asuda linnas. See soov sattus küll vastuollu eelpool esitatud nõudega vallamaja asukohast valla geograafilises keskpunktis, sest ega vald ei asunud alati ringina ümber linna. Samuti kaheldav, kas vallamaja linnas on vallaelu seisukohalt parim lahendus. Valla keskpunkt linnas võib pigem olla takistuseks vallarahva ühtsustunde tekkimisel. Erinevaist linna tagamaa kantidest - isegi juhul, kui vald ringina ümber linna - pärinev vallaelanikkond ei pruugi enamusi oma valla inimesi tunda-teada, ei soodusta seda ka linnasaginasse kaduv vallamaja, mis ei lase tekkida emotsionaalselt ühtset kogukonda. Juhul kui vald on linnaga seotud vaid ühte serva pidi, võib valla teine äär jääda linnas paiknevast vallamajast liiga kaugemale. Pealegi, linn on ikkagi linnainimeste koht, maainimestel on "meie"-tundeks vaja oma keskust.

Vallareformi käigus taheti muuta väljakujunenud olukorda, kus vallamajade asukoha tõttu on mitmel pool tekkinud nii ebaloomulik teedevõrk kui ka sobimatu koolimaja asukoht.¹³¹ Võib reformijatega vaielda, kas saab nimetada teedevõrku ebaloomulikuks, kui see kujunenud selle järgi, kuhu vajadus rahval minna - vallamajja või koolimajja. Omal ajal oli kooli- või vallamaja asukoha valiku määranud vaba ja piisavalt suur

¹³⁰ Endel Krepp, lk 40.

¹³¹ Samas, lk 40.

hoone olemasolu, kuna enne iseseisvust polnud rahval jõudu kindlaks otstarbeks omaette uut maja ehitada. Seejuures teolustik, selle sirgus ja siledus, ei olnud primaarne. Kuna harjumuse jõud tugev, siis ka majanduslikul kosumisel, mil plaaniti uute rahvast kokkukoondavate hoonete - koolide, rahvamajade, vallamajade - ehitamist, kavatseti need püstitada eelkõige sinna, kuhu ennegi harjutud kokku käima. Enne plaanitavat reformi asusid vallakeskused elanikest keskmiselt 5-6 km kaugusel, uue seaduse järgi kaugenenes keskmine kaugus 7-8 km-ni. Ümberkorraldajad põhjendasid, et transpordivõimalused on 1930. aastate lõpuks jõudsalt edasi arenenud - maale on ilmunud rohkem jalgrattaid ning mootorsõidukeidki, ka bussiliinide võrk laienenud.¹³²

Ehkki teede kogupikkuse järgi oli Võrumaal tihedaim asustus, 1000 km² pindala kohta 80,6 km teid, ei tähendanud see veel head bussiühendust.¹³³ 1930. aastate keskpaigas väljus Võru linnast 9 liini päevas, kuid kaugeltki ei läbinud nad kõiki valdasid.¹³⁴ Bussiliinid pidasid silmas eelkõige linnast maale sõitjaid, mitte vallamajja minejat. Nii, et valdade vähenemise ja keskuste ümbertõstmise kaudu suuremaise asustatud punktidesse aitasid bussiliinid kaasa vaid vallamaja ja maakonnakeskuse vahelist asjaajamist. Võrumaa suurimate bussiliinide omanikeks olid V. Rosenberg Võru linnas ja A. Kasak Missos.¹³⁵

Vaatamata üha tihedamaks muutuvale busi- ja rongiliikluse võrgustikule, ei kujunenud need moodsad liiklusvahendid enne II maailmasõda Võrumaa rahva jaoks ühenduse pidamise vahendiks valla- või koolimajaga, sinna mindi ikka jalgsi või hobusega, suvisel ajal liikus ka juba jalgrattaid. Vallamaja kaugenemine tähendas seal asjatoimetuste pärast käivale maainimesele raisatud tööaega.

¹³² Samas, lk 48.

¹³³ Eesti Statistika. 1925 oktoober. Lisa.

¹³⁴ J. Kits. Autobuseliinid 1934/35. // Eesti Statistika. 1935, nr 168 (11). Tln, 1935, lk 578.

¹³⁵ Munamäe lahtiseid lehti. Koguteos Munamäest ja selle ümbrusest. Koost. E. Ehrmann; Eesti Turistide Ühingu Võru Osakond. Võru, 1935, IV;

Rosenbergi bussid väljusid Põhja-Võrumaale järgmistel liinidel – Võru-Vastse-Kuuste, Võru-Põlva, Võru-Räpina-Võõpsu. Kasaku piirkonnaks oli Lõuna-Võrumaa – Võru-Vastseliina, Võru-Haanja-Misso, Võru-Rõuge-Laitsna, Võru-Rogosi-Krabi. Lisaks eelnevatele sõitis Tulfi buss liinil Võru-Sänna-Mõniste ning Lehtmetsa buss Võrust Kanepisse. Kuid kõik need liinid ei olnud teolude tõttu käigus talvel. Maakonda läbis ka kolm raudteed – Tartu-Petseri, Valga-Petseri ja Valga-Ape.

2. 2. 3. Reform ja emotsioonid

Reformi teostamisel valitsesid rahva seas mitmesugused meeleolud - lootusest umbusu ja pettumiseni.

Valdade reformi kavandamisel oli rahvale seletatud, et liitmine puudutab väetimaid ja endaga mitte toimetulevaid valdasid. Seetõttu püüdsid vallad liitmise eel igati tõestada oma tublidust, tuues appi arvandmeid valla käekäigu kohta ja koolinõunike hinnangud valla koolidele. Loodeti, et endaga hästi hakkama saanud ja oma eluga rahulolev vald jäetakse otsustajate-võimumeeste poolt rahule. Ei tea, kas reformijate lubadused olid öeldud rahva rahustamiseks, või oli tõesti reformi läbiviijatel esialgu taoline kavatsus. Igatahes, kui esimesed liitmisplaani ilmsiks tulid, oli see ehmatuseks mitmetele enda elu-oluga rahul olevaile valdadele. Selgus, et valla jõukus või kehvus polnud tema edasisele allesjäämisele üldsegi kriteeriumiks.

Raskesse olukorda sattus näiteks Koiola vald, mis plaaniti liita Peri vallaga, keskusega Põlvas.¹³⁶ Taolist kavatsust pidas Koiola rahvas rängaks hoobiks vallakodanike õiglustundele, tekitades küsimuse - millega on suur ja elujõuline vald ära teeninud selle, et teda tahetakse liita väiksema valla külge? Koiola elanikele tundus liitmine raske karistusena nende vanale põlisele vallale, mis valdade alguspäevist alates püsinud endistes piirides ilma vapustuste ja muutusteta, kus pingutades püütud rahvariidust ja hoolekannet viia üha paremale järjele. Leiti, et kui vallad liidetakse, siis külvaks see leppimatust ja vihavaenu asjaosaliste valdade kodanikkude vahele. Koiola tundis end riivatuna, kuna pidas end tükki maad paremaks Perist, kel polnud vastu panna väarikat minevikku. Kunagine sopiline Peri vald oli elanud läbi mitmeid liitmisi ja lahutamisi, saades endale maid ja inimesi Partsi, Saarljärve, Timo ja Aleksandri valdadest. Liitmiste läbi polnud Peri rahvas suutnud saada oma rahva hulgas ühtlustunnet, kuna kodanikud tundsid end ikka endiste valdade elanikena. Koiola vald kinnitas, et sarnases olukorras valitseb Peri vallas "kolgapoliitika", mis ei võimalda kõikidel valla osadel ühtlaselt areneda.

Üks suuremaid hirme valdade liitmise ees oligi kartus, et ühinemisel jäävad endised väiksemad vallad veelgi kehvemasse seisu. Eriti oluliseks edaspidise ühise valla elu

¹³⁶ ERA. 2633-1-44 L 28.

seisukohalt peeti seda, millise endise valla territooriumile jääb tulevane vallamaja. Vallaoasa, kus asus vallamaja, arvati õigustatult ka tulevikus olevat paremas seisus.

Kõhklus oli teisigi. Võrumaa rahvas ei tervitanud rõõmuga suuri valdasid, kus inimesed üksteist enam ei tunneks. Ei usutud ka jõukuse kasvu, kuna naabruses Petserimaal, kus olid moodustatud hiigelvallad, oli rahva elujärg tunduvalt kehvem kui Võrumaal.¹³⁷ Võrumaalased olid veendunud, et just keskmise suurusega majapidamised on kõige elujõulisemad ja omadega paremini läbi tulevad, millede ühinemine tooks kaasa vaid intriige.¹³⁸

Valdade ühinemine pani kõrvuti elama siiski sarnase elulaadiga inimesed, kelle peamiseks tegevusalaks põlluharimine. Ühine maaelumentaliteet suutis ajapikku siluda mõnedki esialgsed teravused ja üle saada võõristusest. Täiesti vastuvõetamatu oli maaelanikele alevirahvaga ühise rahakoti jagamine. Võrumaa kaks raudteeäärset alevit - Antsla (sai 1938. aastal linnaks) ja Põlva kasvasid 1930. aastail kiiresti, kujunedes ümbruskonna valdadele majanduslikuks keskuseks. Turupaigana olid uued alevid maarahva poolt aktsepteeritud, kuid vallaelust püüti neid hoida eraldi. Siiski tehti Põlva vallareformiga uue valla keskuseks, koos seal elava 300 kaupmehe ja majaomanikuga, kellede eluviis ja mentaliteet erines ülejäänud 5000 maal elavast vallakodanikust.

Valdade reform, mis puudutas igat maaelanikku, tõi kaasa emotsioone ja pingeid, samuti kuulujutte. Viimased olid kerged tekkima, kui ametlik informatsioon oli liiga napp. Palju pingeid oleks jäänud olemata, kui reformi läbiviimist poleks selle teostajate poolt püütud salastada. Näiteks 1935. aasta juulis, kui maakonnavalitsused pidid Tallinnasse reformi koostajaile saatma üksikasjalikud aruanded kohaliku teedevõrgustiku, majandus- ja hariduselu sõlmpunktide jm kohta, siis samaaegselt keelati siseministri poolt informatsiooni andmine ümberkorraldusplaanide kohta nii ajakirjandusele kui kohalikele vallavalitsustele.¹³⁹

Reformi ettevalmistamine kestis aastaid - peeti läbirääkimisi siseministeriumis maakondade esindajatega, loeti läbi kirjalikke ettepanekuid ja kuulati delegatsioonide

¹³⁷ ERA. 2633-1-44 L 109.

¹³⁸ ERA. 2633-1-43 L 22.

¹³⁹ ERA. 2633-1-44 L 130.

arvamusi. Eriarvamusi oli palju. Maakonnaavalitsuste, kelle rolliks oli olla keskväimu käepikendus maakonnas, seisukohad ei ühtinud tihtipeale maakonna elanike soovidega. Maakonna esindajad võitlesid oma nõudmiste eest eelkõige siis, kui piirimuudatused puudutasid maakonna territooriumi vähendamist. Viimaseid ei tasu siiski väga süüdistada, kuna ka parima tahtmise korral ei saadud olla kõigile inimestele meelepärane. Hirm liitmiste käigus oma juhtosa kaotada pani mitmeidki seni omavahel normaalselt läbisaanuid naabervaldasid teineteist mustama ning maavalitsust kohtumõistjaks kutsuma. Ega vallasiseseltki oldud alati ühel meelel, kuna närvilistel aegadel lõi rahva seas välja halvaks pandav "kolklus" (mida võib nimetada ka identiteediks), mis piirnes veelgi väiksemaid maa-alalisi jaotusi, külasid ja kunagisi nn mõisavaldasid mööda.

Valitsus soovis kavandatud reformi iga hinna eest läbi viia. Seejuures jäeti tähelepanuta inimeste emotsionaalne reageering, milline loomulik ja ette ennustatav elumuutuste puhul, mis paljude inimeste jaoks ootamatud ning plaanitud kaugelt ja võõraste poolt. Tekkivaid rahva emotsioone nägi ette reformipooldaja Edgar Kant, kes ennustas, et reform satub vastuollu kohaliku "kolkapoliitikaga", mille ületamine nõuab reformi teostajalt palju julgust, selget pilku ja visadust.¹⁴⁰ Kant ise oleks vallareformi teostamisel olnud veelgi karmikäelisem, pidades parimaks valla suuruseks 2000-3000 hinge.

Valdade liitmisel Tallinna kabinettides tegutsesigi Kanti soovitus järgi - ei peetud vajalikuks arvestada kohalike inimeste seisukohti, tegutsedes kummargil maakaardi kohal võeti piiride tõmbamisel aluseks jõed, metsad, teed jm kaardilt vastuvaatavad tingimärgid. Ümberkorralduste vajalikkuse põhjendustes peeti silmas eelkõige majanduslikku kasu, rakendades oma nägemuste elluviimisel teerulli-poliitikat.

1930. aastateks oli valdadel juba piisavalt pikk elulugu omavalla-tunde väljakujunemiseks, mis andis endast märku pingelistes olukordades. 1935. aastal kaitsesid vallakodanikud oma pisikest Saaluse valda Vastseliinaga ühineda soovijate eest järgmiste sõnadega - *nimetatud isikutel pole olnud kunagi eestlastele omast*

¹⁴⁰ **Edgar Kant.** Vallaomavalitsuse reform. // Linnad ja maastikud. Trt, 1999, lk 471.

*kodukoha-koduvalla armastust.*¹⁴¹ Vallast rääkides kasutas rahvas sageli selle olemasolu ja edaspidise eksisteerimise õigustamiseks sõna *põline*.

Ühinemised ja lahutamised vastu kohalike inimeste tahet tõid kaasa isegi pettumusi oma riigis. Vana-Roosa rahvas, kes niigi olnud jagamisobjektiks Eesti ja Läti riigi vahel, kurtis, et nende tahtmisevastane liitmine Krabi vallaga ei oleks pidanud leidma aset mitte Eesti demokraatlikus riigis, vaid sarnane käitumine oleks omane *kommuna riigile*, kus valitsemas vägivalla võim.¹⁴² Hingelist valu tegid reformid paljudele inimestele. Kooraste vallavolikogu ennustas, et nende valla likvideerimine jääb vähemalt paariks inim põlvteks rahvale suureks kibestuseks ja pettumuseks ning kestma jääb tung Kooraste valla iseseisvusele.¹⁴³

Siiski pärast reformi jõustumist 1939. aastal reageerisid võimud mõningatele valdade rahulolematustele. Ehk tunnistasid ka reformijad ise, et liialt oli usaldatud kaarti ja joonlauda inimeste elu korraldamisel. Veel enne iseseisvuse kaotust tehti värsketesse vallapiiridesse parandusi piiride muutmiseks üksikute külade vahel.¹⁴⁴

Seoses valdade reformisega plaaniti läbi viia ka vallanimede ühtlustamine-eestistamine, juhindudes 1938. aastal vastu võetud koha- ja kinnistusüksuste nimede korraldamise seadusest.¹⁴⁵ Selle tarbeks loodi keelemeestest-ajaloolastest-ametnikest koosnev komisjon, kes üldjoontes soovitas lähtuda paiga ajaloolisest nimest. Siiski esines ettepanekuid, mis põlgasid kohalike poolt tarvitavat nimetust, kuna ei peetud kõlaliselt sobivaks (näit. Tsooru, Veriora) või nähti nime päritolus saksapärasust (näit. Pindi - tulnud mõisniku nimest), mis ei sobinud ideoloogiliselt. Kui valla uueks nimeks pandi selle territooriumil tegelikult asuva koha nimetus (näit. Lepistu), siis rahvas nõustus ja võttis selle omaks. Täiesti vastuvõtmatu oli vallanimestele ja ka Võrumaa ametnikele nimetus, millist kohta tegelikult piirkonnas ei asunud. Nii jäi rakendamata idee, panna Rogosi-Laitsna vallale nimeks Ugandi, mis oleks jäädvustanud muistse maakonna nime selle lõunapiiril.¹⁴⁶ Liidetud valdadele ühise nime valik tekitas kohtadel pahandusi ja nõrdimusi - keegi ei tahtnud loobuda omast.

¹⁴¹ ERA. 2633-1-44 L 1.

¹⁴² ERA. 2633-1-43 L 1.

¹⁴³ ERA. 2633-1-132 L 1269.

¹⁴⁴ ERA. 2633-1-133 L 92.

¹⁴⁵ RT 1938-42, lk 397.

¹⁴⁶ ERA. 2633-1-109 L 113.

2. 2. 4. Vallareformi hind

Tõmmates veelkord kokku reformimeeste kavatsused, olid need järgmised - parandada valdade majanduslikku seisundit, kaasajastada valla- ja koolimajade olukorda ning selle kaudu tõsta seltskondlik tegevus maal uuele tasemele. Muudatuste elluviimisel peeti vajalikuks järgida järgmisi asjaolusid:¹⁴⁷

1. geograafilised tingimused: a) eraldavad tegurid: veed, jõed, järved, sood ja metsad, b) ühendavad tegurid: teestik, asustusühendus;
2. maapinnase kvaliteet puhaskasu-rubla näitaja põhjal;
3. keskuse suurus ja selle gravitatsioonijõud;
4. rahvuslikud momendid
5. ajaloolised momendid

Mis puudutab Võrumaad, siis kaks viimast punkti olid küll jäänud arvestamata juba 1920. aastate algul piirijamisel Lätiga.

Mis oli vallareformi hind? Majandusliku kasu kohta ei saa otsustavaid järeldusi teha, kuna omariikluse aeg jäi uue vallakorralduse järgi elamiseks lühikeseks. Vaadeldes üksikasjalikult reformi käigus tehtud territooriaalseid muudatusi - piiriõgvendusi, asunduste ja külade ümbertõstmisi teise valda - siis võib oletada neis piiritõstmistes kohaliku rahva elule sügavamaid tagajärgi pikemas perspektiivis. Arvestada tuleb seejuures tõika, et 1939. aastal ümbertõstetud piirid said enamasti ka järgnevate võimude ajal inimeste elu-olu otseselt määravate halduspiiride aluseks. Olgu tegemist siis külanõukogu või nende territooriumiga suuresti kattuvate kolhooside-sovhoosidega. Kõik need adminstratiiv-poliitilised üksused omasid määravat rolli rahva kogukonna kujundamisel ja kujunemisel. Nõnda häiris pika aja jooksul kinnistunud piiritulpade nihutamine rahva väljakujunenud elulaadi, kuna tõi endaga kaasa nii sotsiaalseid, majanduslikke, psüühilisi kui ka kultuurilisi sunnituid orientatsioonimuutusi. Ka väikese Võrumaa puhul tõi paljudele üleöö kõrvalvalla hingedeks saanuile taluinimestele kogukonna vahetus kaasa oma kodus võõraks olemise.

¹⁴⁷ Endel Krepp, lk 49.

Reform muutis valla juhtimist ja vähendas kohaliku rahva otsustamispiire. Vallavanem valiti küll vallavolikogu poolt, kuid kinnitas siseminister, vallavolikogu liikmete arvu vähendati 10-20-le ja voliniku amet muudeti auametiks.¹⁴⁸ Enam ei saadud kaasa rääkida kooliõpetajate valikul – vald küll valis õpetaja, kuid kooliamet võis erinevail põhjustel valitud kandidaati mitte kinnitada või juba aastaid töötanud ja rahva usalduse võitnud õpetaja paigutada ümber teise valda.

Eelpool toodud kohalike inimeste elu-olu häirivad tergurid pidid taanduma riigi huvide ees, mille eesmärgiks olid märkimisväärsed muudatused regionaalelus. Vallareformi ideoloog Edgar Kant lootis, et reform rühmitab ümber kogu maaühiskonna, lõigates sügavale sisse meie maa ühiskondlikku koetisse, kõrvaldades mõisa ja "vene kroonuliku" süsteemi maaühiskonnas.¹⁴⁹ Kuid see, millest huvitatud keskvõim, ei olnud teretulnud traditsioonides kinni maainimesele.

Sisseharjunud ja rahuldavaks tunnistatud elulaadi lõhkumine, sellega "kolkluse" vastu võitlemine, andis Võrumaa rahva seas pigem vastupidist efekti. Millegi ja kellegi vastu olemine, antud juhul pealinnast korraldatavate administratiivsete muudatuste vastu, sundis just ennast kellenagi, kasvõi negatiivsete emotsioonide kaudu, määratlema. Ehkki vallareform võis tuua meeletuska tuhandetele eestlastele üle riigi, jäädi oma pettumustes üksi koos oma kogukonnaga. "Vaikiv ajastu" ei võimaldanud oma muresid teiste endataoliste riigivõimu hammasrataste vahele jäänutega jagada. Nõnda oli kerge tekkima alaväärsustunne - *ei nad seal Tallinnas meist hooli*. Võrumaalastele, kui mitte just väga materiaalse meelelaadiga inimestele, ei läinud korda riigi poolt tehtavad rehkedused, mis uutes vallapiirides ennustasid peagi jõukat elu. Solvumistunne rohkete vallavolikogude palvete mittearvestamise üle pani kahtlema ametliku ja seadusega ettenähtud käitumise vajalikkuses ja tõhususes mitmeid seni õhinaga tegutsenuid riigialamaid. Pigem kutsus selline olukord vaiksusele passiivsusele ning tõmbuma omaette. Enda eraldamine toimus eelkõige valla või maakonna piiridega määratletult, kuna põhjused selleks olid olnud just territoriaalset laadi. "Kannatajad" Võrumaal (ja ka paljudes teistes maakondades) vastandasid end

¹⁴⁸ Eesti. 20 aastat iseseisvust. Konjukturiinstituut 1939, lk 29.

¹⁴⁹ **Edgar Kant**. Vallaomavalitsuse reform, lk 474.

"võitjatele" Tallinnas jt linnades. Nii kutsus Eestimaa administratiivne tasakaalustamine, mis teostati valdade liitmise teel, rahva hinges esile hoopis regionaalse killustamise, mis sai enesekaitseks välise surve vastu.

Vana-Võrumaa maine lagundamine ei toonud kohe kaasa selle vaimset lagunemist. Harjumus end võrumaalaseks pidada, vaatamata elukoha administratiivsest kuuluvusest, hakkas kaduma alles II maailmasõja-järgsete sündmuste käigus.

3. Võrumaalased

3.1. Kas ja milles oldi ummamuudu?

Ehkki omanäolisus ei puudunud ühelgi maakonnal, võib Võrumaa rahvast ülejäänud Eestimaas taustal pidada keskmiselt kontrastsemaks. Seda eelkõige tänu võru keelele, mida vaatleme edaspidi eraldi peatükis. Kuid kindlasti ei eristanud 20. sajandi alguspoole võrumaalast viru- või läänemaalasest üksnes keelepruuk, omapäraseid jooni võis leida nii igapäevaelus kui elu tähtsündmustes.

Võrumaalaste materiaalse kultuuri eripärasusi on täheldatud etnoloogide poolt - olgu selleks käsitöö, ehitus või matusekombed.¹⁵⁰ Näiteks pole teada Võrumaal ühtegi talu, kus vaatamata aktiivsele riiklikule propagandale oleks valmistatud ajakirjanduses esitatud jooniste järgi rahvuslikus stiilis talumööblit.¹⁵¹ Uued asundustalud said küll püstitatud riiklikult ettenähtud normide järgi, kuid töövõtted, materjal ja ehitusdetailid kandsid ikkagi kohalikku ilmet. Võrumaal polnud suurt vahet pangalaenuga ehitatud asundustalude ja vanade talude uute majade vahel – ruumide siseviimistluses jäid endiselt püsima katmata palkseinad ja vooderdamata laed, seinte krohvimist ja tapeetimist esines ainult üksikutes suurtaludes ja sedagi sageli vaid külalistetoas.¹⁵²

Rõivamoodideski ei saanud Võrumaal domineerivaks linnaviisi riideskäimine. Kodukootud riie oli visa kaduma mitte üksnes poekanga kalliduse tõttu, vaid seda

¹⁵⁰ 1960. aastate alul korraldas ENSV Riiklik Etnograafiamuuseum mitu ekspeditsiooni Võru rajoon, kus kaasaegse elu-olu uurimise taustal tehti valdkondlikud tagasivaated ka sõdadevahelisse Võrumaa talurahva olmesse. Uurimuste kokkuvõtted ilmusid – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXI. Tln, 1966.

¹⁵¹ **Tiina Võti.** Võru rajooni maaelamute sisustamisest. // Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXI. Tln, 1966, lk 87.

¹⁵² Samas, lk 86.

peeti vabrikuriidest paremaks.¹⁵³ Eriti kaua püsis kodus valmistatud riie Haanjamaal, kus kangakudumise oskus arenes edasi uute töövõtete ja mustrite näol veel omariikluse ajalgi, pakkudes sealsele rahvale lisateenistust. 1930. aastail, kui riigi soosimisel hakati arendama kodukäsitööd, said Haanja elujõulised käsitöötraditsioonid esmakordselt ka avaliku tunnustuse osaliseks. Veel 1920. aastatel oli Võrumaa koolilaste riietus sajabrotsendiliselt koduse päritoluga – linast pesu, villased pealisriided ja jalas pastlad.

Rõivamoole ja käsitööoskusele avaldasid tasapisi mõju perenaiste ja maanaiste seltsid, millede korraldatavatel kursustel osalesid meeleldi seni suuresti oma talu piiridesse suletud naised. Kuna seltside tööd kordineeris Eesti Maanaiste Keskselts, siis jõudis instruktorite kaudu Võrumaa talunaisteneni palju uusi käsitööoskusi ja eeskujusid, mil seni olnud vaid teatud piirkondlik levik (mulgi ja setu tikand, muhu männakirjad jm). Käest kätte levitati naisteajakirjades ilmunud mustreid, seda eriti kudumite osas. Kohalikud Võrumaa rahvapärased mustrid säilisid sel perioodil veel vooditekkide ja põrandariiete kujunduses.¹⁵⁴

Võrumaa ääremaa staatusest annab tunnistust siinse rahva suhtumine hügieeninõuetesse. Nii ei peetud siin kaua aega oluliseks ei hammastepesu, mille tunnistuseks õpilaste katkised hambad ega korralike väljakäigukohtade ehitamist, mille kohta kooliinspektorid tegid valdadele korduvalt märkusi. 1920. aastail oli vaid 41,7% Võrumaa taludesse väljakäik ehitatud, mis oli Eestimaal madalaim protsent (keskmise 58,2%). Nigal seis väljakäikude osas ei näidanud tollal mitte rahva erilist räpasust, vaid eelkõige suhtumist moraali.¹⁵⁵ Kuna Võrumaal oli palju teistest eraldatud üksiktalusid, siis asendas võõraste pilkude eest ebaviisaka toiminguteostamise kohta võsa. Arusaamine, et korralikul väljakäigul on ka sanitaartervishoiuline eesmärk, jõudis rahvani aegamisi.

Raskemini kui materiaalne kultuur on tabatav mentaalne maailmapilt. Läbi aegade on eestlaste usundiline maailmavaade olnud segu ristiusu ja muistse maausu tõdedest,

¹⁵³ **Aino Voolmaa.** Võru rajooni maaelanike rõivastus. // Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXI. Tln, 1966, lk 130.

¹⁵⁴ **Kalju Konsin.** Naiskäsitöö Võru rajoonis. // Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXI. Tln, 1966, lk 200.

¹⁵⁵ **Heiki Pärdi.** Kasimata talupojad ja kabadad intelligendid. Hügieeniolud 20. sajandi alguse Eesti külas. // Tuna 4 (2002), lk 114-115.

kujuures vähemalt mitme viimase sajandi jooksul on domineeriv osa olnud ristiusul.¹⁵⁶ Võrumaa rahva kohta saab kinnitada sama, kirikukantslist räägitust olid au sees kümme käsku ja võimaluse korral käidi kirikus – kas just alati jutluse pärast, kuid nii oli kombeks ja kirikuskäik oli kommunikeerumisvõimaluseks sugulaste ja tuttavatega. Omamoodi jumalakartmatuse tunnistuseks oli väljaspool abielu sündinud laste suhteliselt suur osakaal. Näiteks 1926. aastal Võru praostkonnas sündinud 1363 lapsest oli 117 vallaslast.¹⁵⁷

Samaaegselt ei kadunud inimeste igapäevaelust kuhugi vanad paganliku algupäraga kombed ja uskumused. Eriti tugev oli usk ravitsejaisse ja enda tohterdamisse rahvameditsiini abil, nii et mitmed tänapäeval taasleitud ja ametlikultki heakskiidetud ravivõtted ei ole Võrumaal kunagi olnud välja surnud (näiteks ravimtaimede kasutamine, kaanide panemine). Näiteks Hargla rahva tohterdajaiks on olnud mitu põlvkonda ravitsejad Surid, kelle juures abisaamise ühitas kaugema kandi rahvas Hargla kirikus ja surnuaial käikudega. Suride tuntus ületas kihelkonnapiire ning tema juurde jõudsid lätlasedki.¹⁵⁸

Eelnevatele näidetele joont alla tõmmates võib järeldada, et etnoloogide ja folkloristide poolt Võrumaale omistatud iseloomulike joonte ühisnimetajaks saab pidada traditsioonide lembust. Talupojaühiskonnale omaselt väljendus traditsioonidest kinnipidamine rahva elu ja toimingute igas sammus – tähtpäevakommetest kuni igapäevase tööjaotuseni. Nende teadlik või ebateadlik eiramine tõi endaga kaasa, vastavalt olukorrast, kas naeruvääristamist või halvustamist. Näiteks traditsioonilises tööjaotuses väljakujunenud normide ignoreerimine polnud mitte lihtsalt eksimus, vaid toiming, mis kutsus esile teiste ühiskonnaliikmete pilke või halvakspanu, mida püüti vältida.¹⁵⁹

Ehkki traditsioonid võivad olla piduriks arengule, aitavad nad hoida stabiilsust. Traditsiooni tugevust näitab suutlikkus hoiduda alaväärsus-kompleksist, hädaldamata jätkata oma joont. Uus ja edumeelne ei jää ka traditsioonilisse keskkonda tulemata, kuid imbub sinna aeglaselt, märkamatu võetaksegi kunagine moenarrus või

¹⁵⁶ **Ants Viies.** Vana Eesti rahvaelu. Tln, 2004, lk 206.

¹⁵⁷ Võru praostkonna Jõulu-album 1927, lk 10.

¹⁵⁸ **Marju Kõivupuu.** Ütte ni tõist Võromaa rahvaarstõst. // Kaika suvõlikuulõ kogomik I-VIII (1989-1996). Võro, 1997, lk 93-98.

ennekuulmatu uuendus omaks. Traditsioonide tugevus ehk teisisõnu vanameelsus suudab oma põikpäisuses "uue" vastuvõtmisel nõnda kaua venitada, et edumeelsed "maaletoojad" jõuavad uuendustest eraldada terad ja sõklad. Nii saabki vanameelne kord endaga liita vaid parima. Muidugi, ära jääb esmakasutajaile osaks langenud kuulsus ja rikkus, kuid see polegi traditsioone kinnihoidva jaoks oluliseim.

Traditsioonide au sees pidav eluviis ei seadnud esikohale majanduslikku kasu. Võrumaa põllumehed hoidsid aastaid kinni harjunud maakasutavviisidest ega võtnud kiiresti omaks uusi töömeetode ning põllukultuure. Olgugi, et väikesesaagiline ja pisikese mugulaga kartulisort „Väikeverrev” oli kartuli-maakonnas Virumaal juba ammu põldudel kadunud, kasvatati Võrumaal heamaitselisi kartuleid ikkagi edasi. Ka lina polnud enam rikkuse allikas. Kui arenenumais maakondades lõpetati mittetulukuse tõttu suurtel pindadel lina kasvatamine, siis Võrumaa talunikud hoidsid tükikest maad ikkagi kunagise „rahataime” lina all ja põllud sinetasid edasi, kuna lina õitses ju nii kenasti.¹⁶⁰ Ning tatrapõllud olid mujal hoopiski kadunud, kuid Võrumaal kattis veel 1939. aastal tatar 0,9% põllust.¹⁶¹

Sarnase elulaadi viljelejaid on nimetatud "moraalökonomilisteks talupoegadeks".¹⁶² Vastandina "ratsionaalsele talupojale", kes juhindub oma tegevuses individuaalse kasumi taotlusest ning on selle nimel valmis riskeerima, võib "moraalökoloogilist talupoega", rohkem küll selle tänapäevast kui ennesõjaaegset varianti, nimetada hobitalupojaks. Selle elulaadi esindajate jaoks ei ole esmakohal talu majanduslik edu iga hinna eest, pigem on käitumist ja tegutsemist suunavad hoovad hingelist ja vaimset laadi. Majanduslikult kehval järjel oleval Võrumaal leidis taolise suhtumisega inimesi asunike hulgas, kellele maa Vabadussõja järel "sülle kukkunud". Kuigi ots otsaga kokku saada oli raske, ei peetud (või ei viitsitud?) jõukama elu nimel vajalikuks tammsaarelikku rügamist, mille nimel tulnuks loobuda elu rõõmudest.

Samas ei tähenda see minnalaskmist ja moonakalikku suhtumist maasse - peremehetunne ja alalhoidlikkus pesitses Võrumaa inimeste hinges tugevalt sees. On

¹⁵⁹ **Gustav Ränk.** Elu Vana-Eesti talus. // Eesti talu. Koguteos sõnas ja pildis. Lund, 1959, lk 38.

¹⁶⁰ **Aksel Mark.** Karjapoiss, pops ja peremees. // Meie maa. Eesti sõnas ja pildis IV. Lõuna-Eesti. Toim. B. Kangro ja V. Uibopuu. Lund, 1957, lk 86.

¹⁶¹ **Aksel Mark.** Talu iseseisvas Eestis. // Eesti talu. Koguteos sõnas ja pildis. Lund, 1959, lk 17.

¹⁶² **Monika Vestmann.** Talude taasloomisest Võrumaal etnoloogi pilgu läbi. // ERM Aastaraamat VLIV. Trt, 2000, lk 149.

väidetud, et eestlaste rustikaalne pale on suuresti sunniviisiline, tegelikult on tungitud ikka linnavärava taga.¹⁶³ Võrumaa rahva kohta ei saa küll seda väita, linn ei ole enamusele võrumaalastele olnud unistuste sihiks. Siinsed inimesed hindasid paikset elulaadi ja kohalik inimene oli mistahes ametikohale valimisel alati eelistatum kui kõrgete tiitlitega ja väärt ametitunnistustega pärjatud võõras. Traditsioonidega endakeskse ühiskonnana oli Võrumaa ja tema rahvas külalislahke, kuid võõra omaks võtmine ei olnud kerge tulema. "Kohaliku" ja "võõra" vahel valitses mõtteline piir, mida kumbki pool püüdis nihutada või ületada. Võõra saamine kohalikuks võis vahel sündida suhteliselt valutult, kuid võis tekitada ka palju pingeid.¹⁶⁴ Ehkki mingi kultuurikogukonnaga samastumiseks tuleb tunda selle suhtlusnorme ning osata vastavalt neile käituda, kulub "omaks inimeseks" saamiseni vahel mitu inim põlve. Uues keskkonnas kultuuripädevaks saamiseks ei piisa vaid selle keele äraõppimisest, kuigi Võrumaa puhul oli see tubli samm omaks võtmise poole, vaid omaks tuleb võtta kohalik traditsioone austav elulaad.

Võrumaa omalaadsuse otsingutes on mindud nõnda kaugemale, et tõstatatud küsimus - kes on võrukad ehk võrumaalased. Kui setude identiteedi määramisel, kelle puhul küsimuseasetus - kas eestlased või omaette rahvus – mõistetakse,¹⁶⁵ siis võrukate puhul on tegemist vaid tugeva kohaidentiteediga eestlastega. Võrukate määratlemisel on kasutatud sõna subnatsioon¹⁶⁶, mille all mõistetakse eesti rahvuse keskmisest eredamat komponenti.¹⁶⁷

Tänapäevase Võru-liikumise eestvedajad on seisukohal, et ka 21. sajandi eestlane ei ole lihtsalt eestlane, vaid ka kas saarlane, hiidlane, võruke jne, seejuures Võru lokaalneidentsus on üldeestluse taustal reljeefsem kui mõne teise maakonna eestlase puhul.

Selle sisuks ei ole üksnes kirjakeelest tugevalt erinev keelemurre, vaid ka elulaad, ilmavaade, traditsioonide lembus.

Millest tulenes Võrumaa ja tema rahva elu-olu vanamoodsus ja aeglane elutempo? Kas riigi poolt läbiviidud ühiskonna moderniseerimisprotsessid võtsid äärealadele

¹⁶³ **Lauri Vahre.** Suur pettumus ehk Inimene, ühiskond ja inimõigused. Tln, 2002, lk 89.

¹⁶⁴ **Kadri Tüür.** Kohalik ja võõras „Tõe ja õiguse” I osas. // Keel ja Kirjandus 10 (2003), lk 737-738.

¹⁶⁵ **Indrek Jääts.** Setude etniline..., lk 7, 21-27.

¹⁶⁶ **Kaido Kama.** Võrokese ja tõse soomeugrilase. // Kaika suvõulikuul. Valit tüü 6.-9. augustil 1989 Kaikal peet edimedses võrokiilsest oppajide oppamisest. Tartu:Eesti Kostabi-Selts, 1990, lk 7.

jõudmiseks lihtsalt kauem aega või oldi siin tugevamini kui muudes piirkondades "oma" küljes kinni ja umbusaldati kõike uut ja võõrast ehk lühidalt - kuhu poole kaldus siin kaalukauss eestistumise ja eestistamise vahel? Esimest seisukohta toetab asjaolu, et elujõulisteks omakultuuri säilitajateks osutusid teisedki perifeersed alad - Setumaa, Hiiumaa, Saaremaa, kus murded ja vanad tavad kauem elus püsinud. Järelikult, toimis siin nagu Eesti sisemaalgi ühtlustav eestistumispoliitika, mis kehvade infovahendite tõttu võttis lihtsalt kauem aega. Kuid teisalt ei saa eitada vabatahtlikku tugevat klammerdumist kunagi omakssaanu külge, mida iseloomustab kasvõi kõneldav murdekeel - vaatamata sellele, et neid on põlu alla pannud ja ära kaotada tahtnud rahvuslikud ühtlustajad ja ühtsulatajad erinevail aegadel.

3. 2. Kohaliku vaimuelu kujundajad

Erinevalt tänasest päevast puudus Võrumaal ja väljaspool seda seltskond haritlasi, kes tegelenuks kohaliku kultuuri ja keele teadvustamise, selle alalhoidmise ja väärtustamisega ning võrumaalaste maine kujundamisega nii nende endi kui ülejäänud eestlaste hulgas. Omariikluse-aegne haritlaskiht oli õhuke ning väljaspoole Tartut-Tallinat jätkus neid vähe.

Ometigi tasub uurida, kes sobinuks oma eelduste ja võimete poolest moodustama Võrumaa kultuurieliidi. Kas olid need riigiametnikud, kooliõpetajad, kirikuõpetajad, majandustegelased, "Kandle" seltsi ümber koondunud inimesed, ajakirjanikud või Võrumaa juurtega mujal elavad-töötavad intelligentsi esindajad - teadlased, üliõpilased, kunstnikud, kirjanikud? 19. sajandi tavade jätkus langes veel 20. sajandi esimesel kolmandikulgi rahva kultuurilise maailmapildi kujundamisel suurim koormus koolmeistritele, kelle valimisel ametikohale esitati sageli esmaseks tingimuseks oskused seltskonnatööks. Kuna õpetaja oli külas oluliseim haritlane ning nende koguarv oli võrreldes muude eelpool nimetatud tegelastega suurim, väärib õpetajate roll võrumaalaste vaimuelu kujundajana eraldi peatükki, mida teeme koolielu juures.

Ehkki autoriteedi saavutamiseks rahva seas on Võrumaal alati oluliseks peetud kohalikku päritolu, on selles vallas erandiks kirik. Kirikuõpetajad pärinesid nagunii

¹⁶⁷ **Mati Hint.** Läänemeresoome perifeeria kõrgkultuuri valikud ja võimalused. (Võru näitel). // Keel on

alati mujalt ning kohanesid pikkamööda kogudusega, milleks õppisid selgeks kohaliku rahva keele. Rahvas suhtus kirikuõpetajaisse kui kõrgemal ja kaugemal seisjasse, kellele esitatavad nõudmised teised kui ilmalikule inimesele. Näiteks 1927. aastal ei pärinenud peale Põlva õpetaja Johann-Christoph Schwartzi ühegi Võrumaa koguduse hingekarjane Võrumaalt, mis ei olnud rahva silmis midagi ebatavalist.¹⁶⁸

Ametikohaga kaasneva positsiooni kõrval olid Võrumaa luterlastel oma õpetajale hinnangu andmisel väga olulised konkreetse hingekarjase inimlikud omadused. Nii on ühe koguduse piires kõikunud kiriku autoriteet rahva hulgas austusest-armastusest kuni vihkamise-kõrvalehoidmiseni, sõltuvalt neid parajasti teenivast kirikuõpetajast. Ilmekaks näiteks on Rõuge kogudus, kus kirikuõpetaja Rudolf Kallase jutluse ajal oli kirik pilgeni rahvast täis, kuid tema järglane Valter Viks oli kogu kihelkonna vihatuim inimene. Viks noomis alalõpmata nii ilmalikke tegelasi kui kogu rahvast kantslist ja koguduse ajalehe *Rõuge Kiriku Teataja* kaudu.¹⁶⁹

Siiski, olgu kirikuõpetaja võetud omaks või mitte, ei omanud Eesti Vabariigi ajal kirik enam jõudu ega tahtmist, et olla üksi (või lisaks koolmeistritele) kohaliku rahva vaimuteritajaks. Pealegi jäid kirikud suurte koguduste puhul mitmete teiste infoedastajate ja mõtteilma kujundajate esiletõusmise kõrval, võrreldes tsaariajaga, rahvale kaugeks ning võõraks.

Võrumaal ilmuva ajakirjanduse rolli kodupaika väärtustava meelelaadi kujundamisel ei saa vaadeldaval ajajärgul oluliseks pidada, kuna see peaaegu puudus. Eesti Vabariigi parteipoliitilisest võitlusest ei jäänud puutumata maakondlikud ajalehedki, mis peale kohalike misjuhtus-uudiste ei erinenud oma sisult palju ülemaalistest. Kui mõni kohalik probleem juhtuski tõusma mitut lehenumbrit läbivaks teemaks, siis patuoinaks jäänud alustusid stiilis - mis nüüd meie siin Võrumaal kah oskame. Maakonnalehtedes puudusid karismaatilised ajakirjanikud, kelle sõnumid etendanuks määravat osa rahva vaimulaadi suunamisel "oma ja hää" väärtustamiseks. Kui aga ikkagi käsitletava teema - regionaalse identiteedi otsingu - seisukohalt kohalikest ajalehtedest midagi otsida, siis kaldub see eitamisele - omalaadne olla oli häbiväärne. Sageli olid just kohalikud kadakaestlased, iseäranis väikestes maakonnalinnades,

tõde on õige ja vale. Trt, 2002, lk 187.

¹⁶⁸ Võru praostkonna Jõulualbum. Võru, 1927, lk 4-10.

¹⁶⁹ Rõuge Kiriku Teataja. 1931, nr 1-8; Rõuge Teataja. 1931, nr 1-6.

need, kes agaralt halvustasid omakandi keele ja kultuuri tarvitajaid. Nii kohalikes kui üleriigilistes ajalehtedes ja teatritükkides kujunes levinuks viisiks ajast mahajäänud inimese iseloomustamiseks talle murdekeele suhupanemine.

Kohapeal oli haritlasi vähe ja loota ei saanud ka Tartus ja Tallinnas elavate haritlaste toele, kelle sünnipaik Võrumaal. Kõrgeltkoolitatud sünnipäraste võrumaalaste tegemistes nappis avalikke toetavaid pöördumisi oma kodukandi poole. Põhjusi ei tule otsida inimeste hoolimatuses või ignorantsuses, vaid ajastu mentaliteet määras nende käitumisviisi. Noores rahvusriigis puudus regionaalpoliitika, kui selleks mitte pidada ühtlustamist kõigis eluvaldkondades.

Ainukeseks Võrumaaga seotud organisatsiooniks väljaspool maakonda oli Võrumaa Üliõpilaskogu, mis asutati 17. märtsil 1922. aastal Tartu Ülikoolis õppivate Võrumaalt (mõned ka Petseri- ja Valgamaalt) pärinevate üliõpilaste poolt. Kogu seadis oma eesmärgiks koondada kõik Võrumaa juurtega tudengid ühiseks jõuks, et koos edendada Võrumaa kultuurielu ning tegelda kodupaiga ajaloo uurimisega.¹⁷⁰ Kahjuks jäi heade kavatsustega alustanud, kuid üsna pea erinevail põhjustel laiali vajunud üliõpilaskogu tegevus oma kodumaakonna hüvanguks lühikeseks.¹⁷¹ Lisaks majanduslikele raskustele, mis takistasid üliõpilastel täie jõuga tegelda oma kodupaigaga, ei soosinud ajastu mentaliteet noorte inimeste pühendumist kodu-uurimisele, see ülesanne tuli jätta kodu-uurimistoimkondadele ja muuseumidele. Linna õppima asudes tuli maakombed ja -keel unustada, et mitte saada süüdistatud kolkuses. Ilmekaks näiteks taolisest mentaliteedist on Järvamaa Üliõpilaskogu päevikus mõtteid mõlgutanud tudengi hoiatus oma kaaslastele *kolgapatriotismi* eest, kes kutsus silmas pidama, et kogu liikmed ei ole mingisugused Järvamaa kodanikud, vaid Eesti rahva kui kultuuriajaloolise terviku liikmed.¹⁷²

Keskuse ja ääremaa, sünnikoha ja hilisema elupaiga suhet ning laiemalt võttes, meie intelligentsi hinnanguid eestlaste regionaalse enesemääratluse püüetele kajastavad ülikooli õppejõudude seisukohad maakondlike üliõpilaskogude vajalikkuse suhtes.¹⁷³

¹⁷⁰ EAA. 2100-19-350 L 2.

¹⁷¹ **Terje Lõbu.** Maakondlikud üliõpilaskogud Tartu Ülikoolis 1920. aastail. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXXIII. Trt, 2004, lk 67-70.

¹⁷² EAA. 2100-19-166 L 23.

¹⁷³ Ankeet vilistlaskunnas meie üliõpilaselust ja selle ylesandeist. // Mõtteid valmivast intelligentsist. E Yliõp. S. „Veljesto” väljaanne. Tartu, MCMXIII, lk 131-133.

"Veljesto" organiseeritud ankeetidele vastanute õppejõudude suhtumine kogudesse oli üldjoontes positiivne, 19 vastusest vaid 5 olid enam-vähem eitavad. Halbadeks joonteks maakondlikul printsiibil ühinemise puhul peeti meie riigi väiksust, mille kõik kohad peaksid olema ühearmsad. Hilisem haridusminister H. Bauer oli seisukohal, et üliõpilaste maakondlikul organiseerumisel on mõtet küll suurete piiridega Venemaal, kuid meil, kus näiteks Tartu- või Valga-, ehk Harju- või Virumaa elanikul mingeid iseloomustavaid vahesid ei ole, killustavad nad ainult jõudusi ja on sellepärast üleliigsed.¹⁷⁴ Avaldati arvamust, et kogudel puudub ideeline alus, kuna ei ole olemas Võru, Pärnu jne ideid. Maakondlike üliõpilaskogude pooldajad, kelle seas olid eelkõige soomlastest õppejõud, hindasid kõrgelt "kohalikku patriotismi", mis annab hoogu õigele isamaalusele. H. ja L. Kettunen, A. M. Tallgren olid Soome üliõpilaskogude kogemustele toetudes veendunud, et kogud viivad üliõpilased kontakti maaga ja rahvaga, võimaldavad kokkupuuteid maainimeste ja üliõpilaste vahel ning annavad tudengile veendumuse, et neid on omal riigil vaja.¹⁷⁵ Erinevalt Soome kolleegidest tuli meie haritlaskonnal nagu kogu rahvalgi omariikluse loomisprotsessis üle elada kasvuraskused, mille üheks tunnuseks oli kogu tähelepanu koondamine riiklikule tervikule, tuues ohvriks meie kultuurilise mitmekesisuse.

Samaaegselt elas Eestis rahvuskild, kes oma emamaa mõjul suhtus taolistes probleemidesse märksa täiskasvanulikumalt. Rannarootslased olid juba 1907. aastal haridusseltsi loomisel pidanud oma eesmärkideks keelelise ja kohaliku omapära säilitamist, mille juurde kuulus rootsi keele erinevate murrete pruukimine.¹⁷⁶ Eesti kultuuriavalikkuse silmis Võrumaal ja Võru linnas puudus vaimuelu hoopiski, seega ka vaimuergutajad ja –vedajad. Võrumaa oli nende jaoks vaid suvituskoht, kuna Võrul endal olevat raamatu ja vaimuga vähe ühist.¹⁷⁷ Alles ajapikku on hakatud hindama päritolulist erinevust, ennekõike kunstiinimeste poolt, kes osanud kunagi põlatu abil end huvitavaks ja erakordseks teha. Näiteks arvab Leonhard Lapin, et Kalev Mark

¹⁷⁴ Samas, lk 133.

¹⁷⁵ Samas, lk 131.

¹⁷⁶ **Juta Holst.** Rannarootslane Eestis, eestirootslane ja *medelsvensson* Rootsis. // Läänemaa muuseumi toimetised VII. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, 2003, lk 59-60.

¹⁷⁷ **V. R.** Võru, vaim ja raamat. – Tänapäev 1935, oktoober, lk 275.

Kostabi käitumises ei mängi rolli niivõrd Ameerika äri, vaid ikkagi Lõuna-Eesti hullus, mis suurtes mastaapides võib muutuda fantastiliseks.¹⁷⁸

Erandlikuks Võrumaa juurtega haritlaseks oli Räpina kihelkonnas sündinud Paulopriit Voolaine (1899-1985), kel tuli end jagada setude, leivude ja Lutsi maarahva vahel, mistõttu oma tegemistes jätkus tal aega siinse vaimuelu jaoks üpris vähe. Lootused ja unistused olid teotahtelisel ja minevikku väärtustaval mehel aga suured. 1922. aastal, Võrumaa Üliõpilaskogu loomise puhul kirjutatud võrukeelses luuletuses uskus Paulopriit Voolaine, et küll tulevad Võrumaalegi paremad päevad ning luuakse oma intelligents.¹⁷⁹

Võrumaa omalaadsusele oleks võinud toeks olla Võrus kanda kinnitanud Eesti Kunstnikkude Ryhm, kui vaid oleks mõlemal poolel, nii kunstirahval kui lihtrahval, jätkunud teineteisemõistmist. Ei võtnud võrumaalased omaks teistsuguseid, keda peeti heatahtlikult ullikesteks (näiteks Karl Pärsimägi Urvastes) ega tahtnud ka kunstirahvas, vähemalt teadlikult, oma loomingut kohalikkusega siduda.

Väikeseks erandiks võib pidada Võrumaa juurtega kirjanikke, kes viisid oma sünnikoha lokaalseid omadusi üle-eestilisse kultuuri. Kirjanduskriitikud on täheldanud Võrumaalt pärinevate kirjanike juures, isegi kirjakeeles kirjutades, omadust luua eriline soe atmosfäär. Võrumaa-juttudega tuntuks saanud Juhan Jaiki luulekogu "Rõuge kiriku kella" iseloomustab August Annist - *see on mingi üsna looduslapselik, tahaks jällegi öelda - võrumaalik - karjatsuralik hingeelu, millest kui üsna omalaadsest huvitudki. Üldse näib Jaiki loomingus väljenduse leidnud midagi Võru-ja Setumaa elaniku iselaadsust, teda kõigest muist eestlastest eraldab.*¹⁸⁰

¹⁷⁸ „Vabadussammas on hullumeelsus!” Intervjuu Leonhard Lapiniga. // Kostabi: Tartu kultuurileht nr 17, 15.-30. mai 1992, lk 5.

¹⁷⁹ **Paulopriit Voolaine.** Võru üliõpilaste suvipäeva proloog. // Võrumaa. 29. juuli 1922, nr.37.

¹⁸⁰ **August Anni(st).** Eesti luule 1924. // Eesti Kirjandus 6 (1925), lk 227.

II. KEELE- JA KOOLIELU

1. Võru (lõunaeesti) keel ja suhtumine sellesse

1.1. Murrete sotsiaalne seisund Eesti Vabariigis

Järgmistes alapeatükkides tulevad käsitlemisele võru keelega seonduvad probleemid, mis ajaloolase uurimustöö kohta ebaproportsionaalselt suures ulatuses, kuid hariduselu ühtlustamisprobleemide käsitlemisel ei saa teisiti.

Nii Võrumaa kui ka terve Eesti riigi identiteedi tähtsaimaks komponendiks on kahtlemata keel. Eesti riik kujunes seisusliku ühiskonna pinnalt, kus seisuste määratlemisel oli olnud oluliseks faktoriks keel, mistõttu rahvuse konsolideerumisel riigiks oli mõistetav teravdatud tähelepanu riigikeelele. Rahvusriigile iseloomulikult väärtustas Eesti riik riigikeele oskust, mida seostati kultuurilise ja poliitilise homogeensusega. Ühtne keel ja kultuuritaust võimaldas organiseerida ühtset haridussüsteemi ning riigijuhtimise korraldust. Lisaks rakenduslikule funktsioonile omistatakse riigikeelele ka sümbolne ülesanne. Eesti Vabariigi algusaastail saanuks Eesti riigis hakkama ka endiste „kohalike keelte”, vene ja saksa keelega, kuid eesti keel riigikeelena oli oluline sümbol tema eneseteadvuse tõstmiseks.

1920. aasta põhiseaduse järgi sai eesti keelest ainus Eesti riigikeel, mille all mõeldi kirjakeelt. Kirjakeele kasutus laienes riigiasutustesse, kõigi astmete kohtudesse, sõjaväkke, koolidesse, samuti kõrgharidusse, teadusesse, meediasse ning erinevaise kultuurielu valdkondadesse. Kirjakeele laialdasele rakendusele ja kinnitusele aitasid kaasa keelekorralduslikud tegevused – õigekeelsussõnaraamatud ning Akadeemiline Emakeele Selts (AES). Haritud eestlase tunnuseks hakati pidama korrektse s.o. normingutele vastava kirjakeele valdamist nii kõnes kui kirjas. Murrete osaks jäi olla kohalikuks argikeeleks ning abivahendiks riigikeele sõnavara rikastamisel.

Eesti Vabariigi keelepoliitika, mille ülesandeks juhtida, suunata ja kontrollida ühiskonna keelelist arengut, lähtus rahvuriigi eesmärkidest. Keelepoliitika, mille teravik suunatud saksa, vähemal määral vene keele vastu, hõlmas ametlikku ja avalikku sfääri, jättes era- ja argielu otseselt puutumata, küll ulatudes sinna kaudselt, suhtumise kaudu. Eesti riigi keelepoliitikat võiks nimetada keelelise assimilatsiooni

ideoloogiaks, mis seisnes arusaamises, et kõik ühiskonna liikmed peaksid suutma suhelda ja toimida ühtsel keelelisel alusel, muude keelte kõnelemist peeti üldjuhul kahjulikuks.¹⁸¹ See et lõunaeestlaste, iseäranis võrumaalaste ja setude keelepruuk ei sobinud riigikeeleks saanud põhjaeestilise taustaga kirjakeele raamesse, ei tekitanud probleemi. Keelelised inimõigused olid tollases maailmas vähekäsitletud valdkond, mille järele lõunaeestlased ei osanudki vajadust tunda. Pealegi omas, verrega kättevõidetud riigis ei sobinud kurta keelelise ülekohtu ega diskrimineerimise üle, leplikult nõustuti riigi poolt esitatud keeleliste nõudmistega.

Hoolimata murrete mahavaikimisest avalikus elus pakkusid need kõitvat tegevust mitte üksnes keeleuurijatele, vaid tekitasid arutlusainet laiemateski ringkondades. Keele sotsiaalsest ja kommunikatiivsest rollist lähtuvalt kerkis juba 1920-ndail aastail üles küsimus - kas kirjakeelses keskkonnas üles kasvanud ja koolihariduse omandanud inimene omas (ja omab) Eesti ühiskonnas paremaid eeldusi elus edasijõudmiseks? On väidetud, et erinev sotsiaalne ruum võimaldab eri määral omandada keelelist kapitali, kinnistades inimese kuulumist oma ühiskonnarühma.¹⁸² Arvatavasti Eesti riigis elavate eesti keelt emakeeleks pidavate inimeste puhul ei ole see olnud määrav, kas kodukeeleks mõni kirjakeelest tunduvalt erinev murre või pärintakse kirjakeelele võimalikult lähedasest keelekeskkonnast. Inimese sotsiaalse ruumi ja edasise sotsiaalse trajektoori seost kirjakeele valdamise korrektsuse pinnalt võib leida küll ajaloolisel Inglismaal, kuid murreterikas eesti keel pole muutunud edasipüüdlejatele takistuseks. Esiteks tänu koolihariduse omandamisele kirjakeeles oli iseseisva elutee alustuseks kõigil, kel vähegi soovi väljaspool kitsaid kodupiire edasi pürgida, lisaks kodumurdele suus ka kirjakeel. Teiseks ei ole Eesti ühiskonnas eesti kirjakeel, vaatamata kohati teravatele vastuoludele tallinna ja tartu keele vahel tema kujunemisloos ning hilisemale võimupositsioonile riigikeelena, saanud primaarseks kõneleja sotsiaalse staatuse näitajana. Seega inimese positsiooni määramisel ühiskonnas ei saanud Eesti väiksuse tõttu kuigi olulist osa etendada tema regionaalne päritolu. Emakeel, olgu see saare või võru murre, ei saanud vaimselt normaalselt arenenud inimestele edaspidises karjääris takistuseks, kuna koolikeel oli kõigis Eesti

¹⁸¹ **Märt Rannut, Ülle Rannut, Anna Verschik.** Keel. Võim. Ühiskond. Tln, 2003, lk 200.

¹⁸² **Märt Rannut, Ülle Rannut, Anna Verschik,** lk 35.

Vabariigi eestikeelsetes haridusasutustes kirjakeel. See oli kirjakeele selgeksõppimise ja omandamise positiivne külg.

Kirjakeelse kultuuri ja hariduse negatiivseks pooleks on peetud selle assimileeruvat toimet, mis muutis Eesti erinevais piirkondades elavad inimesed ühenäolisteks riigieestlasteks. Ühtlustajate suust on kõlanud argumendid, et kirjakeelsena ja riigimeelsena elu lihtsam. Aga mingi kombineeritud variant, näiteks võru- ja kirjakeelsena ning võru- ja riigimeelsena, on see võimalik? Hilisem aeg näidanud, et täiesti teostatav ja loomulik.

Siiski, vaatamata nii murde- kui kirjakeele kõnelejate sotsiaalse positsiooni võrdsuse võimalikkusele, ei ole kõik Eestimaal kõneldavad keelevariandid ise funktsionaalselt võrdsed, vaid diferentseeritud, mida nimetatakse diglossiaks.¹⁸³ Domineerivat varianti (kirjakeel) väärtustatakse kõrgelt, seda kasutatakse kirjalikult või suuliselt ametlikus, pidulikus, formaalses, tõsises olukorras, teistes, ametlikest sfääridest väljatõrjutud keelevariantides toimub aga argisuhtlus. Olukorras "kohamurre-kirjakeel" on tegemist osalise diglossiaga, kuna ühiskonnas on keelekollektiive, kelle esimeseks keeleks on kirjakeel ja kes ei oska murdeid. Niisuguses ühiskonnas iseloomustab diglossaalne käitumine vaid territoriaalmurde kõnelejaid.

Kuna Võru murre on pidanud kogu eesti kirjakeele ajaloo jooksul koos teiste lõuna-eesti murretega õigustama oma olemasolu põhja-eesti murrete kõrval, pole kannatajaks üksnes keel, vaid ka võru keele kõnelejad, kes pidanud nn kirjakeele rääkijate ees tõestama, et ollakse põhjaeestlastega võrdväärsed. Seejuures on osaks saanud nii sõimu, sündi kui sotsiaalset alandust (seetõttu eespool sõna *primaarne* alla joonitud).

Suhtumine murdekeelde muutus aasta-aastalt halvemaks. Veel 20. sajandi alul oli võru keel Võru linnas ja maakonnas loomulik suhtlemiskeel ning kirjakeele rääkimist peeti edvistamiseks. Tähelepanu äratas Kandle-seltsis kooliõpetaja Jaan Kopvillem, kes pruukides vaid kirjakeelt muutus kohaliku rahva hulgas aasimisobjektiks. Üksnes saksikute sugulaste peredes üleskasvanud Artur Adson hindas Võru rahva taolist käitumist kolkapatriotismiks, mis 20. sajandi alguskümnenditel kujunes moesolevaks sõimusõnaks.¹⁸⁴ Paarkümmend aastat hiljem oli olukord muutunud vastupidiseks. Jutu

¹⁸³ **Märt Rannut, Ülle Rannut, Anna Verschik**, lk 149.

¹⁸⁴ **Artur Adson**. Väikelinna, lk 197.

sisse lipsanud üksikud murdesõnad muutsid Eesti sõjaväes aega teeninud kohalikud noormehed ülejäänud kaaslaste seas naerualusteks, mis sest et sõjavägi paiknes ise Võru- ja Setumaal, kus kohalike inimeste suust kuuldigi vaid murdekeelt.¹⁸⁵

Murdekeele halvemaks ja madalamaks pidamine oli suudetud sisendada ka selles kõnelejatesse, milline suhtumine ilmnes keeleteadlaste murdekeele kogumisretketel. Näiteks Põlva kihelkonnas töötanud murdekogujale avaldati imestust, et niisugust "prostoi kiilt" ka üles kirjutatakse ning soovitati minna kihelkonna lõunapoolsesse osasse, kus linna mõjul keel natuke "peenem" olevat.¹⁸⁶

Murrete elujõusse pole erilist usku süstinud isegi nende uurijad, pidades nendele sobivaks kasutusalaks vaid koduõue ja külatänavat.¹⁸⁷ Suuresti tuleb nõustuda Iva Suleviga, kes väidab, et võru keel on olnud võrulaste salatud ja alandatud emakeel.¹⁸⁸

1. 2. Põhi contra lõuna

Kuni 20. sajandi alguseni oli mõlemat murret pruukivail eestlastel oma kirjakeel - tallinna ja tartu keel, mis kuni 19. sajandi alguseni arenesid paralleelselt. Sama arengutee on tartu keele alarühmana teinud kaasa võru keel, kuni 1980. aastate lõpul, saades ühiskonnaelu protsessidest innustust, pandi alus võru kirjakeelele. Võru kirjakeeleks saamise pika tee tunnistuseks vaatamegi lõunaeesti keele kujunemise lugu, mis sai otsa juba enne käesolevas uurimuses vaadeldavat ajajärku. Hoolimata sellest püsis keel Võrumaa rahva seas elus, mille baasil ilmus 2002. aastal 15 000 sõnartiklist koosnev võru-eesti sõnaraamat.¹⁸⁹

Eesti kirjakeele traditsiooni väljakujunemise algus ulatub 16. sajandisse, millisesse aega ulatuvaid vaimulikke tekste on tuvastanud nii Põhja- kui Lõuna-Eesti murdeis.

¹⁸⁵ Eesti sõjaväes võru ja setu keele pruukimisest johtuvaid suhtlemisprobleeme ja –probleemikesi on kajastanud memuaristliku kallakuga ilukirjandusteostes Võrumaa päritolu **Peeter Lindsaar**. Näiteks – ... ja sõdurid laulavad. I. Lund, 1959, lk 29-31; ... ja sõdurid laulavad. II. Lund, 1962, lk 213, 217-218, 239, 247-248; Värska. Lund, 1977, lk 38, 51, 53-54, 90, 113, 141-144, 234; Örn armastus. Lund, 1970, lk 108, 172

¹⁸⁶ **Hildegard Kasvandik**, lk 53.

¹⁸⁷ **Mari Must**. Murded ja kirjakeel. // Kodumurre 12 (1975), lk 29.

¹⁸⁸ **Sulev Iva**. Vana võru keele raamat. // Keel ja Kirjandus 4 (2003), lk 314.

¹⁸⁹ Võru-eesti sõnaraamat. Võro-eesti synaraamat. Tartu-Võru, 2002.

Kahe kirjakeele arenemine-konkureerimine jätkus 17. sajandil, mil oluliseks tähiseks Uue Testamendi tartukeelse tõlke ilmumine 1686. aastal.¹⁹⁰

17. sajandil läbiviidud eestlastega asustatud territooriumi halduslik jaotus kahe kubermangu vahel osalt soodustas, osalt takistas lõunaeestlaste kirjakeele arengut ja levikut. Erinevalt Eestimaa kubermangust kuulus Liivimaa kubermangu kahte erinevat keelt ja mitmeid murdeid kõnelevaid maa põliselanikke. Kuna rahvakeelse kirjanduse väljaandmise eest hoolitsesid kubermangude vaimulikud konsistooriumid, tuli Liivimaa ülemkonsistooriumil anda välja raamatuid nii läti, tallinna kui tartu keeles. Kolme keeleala haldamine oli majanduslikult kurnav ja tööjõumahukas tegevus, lisaks põhjustas tallinnakeelsete raamatute väljaandmine pahandusi Eestimaa ametivendadega.

19. sajandisse jõudes ägenes kahe kirjakeele omavaheline võitlus, kuna üha enam sai valitsevaks seisukoht, et eluõigust mõlemale keelele ei jätku kauaks. Kuna Lõuna-Eesti murrete toetajaid olid pastorid, hakkaski see kirjasõnas tasapidi muutuma vaid vaimuliku kirjanduse keeleks. Kui 19. sajandi esimesel poolel ilmunud 803st raamatust olid veel 150 tartukeelsed, siis hääbumise tõi kaasa sajandi teisel poolel alanud rahvuslik liikumine.¹⁹¹ Eestlaste enesetunnetuse tõus ja püüd teiste rahvastega võrdväärseks saada esitas kõrgemaid nõudeid ka kirjakeelele. Eesti rahva tuleviku nimel tuli unustada "kakskeelne" minevik ja olevik. Eesti keele väljatoomiseks sotsiaalmurde seisusest, tema prestiiži tõstmiseks oli vaja teha valik meie keele peamurrete vahel.

19. sajand saigi lõunaeestlastele oma kirjakeele hääbumise ning kõnekeele autoriteedi languse alguse sajandiks.¹⁹² Tartu keelel tuli jääda murdestaatusse. Keelemeeste vaidlused normeeritud kirjakeele kujundamisel andsid eesti rahvale põhjateadlikule

¹⁹⁰ **Heli Laanekask.** Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.-19. sajandil. // *Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 14. Trt, 2004, lk 19.

¹⁹¹ Eestikeelne raamat 1525 – 1850. Toim. Endel Annus. Tln, 2000, lk 25.

¹⁹² Kristiina Ross on seisukohal, et tartu keel määrati hääbumisele juba 17. sajandi lõpul, mis ajaks oli lastud käest kaks võimalust. Esiteks, kui jesuiidid oleksid kauemaks Tartusse jäänud, võinuks nende viljeldud rahvapärane keelevariant osutada elujõulisemaks kui protestantide kunstlikult kultiveeritud vaimulik eesti keel. Teiseks, kui kindralsuperintendent Johann Fischer oleks keskendunud tartukeelse kirjasõna arendamisele ja loobunuks eestimaalastega võistlemast, kujunenuks praegune keelesuhe vastupidiseks. (**Kristiina Ross.** Miks ja millal kaotati esimene lõunaeesti kirjakeel? // *Vikerkaar* 7-8 (2005), lk 139.)

põhjale soome keele grammatika eeskujul loodud keele, milles küll üksikuid lõunaeesti grammatilisi jooni ning sõnavara.

Lõunaeestlaste keele hääbumise põhjuseks lisaks väiksemaarvulisele kasutajaskonnale on peetud sellele mõjuva toetajaskonna puudumist. Mitmed 19. sajandi algupoole eesti keele normeerimisega tegelnud suurmehed pärinesid ise põhjaeestiliselt keelealalt ning ka nende sümpaatia kuulus tallinna keelele. Keeleküsimuste üle arutleti palju Pärnu pastori **Johann Heinrich Rosenplänteri** saksakeelses ajakirjas "Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache". Rosenplänter, kes ise oli veendunud tallinna keele pooldaja, pidades seda rikkamaks ja reeglipärasemaks kui tartu keelt, andis oma ajakirjas siiski sõna ka teistmoodi arvajatele.

Lõunaeestlaste keele ägedaks vastaseks oli **Otto Wilhelm Masing**, kes võrdles tartu keelt koorteklähvimisega ning püüdis igal võimalikul juhul seda halvustada.¹⁹³ Üldse oli 19. sajandi keelevaidlustele omane, et meie murretele kiputi andma esteetilisi hinnanguid, kusjuures tahaplaanile tõrjutavale tartu keelele said osaks mitte just kiitvad väljendid. Ka tartueestlaste endi, seega Tartu- ja Võrumaa inimeste kohta ei olnud Masingul midagi head öelda. Tartueestlane olevat kõigist eestlastest kõige laisem, kohmakam ja lõualaisem, viimane väljenduvat tema lodevas kõnes.¹⁹⁴ Tartu keele vihkajana lootis Masing, et kahe aastakümne pärast pole kaht eri kirjakeelt ja et kaasaegne tartu keel jääks kõdunema vanadesse kasutamata raamatutesse kui dokument kaasaegsete halvast keeleoskusest.¹⁹⁵ Oma argumentide kaitseks püüdis Masing tuua eeskujuks lõunaeesti murdeid kõnelevaid talupoegi, kes said aru tallinna keelest ja olid igati rahul, kui seadused ja kirikuraamatud vaid selles keeles ilmuksid. Kui tartu keele põhjapiiril võiski juba 19. sajandi esimesel poolel leiduda talupoegi, kes sagedasti puutusid kokku tallinna keelt kõnelejatega ning said neist aru, siis veel 20. sajandi algupoole oli Võrumaa külades rahvast, kes vajasisid kirjakeelsete ajalehtede lugemiseks "tõlki".¹⁹⁶

¹⁹³ **Heli Laanekask.** O. W. Masingu keeleteaduslikust vaatepiirist. // Keel ja Kirjandus 3 (1982), lk 122-133.

¹⁹⁴ **Heli Laanekask.** Otto Wilhelm Masing ja tartu keel ehk üksikisiku osast kirjakeele ajaloos. // Vana kirjakeel ühendab. Artiklikogumik. Tartu ülikooli Eesti keele õppetooli toimetised 24. Tartu, 2003, lk 160.

¹⁹⁵ Samas, lk 162.

¹⁹⁶ **Bernard Kangro.** Kipitai. Lund, 1992, lk 82-83.

Kirjandusloolane Arne Merilai paneb O. W. Masingule süüks, et see soovitas Rosenplänteril jätta K. J. Petersoni luule "Beiträgedest" välja ilmselt seal esinenud lõunaestilike joonte tõttu, milline negatiivne suhtumine murdekeelsusse hiljem oluliselt ja kahjulikult võimendus.¹⁹⁷

Ka esimene eestlasest Tartu ülikooli eesti keele lektor **Dietrich Heinrich Jürgenson**, kelle ajal õpetati ülikoolis veel mõlemaid keelemurdeid, oli arvamusel, et tartu keel taandub ning paari generatsiooni jooksul liitub tallinna keelega. Jürgenson oli seisukohal, et lõunaestlased ise ei armasta oma keelt, kuna see on arengult maha jäänud ning seetõttu eelistavad nad lugeda põhjaestikeelseid raamatuid.¹⁹⁸

Kuna põhjaestilisele murdele loodud kirjakeel sai keeleks, mille kallal viidi läbi keeleuuendusi, neist oluliseim soomepärase kirjaviisi juurutamine, siis tartu keele arendamine jäeti unarusse. Kui uue kirjaviisi pooldajad esotsas Fr. R. Kreutzwaldiga naeruvääristasid vana kirjaviisi kasutajaid, siis langes oma osa ka vaeslapse ossa jäänud tartu keelele. Oli unustatud, et kuni 19. sajandini keeleuuendusteni oli edumeelsemaks pooleks olnud hoopis tartu keel oma grammatikaga.

Keelemurded pidasid kauem vastu usuelu valdkonnas. Ka kirikuelu administratiivsel jaotusel võeti aluseks rahva kõneldav keel, näiteks 1804. aasta ülemkonsistoriumi otsuse põhjal arvati Võru praostkonda kõik Tartu-Võru (Lõuna-Eesti) murde kogudused Tartu- ja Võrumaal.¹⁹⁹

Kirikuõpetajad, kes sunnitud oma ametikohustuste täitmiseks mingilgi määral õppima maarahva keelt, omandasid selle suheldes koguduse liikmetega, mistõttu kirikuõpetajate eesti keel oli just selline, millist kõneldi tema koguduse alal. Vaid Tartu ülikoolis usuteadust tudeerinud olid pidanud õppima maarahva keelt raamatu järgi, mis alates 19. sajandi teisest poolest kippus olema üksnes tallinna keel.

Mitmed võru murde alal kogudusi juhtivad kirikuõpetajad olid juba 1818. aastal moodustanud opositsioonina "Beiträge" tallinna keele pooldajaile Tartu Eesti Õpetatud Seltsi, kus arutati tartu keele küsimusi. Ägedamad lõunaestlaste keele pooldajad olid

¹⁹⁷ **Arne Merilai.** Võrukeelse kirjanduse õpetamisest koolis. // Lõunaestlaste keelest ja kirakeelest. Võro Instituudi toimetiseq 3. Tartu-Võro, 1998, lk 84.

¹⁹⁸ **Rudolf Põldmäe.** Esimene eesti kirjandusloolane Dietrich Heinrich Jürgenson. // Keel ja Kirjandus 4 (1985), lk 229-230.

¹⁹⁹ **Johan Köpp.** Rahvakooli olud Tartu ja Võru maakonnas 1839.a. // Eesti Kirjandus 7-8 (1920), lk 267.

rahvahariduse edendajana tuntud Kanepi pastor ja praost Johann Philipp v. Roth, Põlva pastor ja luuletaja Gustav Adolph Oldekop, vennad Friedrich Gottlieb Moritz (Võru pastor ja praost) ja Ludwig Wilhelm Moritz (Tartu Jaani pastor ja hiljem ülikooli eesti keele lektor), Rõuge pastor ja kirjamees George Gottfried Marburg, Räpina pastor Johann Friedrich Heller jt.²⁰⁰ Kirglikumaks lõunaestlaste keele kaitsjaks oli Rannu pastor Wilhelm Friedrich Steingrüber, kes pidas ägedat poleemikat O. W. Masingu jt tartu keele vastastega. Vastuoksa Masingule pidas Steingrüber Eesti lõunaosas kõneldavat keelt pehmemaks, õrnemaks, kergemaks ja voolavamaks kui tallinna keelt ning ka algupärasemaks, mida saksa keel pole suutnud rikkuda.²⁰¹ Steingrüberit võib pidada üheks esimeseks, kes siinmail astus välja mitte üksnes keele, vaid ka selle kõnelejate kaitseks, tõrjudes tagasi seisukohta, et tallinna keelt kui "õilsamat" kõnelevad eestlased on haritumad.

Mõjukal positsioonil olevaist tegelastest ongi just kirikuõpetajad olnud järjepidevamad ja kauemaajalisemad võru keele hoidjad ja kasutajad. Näiteks Vastseliinas G. Masing, A. Undritz.²⁰²

Põlva kirikuõpetaja **Johann Georg Schwartz** oli veel 20. sajandi algul üks veendunumaid võru keele kasutamise kaitsjaid. Schwartz oli seisukohal - *Meie oleme Võromaa rahvas ja tarvitame Võro keelt* ning nõudis ka oma piirkonna kooliõpetajailt võru keeles õpetamist²⁰³. Ka vana-Schwartzi poeg Johann Christoph Schwartz luges jutlusi Põlva murdes, mistõttu võitis kohaliku rahva poolehoidu kui "oma Varts".²⁰⁴

Keeleküsimuses oli vastuolulisse olukorda sattunud Põlva kihelkonnast pärinev **Jakob Hurt** - süda kuulus tartu keelele, kuid mõistus sundis ühiskeelena kaitsma tallinna keelt. Eesti tuleviku nimel ei eitanud Hurt nagu teisedki arukad lõunaestlased ühise kirjakeele vajalikkust, kuid haiget tegi neile tartu keele halvustamine ja alavääristamine ning tallinna keele ülistamine ja selle vägivaldne pealesurumine. Nii võis Hurda suust kuulda seisukohavõtte, mida nii tema kaasaegsed kui järeltulijad on interpreteerinud vastavalt vajadusele soovitud suunas. 1865. aastal Rõngu koguduse

²⁰⁰ **Heli Laanekask.** Wilhelm Friedrich Steingrüber tartu keele eluõiguse kaitsjana. // Keel ja kirjandus 10, 1988, lk 585.

²⁰¹ Samas, lk 587.

²⁰² **Henrik Prants.** Eesti kirjakeele ajaloost. // Eesti Kirjandus 1909, lk 305.

²⁰³ **Jaan Vahtra.** Minu noorusmaalt II. 1935, lk 135.

²⁰⁴ **J. S. Panius-Semmiste.** Kodus ja võõrsil. Võru, 1930, lk 98.

rahvale tartukeelset jutlust pidades manitses Hurt neid õppima tallinna keelt. Rõngu-
kandile võõra keele õppimist põhjendas kirikuõpetaja paratamatu vajadusega - igal
rahval on vaid üks keel, mis hoiab neid lagunemise eest ning kuna tallinna keel on
täiuslikum teistest murretest, siis saab see tulevikus ka meie ühiskeeleks.²⁰⁵
Samaaegselt oli Hurt suurim lõunaeestlaste keele asjatundja kui ka uue kirjaviisi
kaitsja. Tõlkis ju Hurt lõunaeesti murdesse talurahvaseaduse ning kirjutas *Tarto
Kalendrile* võrumurdelisi jutte, millega püüdis elustada seda väljasurevat kirjakeelt.
Hurt oli veendunud, et võru keele võlud on vaja viia kirjakeelde, kuna selles leidis
rohkesti sõnu, mis võiksid eestlaste ühist keelt rikastada. Prestiižika lõunaeestlasena
julges ta avalikkuse ees võidelda üha enam hoogu võtva tartu keele halvustamisega.
Hurt kirjutas - *Tallinna rahvas ärgu olgu ommeti nii lapselikud, et arvavad, neil üksi
on mõistlik ja kõlblik keel. Võro ja Tarto rahvas on niisamati eestlased, kui nemad,
nende keelel on esiteks niisamasugune õigus, ka kuultud saada, kui Tallinna rahvalgi,
ja täiseks on nende murdel ja murretel palju asjo, mis Tallinna keelest palju paremad
ja sellepärast kirjakeelele väga soovitavad.*²⁰⁶

20. sajandisse jõudes tuli tunnistada, et sajandite pikkuses võitluses põhi *contra* lõuna,
oli võitjaks osutunud põhjaeestlaste keel, mille kasutusala laienesid eriti kiiresti
kirjasõnas. Ehkki kõnekeel oli igas Eestimaa kandis veel isesugune, ennustas juba
lähim tulevik eestlaste keele mitmekesisuse hääbumist, kuna kool oma
õppekirjandusega ning rahva seas pruugitav aja-ja teabekirjandus olid muutunud
valdavalt kirjakeelseks.

1. 3. Haritlaste suhtumine murretesse

Vahetult enne Eesti Vabariigi sünni ja veel hiljemgi, kui eestlaste kirjakeel juba
seadusena fikseeritud, pakkus murrete koht ja saatus ikka veel arutlusainet vähemalt
vaimuinimeste hulgas. Järgnevalt tutvume mõningate hinnangutega, mis peegelduseks
tollases ühiskonnas valitsevaist arvamustest.

Otsiti vastust küsimusele - miks sai tallinna keel võitu ning kas lõunaeestlaste keel
oleks võinud saada kirjakeelele aluseks? Kaks varasema aja kultuuritegelast olid selles

²⁰⁵ **Heli Laanekask.** Ühise Eesti kirjakeel taotlemine XIX sajandi alguses. // Akadeemia 10, 1992, lk 1193.

²⁰⁶ **Rudolf Põldmäe.** Noor Jakob Hurt. Tln, 1988, lk 90.

täiesti erinevail seisukohtadel. **Mihkel Kampmaa** uskus, et kui tallinnakeelse koguduse õpetajad oleksid Vana Testamendi tarvitusele võtnud, oleksid kõlarikka ja vormikindla Tartu-Võru murraku kirjakeeleks teinud, siis oleks jäänud tulemata murrete-vaheline võitlus.²⁰⁷ Kampmaaga polnud nõus Võrumaa juurtega **Henrik (Hindrik) Prants**. Prants arvas, et kui väiksemaarvuline tartu keele kõnelejaskond ei tahtnud pikka aega tallinna keelt omaks võtta ning üle paarisaja aasta omakeelset kirjandust alles hoida püüdis, siis veel väiksem oleks olnud tõenäosus, et rohkemaarvuline lääne- ja põhjapoolne eestlaskond oleks omaks võtnud lõuna pool räägitava keele, mis neile võõras ja vastumeelt.²⁰⁸ Murrete eluõigusele kirjakeele kõrval on antud erinevaid hinnanguid, nii toetavaid kui mahategevaid. Keelega tegelevate akadeemiliste ringkondade poolt oli suhtumine murretesse üldiselt heatahtlik - mitmel juhul vaikiv heakskiit, kuid siiski rohkem käsitleti neid kui minevikuigandeid, mida ajaloolisest seisukohast tarvis jäädvustada. Pika ajalooga murdekogumist ja -uurimistööd jätkati Akadeemilise Emakeele Seltsi (AES) juhtimisel omariikluse ajal nii nagu materiaalsed olud võimaldasid. Riigipoolset heasoovilikku suhtumist meie murrete jäädvustamiseks arhiividesse näitab kasvõi see, et 1937. aastal sai murdekogumistöö riigihoidjalt eritoetuse. Murdekeele praktilist rakendamist kaasajas nähti eestlaste ühiskeele loomisel, mis tekitas küll Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonnas nõutust, kuna iga mees tahtis just oma kodumurret kirjakeeles kasutatuna näha.

Nii geograafilise läheduse tõttu Võrumaale (murdekogumisretketele lähtuti Tartust) kui ka sealse paikkonna keele tugeva eripära tõttu on uurijad tundnud suurt huvi nii võru ja setu keelte vastu. Teadlastena püüti uuritavale objektiivse hinnangu andmise eesmärgil säilitada neutraalsus. Murdekogumise aluspõhimõtetes, kus soovitud murdekoguja omaduste, oleku ja ettevalmistuse suhtes, märgiti, et parimate ja objektiivsemate kogumistulemuste saamiseks oleks otstarbekaks, kui keelekoguja ei töötaks mitte kodukihelkonnas, vaid võõrsil, kus töö enam segamatult ja viljakamalt areneb. Samas ka täiesti võõral, seni kuulmata murde alal ei peetud algajal soovitavaks

²⁰⁷ **Henrik Prants**. Piibel eesti keeles. // Eesti Kirjandus 1915, lk 274.

²⁰⁸ Samas, lk 274.

töötada, kuna palju aega kulub algul selleks, et kõrv murdega harjuks.²⁰⁹ Tegelikult sattu Võrumaalt pärit tudengitest keelekorjajaid ka oma kodukihielkonda.

Tõesti, põhja- või lääne-eestlastel oleks Eestimaa kaguosas läinud murdekorjamine üpris keeruliseks, kuna isegi võru keele pruukijal pole setu kõnest lihtne aru saada. Ning olulisemgi - selleks, et saada maainimese keelepaelad valla, tuleb kogujal olla kasvõi veidigi "oma". Võrumaal eeldab see, et keelejuhiga "kõneldakse", mitte ei "räägita". Ilmekalt on eduka koostöö retsepti keelejuhiga iseloomustanud võru keele koguja ja uurija Hella Keem, kelle Võrumaa päritolu ning selle kommete tundmine on aidanud avada paljude, esmalt umbusklike inimeste keelepaelad.²¹⁰ Eriti keeruline on panna inimesed oma kodumurdes kõnelema, kui teatakse, et üldsuse (vahel ka nooremate pereliikmete) poolt on sellele osaks halvustav suhtumine.

Suhtumises murretesse peegeldus hinnang selle kõnelejaisse. Sageli tekkis uurija ja uuritava objekti vahele „veelahe”, mis ei tulenenud vaid objektiivse uurimistulemuse vajadustest. Murdeuurimise eestvedaja **Andres Saareste** õpetas üliõpilasi, et lihtrahva mõtteviis läheb haritlase omast mitmetigi lahku. - *Rahval on sagedasti omasugune käsituslaad, teistsugune loogika, mida me nagu ei tahaks loogiliseks pidada. Meie rahva mentaliteedi uurimiseks on tähtis nimelt selle mõtteviisi iselaadi fikseerida.* Selleks pidas Saareste oluliseks, et keeleuurijal tuleb täpselt fikseerida keelejuhtide kõige loogikavastasemalt ja saamatult paistvad seletused, kasvõi murdes kirja panna ning vajadusel lisades omalt poolt "loogilisemaid", selgemaid tähendussetusi, keelejuhi sõnadest saadud mulje kokkuvõtteid.²¹¹

Saareste väljendas Noor-Eesti päevil alguse saanud suhtumist maamentaliteeti, kui vähemalt näiliselt talupojakultuurist lahku löönud ja vaimselt iseseisvaks saanud noorem haritlane vaatas mõnikord üleõla talupojale.²¹² Oli tekkinud sein lihtrahva ja haritlaste vahele, kuigi pärinesid ju murdekogujad isegi maalt. Saareste poolt üliõpilastele esitatud õpetussõnad jäid tavaliselt siseringi vestlustesse, avalikkuse ees väljendati end ettevaatlikumalt. Omavahelistes vestlustes ei leidnud nii murdekeele

²⁰⁹ Eesti keel. Emakeele Seltsi ajakiri. 2 (1922), lk 53-57.

²¹⁰ Vastab murdekoguja Hella Keem. // Emakeele Seltsi Aastaraamat 35-4. 1989-1996. Tartu, 1998, lk 145-160.

²¹¹ Eesti keel 3 (1937), lk 92-93.

²¹² **Arvo Mägi**. Talu eestluse arengus. // Eesti talu. Koguteos sõnas ja pildis. Toim. B. Kangro ja V. Uibopuu. Lund, 1959, lk 42.

ega kodu-uurimisega tegelevate tudengite silmis nende uurimisobjektid just kuigi lugupidavat suhtumist, millest annavad tunnistust maakondlike üliõpilaskogude päevikud.²¹³

Linnast saabunud murdekoguja enda teadlik eristamine kohalikust rahvast, mille väljundiks üleolev suhtumine ja "peenem" keel, oli samas tõukeks, mis pani murdekeelt kõneleja oma teistssugusust tunnetama, luues eeldused paikkondlikule identiteedile.

Eesti keeলেমেeste suur eeskuju ja õpetaja soomlane **Lauri Kettunen** on oma suhtumist murretesse üldse, nii Soomes kui Eestis, väljendanud seoses uurimisretkedega karjalaste juurde. Arvestades aega, 1920. aastate algus, on hinnangule lisatud poliitiline tahk. Kettunen käsitles Karjalas räägitavat aunuse keelt, mille kirjakeele harrastajal oli välja antud oma ajaleht. Keeleteadlane hindas seda oluliseks vaid filoloogilisest seisukohast, kuid ei pidanud vajalikuks aunuse keeles õppimist koolis. Ta arvas, et ilma soome kirjakeeleta on Aunuse hariduselu võimatu ja kaob Vene mõjul meie sugulasrahvaste hulgast. Siinjuures tõmbas Kettunen paralleele setudega, kelle poliitiline olukord olevat käesolevaks hetkeks lahenenud õnnelikult ning loodetavasti lõpeb õnnelikult ka hariduslikult. Soomlasest keeলেমেes kirjutas - *sest niisama kergesti kui võru murde kõnelejad on eesti kirjakeele - või salmi murde kõnelejad soome kirjakeele - kätte õppinud*²¹⁴, *niisama kergesti saavad ka setukesed asjaga valmis, nagu seda juba praegu igäüks Setumaa koolide juures võib ette näha.* Kettunen leidis, et "Seto lugõmikud" olgu neile ainult esialgseks õppimise virgutajaks, astmeks kirjakeelsete raamatute tundmaõppimisele ning muule Eestile olgu nad kohustavaks meeldetuletuseks, et kulub palju vaeva ja armastust, enne kui mahajäänud Setu hõim võib ida vastu moodustada selle kultuurilise kaitsevalli, milleks ta uute aegade olul on kutsutud kujunema ja milleks ka Karjala hõim peab kujunema.²¹⁵

Eesti riigi ülikooli tööle kutsutud soome professorist oli saanud (arvatavasti ikka omal soovil) eelõeldu põhjal meie riigi ametliku seisukoha väljendaja. Niivõrd patriootiliselt kõlavad Kettuneni seisukohad kirjakeele ja murrete mahutamisel Eestimaa keeleruumi

²¹³ EAA. 2100-19-174 (Järvamaa Üliõpilaskogu päevik); 2100-19-241 (Pärnumaa Üliõpilaskogu päevik)

²¹⁴ Minu joonimine – T.L.

²¹⁵ **Lauri Kettunen.** Teekond karjalaste juurde. // Eesti Keel 1923, lk 24.

- kirjakeelel tuleb murded alla neelata. Omapärane roll oli seejuures antud setudele - olles küll mahajäänud hõim, tuleb neil õppida selgeks kirjakeel ning seejärel täita kultuurilise kaitsevalli ülesannet Vene riigi vastu.

Nii nagu Kettunen, on ka teised kirjutajad märkinud nii setude, võrumaalaste kui saarlaste puhul tihtipeale nende mahajäämist. Kuid ei selgitata, millest või kellest on maha jäädud. Kui ülejäänud Eestist, siis ei selgitata, kui suure osa see ülejäänud Eesti endasse haarab - kas ainult Tallinna ja Tartu? Mahajäämist alla kiputakse panema kõik, mis on teistmoodi kui hindajate endi elukeskkond - lisaks haridus-ja majanduselu erinevustele peetakse mahajäämist ka murdeid ning traditsioonide elujõulisust.

Kui veel Kettunen juurde pöörduda, siis märgib ta õigesti, et võru murde kõnelejad on kirjakeele kätte õppinud. Nii see oli, ega vist rohkem keele riikliku ühtlustamise käigus ei vajatudki - oluline oli kirjakeel kätte õppida, mitte aga võtta omaks, mis eeldanuks keele ära õppimist.

Murdesõnade kasutamisse eesti kirjakeeles suhtuti nii ja naa. **Johann Voldemar Veski** pidas ühiskeele asendamatuks baasiks murdeid, kuid muusikalembese mehena häiris tema kõrva kirjakeele kasutajate kodumurdeline diktsioon.²¹⁶

Jaan Jõgever toetas kirjakeelt, kuna see olevat harimise teel omandanud võimaluse sügavamaid ja laialdasemaid ideesid välja ütelda kui murre seda suudab.²¹⁷

Murdesõnade tarvitamist pidas ta tarvilikuks vaid seal, kus kirjakeeles paras sõna puudub, mitte selleks, et lugejatele murdesõnalisi mõistatusi üles anda.²¹⁸

Murrete kaitsjale **Gustav Suitsule** ei meeldinud, et Kesk-Tallinna murret peetakse kõige õigemaks ja puhtamaks, teisi tehakse naerualuseks ning nende kasutamist luules peetakse edvistamiseks. Suits nägi murrakute ja kirjakeele vahekorras nõrgema suhet tugevamaga, mille näiteks "hea" ja "hää" küsimus. Ehkki lõunaestilise "hää" toetajaid oli ka keeleinimeste seas rohkem, ei võetud seda kirjakeeles kasutusele. Suits ei pidanud seda tülikas ajaloolise ja foneetilise printsiibi vahel, vaid sotsioloogiliseks küsimuseks.²¹⁹

²¹⁶ **Johan Voldemar Veski**. Eesti keele praegune arenemisjärg. // Eesti Kirjandus 1914, lk 175.

²¹⁷ **Jaan Jõgever**. Õigekeelsus ja õigekiri. // Eesti Kirjandus 1913, lk 296.

²¹⁸ **Jaan Jõgever**. Kirjandusline ülevaade. // Eesti Kirjandus 1914, lk 129.

²¹⁹ Eesti Kirjanduse Seltsi protokollid 1909. // Eesti Kirjandus 1909, lk 77.

Suitsu teravaid rünnakuid pareeris **Villem Reiman**, kes väitis, küll mitte täie tõega, et Tallinna murrak on lihtsalt ennem saanud eestlaste ühiseks kirjakeeleks, mitte et teda õigemaks on peetud, nagu väitnud Suits.²²⁰

Suitsu seisukohti murrete kasutamisel kaitses teine lõunaeesti kirjamees **Friedebert Tuglas**, kes pidas murdekeele kasutamist kirjanduses rikkuseks. Kirjakeeleks saanud Tallinna murre olevat kahjuks selle igapäevaste kasutajate - ajakirjanike - sule läbi muutunud verevaeseks, kõhnaks ja kehvaks. Tuglas pani kirjanike süüks, et murdekeelele on antud karrikeeriv toon ning iseseisvat väärtust selles ei nähta. Samas leidis Tuglas, et ehk ongi see õige, kuna grammatiliselt on murdekeelte arendamine soiku jäänud, mistõttu ei tasugi enam plastilisema, kumedamakõlalise ja ajaloolisest seisukohast "õigema" Tartu murde nimel võitlema hakata. Tuglas nägi murrete tähtsust nii olevikus kui minevikus nende rikkas sõnavaras, mis end kirjakeele grammatika alla paenutada laseb. Tuglas tõi esile kirjamehed Ernst Enno ja Jaan Lattiku, kes harjutavad lugejaid sellega, et kirjakeele kui viimase pühaduse peale ei tarvitse vaadata, et see end murda laseb ja seda tarvis murda on.²²¹

Ka Tuglase enda keeles on otsitud lõunaeesti mõjusid ning seda küll leitud vaid tema noorepõlvest.²²² Raskem on aga murdejälgede kadumine kõnest, isegi kirjas ülihvititud Tuglase puhul on täheldatud veel kõrges eas tema grammatiliselt korrektses kirjakeeles loomulikku kagu-eesti hääldest.²²³

Murrete ja kirjakeele vahekorda on põhjalikult vaaginud eesti keele uuendaja **Johannes Aavik**, kes hindas meie murdeid ammendamatuks keelevaramuks. Aavik ei süüvinud murretesse üksnes filoloogi pilguga, vaid vaatles ka nende mõju sotsiaalses suhtlemises. Ta pidas tavaliseks nähtu, et võõra kihelkonna inimesi nende murde iseärasuste pärast pilgatakse, kuna oma murret peetakse kõige õigemaks ning kõike sellest erinevat vigaseks. Keeleteadlasena kaitses Aavik murdekõnelejaid nende nõökijate ees, kuna iga murre on omast kohast õige ja iga muu murde erinev vorm on tema suhtes hoopis viga, mistõttu pole õiglane murdeid vigaseks keeleks pidada. Iga murre oleks võinud kirjakeeleks kujuneda, kui vaid selleks tingimused oleks olnud.

²²⁰ Samas, lk 78.

²²¹ **Friedebert Tuglas**. E. Enno. Minu sõbrad. Trt, 1910. // Eesti Kirjandus 1911, lk 36.

²²² **Paul Viires**. Friedebert Tuglase ilukirjanduslik stiil. // Eesti Kirjandus 8 (1931), lk 409.

²²³ **Madis Kõiv**. Juhan Jaik. Vihmatark ja luudermikk. // Looming 1-2 (1999), lk 267.

Et keel saaks kirjakeeleks ehk ühiskeeleks, selleks peaks olema kujunenud välja oma haritlaskond. Just haritlased suhtlevad kõige enam omavahel ülemaaliselt ning seetõttu vajavad nemad ühtset suhtlemiskeelt, milles ka kirjalikult võimalik mõtteid vahetada. Seoses haritlaskonnaga ning kirjakeelega tekib teiselt poolt mure murrete puhtuse pärast, kuna kirjakeel murrab järk-järgult murdekeelele peale, nende omadusi tasandades ja hävitades. Sellele aitavad kaasa ajakirjandus ja kirjandus, elavam läbikäimine erimurdeliste inimeste vahel, hariduse omandamine. Nõnda viib iga päev keelemehe jaoks head ainet ja materjali kaduvikku. Haridus, mis küll tarvilik, võib hävitada seesugusegi vana, mis praktilise otstarbekohasuse seisukohalt oleks võinud alal püsida. Kirjakeele õppimise parim koht on kool, kuid on oht, et just seal tekib aukartus selle ees, hakatakse oma kodumurret vigadeks pidama, põlgama ja häbenema. Kujuneb tunne, et kõik on peenem, suursugusem ja õigem, mis kodumurdest erinev. Aavik märkis, et paigus, kus lõhe murde ja kirjakeele vahel kõige suurem (Võrumaal, Lõuna-Tartumaal ja Lõuna-Viljandimaal), tuleb inimestel kirjakeel kui võõras keel ära õppida.

Aavik arvas, et haritlaskond (ja seda juba 1913) ei oska enam seda keelt, mida nende vanemad maal kõnelevad. Et veel püüda kinni keel, mis hävimas, selleks pidas Aavik äärmiselt vajalikuks murdesõnaraamatut, mil praktiline ja teaduslik väärtus - saaks kasutada meie kirjakeele loomisel ning aitaks meie väljendusvõimet nõtkeks teha. Kui kirjakeel hakkab võimu võtma, hakkavad murrete kõnelejad pealinna keelt omandama, kuna omad kodused murded tunduvad neile naeruväärsed provintsialismid, millest vabaneda püütakse. Nõnda tekib eelkõige linnades oma kohalik murre, mis segu kirjakeelest ja erinevaist linnalähedaste piirkondade murretest. Korraliku kirjakeele oskamine on võimalik vaid haritlase juures. Kuid haritlast korraliku kirjakeelega oli Aaviku hinnangul tollal raske leida, levib vaid alevikeel. Tollast situatsiooni Eestis formuleeris Aavik - maa ja küla on hävimas, alev on igal pool kujunemas, samas ka rahvakeel on kadumas ning alevikeel asemele astumas.²²⁴

²²⁴ **Johannes Aavik.** Üleskutse ja juhatus Eesti murdesõnade korjamiseks. // Eesti Kirjandus 1913, lk 168-182.

Arvatavasti 1913 (ning hiljemgi) maalt põlvnenud haritlaskond ikka oskas oma kodukeelt, kuid ei pruukinud seda linnaelus ja -seltskonnas. Pigem ikkagi põhjuseks häbenemine, kartus sattuda teiste naerualuseks.

Aavik nõudis, et kui kõnelda kirjakeelt, siis olgu see õige ja vigadeta. Kõrvalekaldeid kirjakeelest ja selle pidevat lõunaeestistamist on Aavik heitnud ette lõuna poolt pärit kirjanikele ja teistele avaliku elu tegelastele. Põhjamurretele rajatud kirjakeelde lõunaeestiliste ehk liivimaaliste elementide toomist pidas Aavik selle risustamiseks. Ta tõdes, et muidugi on lapsepõlves kätte õpitud keelest raske loobuda, kuna kuni kooliajani suhtlesid Lõuna-Eesti lapsed vaid oma kodumurdes ning hiljem kirjakeelses keskkonnas, rääkides ei suudeta selgeks õpitud keeles ise vigu enam märgata.²²⁵

Veel 1920. aastail polnud üksmeelt murdekeele kasutamise suhtes ilukirjanduses. Puht-murdekeeles kirjutajad olid tollal vaid mulgimees Hendrik Adamson ja Sanna trubatuuriks kutsutud Artur Adson. Esines protestihääli, et murdekeelsed raamatud suurendavad keelelist kaost ega ole kõigile täielikult nauditavad. Murdepooldajad leidsid, et murdekeele laiem levik aitab meie kirjakeelt muuta peenemaks ja nüansiküllasemaks ning kirjakeele rikastamist murdesõnade abil peeti etemaks kui kunstlike sõnade moodustamist. Kiitust pälvis **Artur Adsoni** kodukeele kasutamine, kuna üksikuid muljeid ja meeolusid saab täiuslikult edasi anda vaid murdes, kirjakeeles kaotaksid need palju oma kõitev-kodusest lihtsusest ja võluvusest. Kriitikud leidsid, et just murdeline väljendus annab Adsoni lugudele lüürilise koloriidi.²²⁶

1930. aastail, mil kirjakeel end Eesti ühiskonnas juba kindlamini kinnitas, kiputi murdekeelt kasutuks minevikunähtuseks pidama. Kriitik **Paul Viires** pidas murdekeele kasutamist kirjanduses Lõuna-Eestist võrsunud kirjanike protestivaimuks ainumaksvaks kujunenud põhjaeestilise murde vastu, millega taheti tuua kirjakeelde mitmeid lõunamurrete paremusi, eelkõige kaunimakõllalisust. Seejuures märkis ta, et omariikluse teise kümnendi alguseks ei viljele prosaistidest enam keegi võru murret, välja arvatud mõned üksikud leheküljed naturalistlikku proosat, kus mõnel võrukesest talupojal lubatakse kõnelda oma puhast "emakeelt". Kirjakeele valitsemise paneb P.

²²⁵ **Johannes Aavik**. Rahvamurded ja kirjakeel. Trt, 1920, lk 31-32.

²²⁶ **Arno Raag**. Arthur Adson: Kaduvik. Luuletused. Eesti Kirjanikkude Liidu Kirjastus, 1927.a. 77 lk. Eduard Viiralti kaas. // Eesti Kirjandus 6 (1927), lk 336-338.

Viires eelkõige õigekeelsus-sõnaraamatu "diktatuuri" arvele, mis teinud sõltuvaks iga kirjaniku, samas on ühtset keelereeglistikku silmas pidades loomingutöö lihtsam.²²⁷

Bernard Kangro esimese luuleraamatu *Sonetid* ilmumise järel kurtis **August Sang**, et lõunaeestilised murdesõnad teevad luule mõistmise pahatihti mõistatamiseks.²²⁸

Kohalik keel ja meel lõi arvustaja **Elmar Einasto** meelest välja Räpinast pärineva **Jaan Ainelo** koostatud *Eesti keele õigekeelsusreeglites*. Einasto hinnangul on Ainelo eelistanud mõningaid vorme, mis seni kirjakeeles tavaliselt kõrvale jäetud, mistõttu teose kasutaja peab arvestama asjaolu, et vormid, mis näiteks Räpinale auks ja uhkuseks, võivad põhjaeestlasele teha "südamevalu".²²⁹

Murdekeele kasutamises olid eitaval seisukohal ka mitmed võrumaalased ise. Kunstnik ja kirjanik **Jaan Vahtra**, olles nooruses vallakooliõpetaja Võrumaal, hülgas ära võrukeelsete õpperaamatute kasutamise, kuna ei pidanud oma keelt perspektiivikaks.²³⁰

Murde-teema, selle kaitsmine või mahategemine tõusis arutlukuks veel 1936. aastal Eesti Kirjanduse Seltsi aastakoosolekul, kus ettekandega eesti haritud ühiskeele hääldamisest esines **Paul Ariste**. Ehkki ettekandja mõistis hukka eelkõige võõrkeele mõju eesti keelele, st just kirjakeele hääldamisele, ärgitas teema sõnavõtte, kus mitmed mehed pidasid vajalikuks kaitsta murdekeelte hääldeõigusi. Näiteks Lõuna-Eesti päritolu **Johan Köpp** kutsus hääldamises murdelisi jooni mitte põlgama, sest need lisavad keelele värvingut. **Jaan Tõnisson** kõneles keele normeerimise vastu, kuna murdes esineb elavust, südamesttulevat ja haaravat. Kõneleja märkis karmilt - kes kaotab lapsepõlvemurde ja üldse kontakti rahvakeelega, see sünnitab vördjaid, selle keel on tehtud ja kunstlik.²³¹

Olukorda keelekorralduses ja murrete seisundit Eesti ühiskonnas Eesti Vabariigi lõpuaastail iseloomustab murdeuurija **Arnold Kase** ütlus "Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu" (1953) kohta - *see tähistab suurt põhjaeesti murde võitu lõunaeesti võistlevate vormide üle*.²³²

²²⁷ **Paul Viires**, lk 409.

²²⁸ Eesti Kirjandus 1 (1936), lk 40.

²²⁹ Eesti Kirjandus 3 (1934), lk 140-141.

²³⁰ **Jaan Vahtra**. Minu noorusmaalt II. 1935, lk 135-136.

²³¹ Eesti Kirjandus 6 (1936), lk 284-285.

²³² **Arnold Kask**. Eesti murded ja kirjakeel. Tln, 1984, lk 199-200.

1. 4. Kokkuvõtteks keeleprobleemidele

1920.-1930. aastate Eestis jätkus murretele ja nende kõnelejaile nii kaitsjaid kui mahategijaid. Ühise kirjakeele loomise kontekstis polnud vahet, kas tegemist setu või saare murdega. Mis puutub võru murdesse või keelde, siis selle olemasolust, st, et sealse kandi rahvas räägib omamoodi, oli teadlik iga eesti inimene.

Murrete sotsiaalne väärtus oli madal, usku kirjakeele paremusse sisendati kõnelejaisse mitmete institutsioonide kaudu - kool, tööturg, bürokraatia, meedia, sõjavägi. Kirjakeelt püüti murretest isoleerida, kuna murdeid peeti vigasteks, rikututeks, ohtlikeks. Varasematel aegadel oli paljudes kultuurühiskondades levinud seisukoht, et murded on toores, harimatu keeleveldkond, mida tuleb rangelt lahus hoida kultuursest peenemaitsest kirjakeelest. Ehkki iga rahvuskeel tekkis ju tegelikult mõne teatud murde baasil, oli taoline keelekäsitlus omane kuni 18. sajandi kolmanda veerandini, mil see seisukoht hakkas murenema tänu Johann Gottfried Herderile, kes tõi keelekäsitluse sisse historismi, väites, et keel on arenenud järk-järgult, tihedas seoses mõtlemise ja keelekollektiiviga.²³³ Ilma meelemuutusest Euroopa vaimuringkondades poleks eesti keelgi saanud eluõigust. Kahjuks Eesti noore rahvusriigina (veel enam Läti) elas üle „lastehaigust”, mis ilmnis murdekõnelejate ja nende keele naeruvääristamises.

Iga keele (*pro* murde) püsimiseks elavana on vaja:

1. poliitilist toetust ja 2. palju kõnelejaid ja nende (ka laste) head arvamust oma keelest ja sellega seotud eluviisist.

Kohandades seda määratlust võru murdele, siis esimene nõue oli Eesti Vabariigis täitmata. Teine oli siiski suurel määral täidetud – Võrumaa oli rahvarikas ning sünnipärased võrumaalased pruukisid kõik võru keelt. Aeglane mõranemine toimus siingi, kuna omakeelsusele töötas vastu kool ja avalik maine, kuid tänu kodupaigakesksele elule ei andnud välised mõjud end väga kiiresti tunda.

Vaadeldaval ajal, kahe ilmasõja vahel, ei hoolinud riigi kagunurga põlisrahvas üldsuse poolt heaks kiidetud soovitusel, et murded on eesti keele risustajad ja alaväärtuslikud, mis peavad igapäevaelust kaduma. Võru keel arenes siin omal viisil edasi nagu iga

²³³ **Heli Laanekask.** O. W. Masingu keeleteaduslikust vaatepiirist. // Keel ja Kirjandus 3 (1982), lk 125-126.

elav keel – arenev elu sundis inimesi uusi moodsaid sõnu „tõlkima” ümber võru keelde, moonutades neid vastavalt oma keelepruugile.²³⁴ Võrumaal polnud võimust võtnud seisukoht, et omast võru keelest kinnihoidmine ja selles rääkimine takistaks ühiskonnas edasijõudmist. Kas viimane asjaolu kinnitas võrukate eneseteadvust, ükskõiksust või hoopis rumalust ja mis oli selle tagajärg - sellele on vastus leitud alles kaasaegses võru-liikumises.

Teravdatud tähelepanu murdekeelele liitis Võrumaa rahvast selle külge ja ümber. Tegemist oli identiteedi ebateadliku kujunemisjärguga, enese ega oma orientatsiooni defineerimisega ei tegelenud tollal ei võrumaalased ise ega lahterdanud neid ka teised, ehkki võru keel pakkus selleks sobivat võimalust.

2. Võrumaa koolielu

2.1. Eesti riigi koolipoliitika

Enne kui süüvida Võrumaa koolielu, uurime, millisena soovis Eesti riik näha oma koole. Et Eesti riigis tuleb panna maksma ühtne hariduspoliitika, mis ühtlustab koolitüübid, loob ühised õppekavad jne, selle vajaduses ei kahelnud ükski haridustegelane. Algust tehti õppekeele seadustamisega, mis oli suurim väline muutus võrreldes tsaariaegse koolieluga. Juba Ajutise Valitsuse määrusega 2. detsembrist 1918 kehtestati meie koolide õppekeeleks 1917/18 õppeaastal eesti keel, kuna noorel rahvusriigil oli tarvis end kindlustada oma keele väärtustamise kaudu.²³⁵ Oma keelt tuli kaitsta seni eesti ühiskonnas võimupositsioonidel olnud vene ja saksa keele eest. Seadusandluses ei peetud eesti keele võimalike vastastena silmas mitte murdeid, kuid paratamatult mõjutas see säte kõiki murdeinimesi.

Keeleühtluse nõue on väline tunnusmärk, mida võib pidada ja ongi peetud ainukeseks nn võruvastaseks sammuks ülevalt poolt. Tegelikult tõi hariduselu ühtlustamine kaasa rea kohalikke eripärasusi nivelleerivaid administratiivseid muudatusi, mida vaatleme tagapool. Murdekeelsete laste jaoks hakkas ühtlustamine keelest, mis tähendas püüdu võrukeelseid koolilapsi kasvatada ümber kirjakeelseteks Eesti Vabariigi õpilasteks.

²³⁴ **Bernard Kangro.** Võrumaalasest, ta keelest ja kirjandusest. // Meie maa. Eesti sõnas ja pildis IV. Lõuna-Eesti. Toim. B. Kangro ja V. Uibopuu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1957, lk 83.

Sõna "kasvatada" võib tunduda eelmises lauses sobimatu, kui jutt keelest. Kuid ei, Võrumaa (eriti Setumaa) laste puhul polnud kirjakeele õppimise ja selle uue emakeelena kasutuselevõtmise juures tegemist üksnes lingvistilise tegevusega. Keele all tuleb mõista ka mõtlemisviisi, oma ümbruse kogemist, kogetu üle otsustamist ja viisi seda taas esitada. Kodukeele väljavahetamine toob kaasa ka meele muutuse ja teistmoodi ilmanägemise. Koolide õppekavade osaks sai koos keelega uue maailmapildi kasvatamine-kujundamine, mis pidi kinnituma nõnda kindlalt, et õpilased võtaksid omaks hindamiskriteeriumid, mis lähtuksid riigis domineerivast kultuuriorientatsioonist. Siiski tuleb märkida, et ega kirjakeele selgeks õppimise vastu pole arukail võrumaalastel küll kunagi midagi olnud. Kuid kas see on vaja ka omaks võtta? Tollases pedagoogikas jäi lahendamata, milline oleks parim õpetamis- ja õppimisviis meie koolides, et säilitada laste kodukeel, kuid õppida selgeks ka kirjakeel? Iseseisvuse esimesed 20 aastat taoliste probleemidega ei tegeldud, lahendusi hakati otsima 70 aastat hiljem.

Kui keeleküsimus oli otsustatud juba enne riigi seaduslikku sündi, siis täielikumaks ja pikemaajaliseks tegevusjuhiseks kogu koolielus said Asutava Kogu poolt 7. mail 1920 vastuvõetud "Avalikkude algkoolide seadus" ja 7. detsembril 1922 Riigikogu poolt vastuvõetud "Avalikkude keskkoolide seadus".²³⁶ Neis haridussüsteemi reguleerivais dokumentides oli koolide õppekeele kohta märgitud vaid, et nii algkool kui keskkool on emakeelsed.

Nagu eespool märgitud, tuli noorel Eesti riigil kindlustada end saksa ja vene mõjude vastu, mistõttu eesti kooli autoriteedi tõstmiseks rakendati seadusepiiranguid lapsele kooli valikul. Eestlastest vanemad ei tohtinud last panna muukeelsesesse kooli, iga erandjuhu korral (näit. laps ei osanud eesti keelt), tuli taotleda luba võimudelt. Demokraatliku riigina ei tehtud vene ega saksa lastele takistusi oma emakeeles õppimiseks, milliste rahvuste kogukonnad omasid õigust luua omakeelseid koole. Juhul, kui vanemate vahel tekkis lahkarvamusi lapse õppekeele valimisel, tuli lugeda lapse emakeeleks kodukeel, millist ta kõige paremini oskab. Paradoks aga oli see, et

²³⁵ RT 1918-5.

²³⁶ RT 1920-75/76.; 1922-155/156.

kaugeltki mitte kõik eesti lapsed ei saanud koolis õppida oma kodukeeles, kelleks osutusid näiteks setu ja võru keelt oma emakeeleks pidavad lapsed.

Eesti keele positsiooni tugevdamiseks saatis ministeerium aeg-ajalt laiali täiendavaid ringkirju. 1925. aastal määrati, et eesti keele korralikult õpetamise järele peavad koolides erilise hoolega valvama koolinõunikud.²³⁷ Korralik eesti keel tähendas korrektset õigekirja, mille all mõisteti loomulikult ka hoidumist murretest. Haridusministeeriumi ringkiri 22. septembrist 1928 märkis, et riigi koolivalitsus peab tungivalt tarvilikuks, et koolides kõik õpetajad oma ainete õpetamisel tarvitaksid normaalset Eesti kirjakeelt, võttes selle aluseks Eesti õigekeelsuse sõnaraamatu, ka oskussõnade tarvitamisel.²³⁸ Materiaalses puuduses Võrumaa koolides ei olnud õigekeelsuse sõnaraamat üldsegi see, mille hankimist oleks esmavajalikuks peetud. 1931. aastal algul oli 105 algkoolist sõnaraamatu I osa 45 koolil ja II osa vaid 20 koolil, mistõttu haridusministeerium kinkis koolidele puuduvad sõnaraamatud.²³⁹

1930ndatel, rahvusluse kõrgajal, ei jätnud riik kasvava põlvkonna keele ja vaimu harimist üksnes kohapealsete pedagoogide hooleks, vaid üha laiemad ringkonnad pidasid end kasvatus- ja haridusalal asjatundjaks. Et sihiks oli seatud ühtne rahvusriik, siis allutati selle eesmärgi täitmisele haridusreformidki ning ideoloogiline värving lisati isegi keelt puudutavaile korraldustele. Mõned kohapealsed seaduste elluviijad ilmutasid kohati ülipüüdlikkust, avaldades soovi kõrvaldada meie hariduselust nähtusi, mis ei ületanud küll otseselt keelatud-lubatud piiri, kuid polnud ka soositud. Nõnda harutas Virumaalt Võrumaale suunatud kooliinspektor Johan Luur enda jaoks lahti haridusministeeriumi korralduse õpetajate keeleoskuse kohta. 1937. aasta veebruaris oodati Tallinnas andmeid maakondades töötavate õpetajate riigikeele oskuse kohta, kusjuures silmas peeti just venelastest ja sakslastest pedagoogide eesti keele valdamist. Luur andis ministeeriumile aru, et tema piirkonnas ei tööta riigikeelt mittevaldavaid pedagooge, kuid mitmed koolijuhatajad ja õpetajad kõnelevad väga vigast eesti keelt ja tarvitavad klassis õppetööl kohalikku murrakut ja oma loomulikus arengus seismajäänud sõnade vorme.²⁴⁰ Jah, kuigi võru keelega olid kirjakeele kaitsjad

²³⁷ HM ringkiri 10. nov 1925. // Seadused ja määrused hariduse alal. Tln, 1928.

²³⁸ HM ringkiri 22. sept. 1928. // Seadused ja määrused hariduse alal. Tln, 1928.

²³⁹ ERA. 2633-1-415 L 16-18.

²⁴⁰ ERA. 2633-1-434 L 69.

Võrumaal korduvalt hädas, ei olnud käesolevas ministeeriumi korralduses küll peetud silmas murdekeelt.

Haridusvaldkonda puudutavad korraldused ei olnud seotud kitsalt õppetööga, suurt tähelepanu pöördi kasvatusküsimustele, mis oli iseloomulik kogu toleaegele pedagoogilisele mõttele.

Kasvatuse kaudu läheneti ka sisulisele õppetööle, nii teadmiste edasiandmisele õpetajate poolt tunnis kui õpikute vahendusel ning nende omandamisviisidele õpilaste poolt. Metoodiline kasvatus õppeprotsessi kaudu oli omane eelkõige algkoolides, vähem gümnaasiumides. Mõnegi pedagoogi arvates, eriti just gümnaasiumiõpetajate meelest, oli selline lähenemine liialt ühekülgne ja ratsionalistlik. Leiti, et liigne kalle kasvatusprobleemidele tuleneb traditsiooniliselt väljakujunenud kasvatusideaalide puudumisest. On tõsi, et kohati kippus kasvatuslik külg prevaleerima õppetöö ees, kuna Eesti pedagoogika otsis alles oma teed. Traditsioonid kasvatuses küll ei puudunud, kuid need pärinesid talupojaühiskonnast, mis muutunud oludes ei onud enam täielikult kohandatavad.

Igal juhul, suur tähelepanu kasvatuslikule küljele andis võimaluse kooli kaudu suunata noorsoo meelsust. 1930. aastad näitasid, kui hõlpsasti andis tugev rahvuslik varjund üldistele igiomastele kasvatusmallidele juurde lisada. Kasvatusvaldkonna olulisust tollases haridussüsteemis kajastas ajakirja *Kasvatus* väljaandmine, mille tellimist nõuti igalt koolilt. Tegelikuses telliti ajakirja vähe, kuna oli kallis (1-2% õpetaja kuupalgast) ning oli õpetajate põhimassi jaoks liialt elitaarne.²⁴¹ Ka hiljem ilmuma hakanud ajakiri *Eesti Kool* oli eelkõige kasvatusteemadega tegelev väljaanne.

Kasvatuse abil soovitud tulemuse vormimine ei toimunud üksnes laste ja noorte puhul, omariiklus tõi kaasa kodanikukasvatuse nõude ja lastevanemate mõjutamise märgatava aktiivsuse. Ilmekaks tunnistuseks olid igatlaadi kursused, täienduskoolid ja nõuandekirjandus, mis lisaks praktiliste teadmiste edasiandmisele ei jätnud unarusse ka juba täiskasvanud inimeste ümberkasvatamist "kaasajale vastavaiks kodanikeks". 1927. ja 1935. aastal peeti rahvusliku kasvatuse kongressid, mis keskendusid meie

²⁴¹ **Halliki Harro.** Eesti pedagoogilisest ajakirjandusest 1917 – 1940. // Eesti ajakirjanduse ajaloo VI. Trt, 1991, lk 146-147.

ühiskonna ja tema kodanike ümberkujundamisele rahvuslikus vaimus.²⁴² Kasvatust ei unustatud hiljemgi, veel 1938. aasta põhiseaduses märgiti - *meie peame kasvatama oma noori riiklikus vaimus ja väarikais Eesti kodanikeks.*²⁴³

Kasvatuses ei saanud loota vaid koolile, sest talupojauhiskonnas oli eriti oluline osa kodul. Koolinõunik Aleksander Kurvits arvas, et kodunt antu juurdub lapsesse nii tugevalt, et ta ei vabane sellest elu kestel, ükskõik millise elukutse või koha ta tulevikus ühiskonnas omandaks. Kodune kasvatus paneb jääva aluse inimese arenemise suunale, meelsusele, eluvaatele, suhtumisele ja sihtidele.²⁴⁴ Kuid igal kodul ei pruugi olla nõnda tugevaid müüre, mis suudaksid kaitsta ilma tuulte vastu, eriti kui "müüriõhkujaina" kasutada kergesti mõjutatavaid lapsi. Kui aga kodumüüris pragu, siis polnud enam keeruline laste kaudu seal uusi mõtteviise juurutada ja panna inimesi neid "omadeks" tunnistama. Koolide osaks oli olla "müüriõhkujaks" ja vahendajaks riigi poolt heakskiidetud kasvatusseisukohtade suunamisel kodudesse, mis pidid saama domineerivaks seni seal valitsevate arusaamade ja tavade üle.

Traditsioone au sees pidavad Võrumaa pered lähtusid lastekasvatamisel kohalikest väärtushinnanguist ja tavadest, kusjuures kasvatuses kehtivad tõekspidamised olid võrreldes mõne muu valdkonnaga märksa konservatiivsemad. Esmane oli siinjuures vanemate isiklik eeskuju ja praktikas kinnitustleidnule toetuvad õpetussõnad.

Lapse kooliteele asumisega kaasnes vanemate mõjule konkurent kooli näol. Maalaste puhul oli paratamatus, et algkoolijärgse koolitee jätkamiseks tuli teismelised lapsed saata maakonnakeskusesse või veelgi kaugemale. Edasine lapse maailmapildi kujunemine ei olnud enam lastevanemate määrata, üksnes lapsepõlves omandatud kõlbelised normid võisid (kuid ei pruukinud) püsima jääda. Umbes 14-15-aastane maalt linna saabunud noor inimene oli vastuvõtlikus eas uuele ümbrusele. Linnamelus leidis seltskondi, milles lugupidamise saavutamise nimel tuli vaikida oma päritolu ning häbeneda koduseid kombeid ja keelepruuki.

²⁴² Rahvusliku kasvatuskongress Tartus, 2. ja 3. jaanuaril 1927.a. Referaatide juhtmõtted ja resolutsioonid. Trt, (1927); II rahvusliku kasvatuskongressil 2. ja 3. jaanuaril 1935 Tallinnas ettekantud referaatide teesid. Trt, 1935.

²⁴³ Võib kinnitada, et Eesti riigi kasvatusöö õnnestus – nn Pätsi-aegsed inimesed, keda tunneme nõukogude ajast, olid ju Eesti Vabariigi kasvatuspoliitika viljad

²⁴⁴ Aleksander Kurvits. Kool ja kodu kasvatusgurina. Tln, 1937, lk 8.

Mõnede teadlaste arvates toimubki kultuurilise identiteedi kujunemine määravalt algkoolieas, mil kodu mõju ja õpetaja sõna veel toimivad. Kindlasti võis noores eas tekkinud enesemääratlus jääda püsima kogu eluks nende noorte võrumaalaste seas, kelle koolitee piirduski algkooliga (neid siin enamus) või jätkus see vaid oma maakonna piires töötavate kutsehariduskoolidega. Taolise hariduskäiguga võrumaalaste edasinegi elu jäi vaid Võrumaa piiridesse. Kuid Võru linna gümnaasiumisse ja hiljem sealt edasi õppima suundunute hulgas ei saa enam kuigi kindel olla algkoolis kinnistunud identiteedi püsimisel. Seda enam, et keskhariduse omandamise teele suundunud õpilased, ikkagi enamasti need, kes algkooli edukalt ilma klassikursust kordamata lõpetanud, olid ealt veel üsna noored ning vastuvõtlikud uutele mõjudele. Vaadeldaval ajal oli vahe maa ja linna vahel veel nõnda suur, et linna õppima asunud noor inimene, kasvõi väikesse Võrrugi, võis erinevate mõjutuste tagajärjel hõlpsasti muuta oma kodukohas väljakujunenud identiteeti.

2. 2. Kool kui eesti elu ühtlustaja

Koolide kaudu, millel sagedasti ka raamatukogu ja rahvamaja roll, käis kogu ümbruskonna vaimuelu kujundamine. Nii kohalike ettevõtmiste kui üleriigiliste kampaniate hingeks kohtadel olid enesestmõistetavalt kool ja selle õpetajad, kelle õlgadele lasus kogu vastutus elluviidava eest. Koolielu ühtlustamiseks ja kontrolli all hoidmiseks andis haridusministeerium välja rida korraldusi, seadusi, määrusi, sagedasti saadeti ringkirju, mis kõik kuulusid täitmisele. Kui 1920. aastate korraldused puudutasid enamasti koolielu organisatsioonilisi tahke (tundide ja vahetundide pikkus, õppetöö alguse kellaaeg jne), siis 1930. aastatel sisseseatud muudatused omasid ideoloogilist värvingut. Ühtlustamistendentsid avaldusid nii vormilistes muudatustes, mis andsid endast kohe märku, kui vaimuelus toimunud ümberkorraldustes, mis avaldusid pikemaajalistes protsessides.

Suursündmuseks kooli ja kogu valla elus pidi saama **algkoolilõpetajate päev**. Seni oli algkooli läbikäinutele antud tunnistus kätte viimasel koolipäeval ilma igasuguse pidulikkuseta ning vahel juhtus ka nii, et laps oli juba ammu karjuseleiba teenima läinud ja tunnistuse tõi koju keegi teine või läks ise millalgi hiljem sellele järele.

Pidulik kooli lõpetamine tähtsustas haridust, olles noortele inimestele esimeseks (paljudele talulastele, eriti tüdrukutele, ka viimaseks) suuremaks sündmuseks, kus neile sai osaks riigipoolne tähelepanu. Koolidel polnud seejuures peamurdmist lõpuaktuse ülesehitusega, kuna kõik aktused üle riigi pidid toimuma üheaegselt ühesuguse kavaga, millesse tingimata kuulus haridusministri kõne ja kontserdi kuulamine raadiost ning riigivanema kingituse üleandmine. Vallavanematele saadeti näidiskõned, millised aktusel ette lugeda. Kõne pidi lõppema tervitaja käepigistusega algkoolilõpetajatega.²⁴⁵

Eriliseks sündmuseks koolide elus kujunesid **vabariigi aastapäeva aktused**, millel peetavad kõned pidid näitama iseseisvusaja edusamme, unustamata pingutusi, millega vabadus saavutati.

Iseseisvuse lõpuaastail hakati maa-alkkoolides pöörama rõhku seni peaaegu olematutele võimlemistundidele, mida ei pidanud vajalikuks ei lapsevanemad ega koolilõpetajad. Maal levinud arusaama järgi olid võimlemistunnid vaid ajaraiskamine ja laste väsitamine, kuna õpilastel tuli nagunii kooliteed astuda jalgsi ning koduski ei puudunud füüsiline tegevus. 1939. aasta talvel korraldati koolides üleriigiline **talispordipäev**, mis ei tähendanud üksnes meelelahutust, vaid koosnes kolmest osast – propaganda, õpetuslik osa ja võistlused.²⁴⁶ Võimlemistunnid algkoolides pidid kujunema riigikaitseõpetuse eelastmeks.

Riik püüdis reglementeerida õpilaste silmaringi geograafilisi piire **kooliekskursioonidega**. Üle ühepäevase kestusega algkoolide õppereiside kava (soovitavalt mitme aasta kohta ette) tuli enne loa nõutamist koolivalitsuselt esitada kinnitamiseks koolide inspektorile. Välismaale võisid reisida vaid gümnasistid ja kõrgemate kutsekoolide õpilased (soovitavalt naaber- ja hõimumaadesse), saades selleks loa haridusministeeriumi kooliosakonnalt.²⁴⁷ Ekskursioonid soovitati koolidel sättida nõnda, et piiriäärsete alade õpilased saaksid kooliaja jooksul korra külastada Tallinat või Tartut. Lõunaestlastele oli üllatuseks, et oli suletud reisimisvõimalus nende ajaloolisse pealinna Riiga. Võrumaa Navi algkool taotles küll eraldi luba Riia-reisiks, kuna kodumaal juba mitmes kohas käidud, kuid algkoolilaste jaoks peeti

²⁴⁵ Haridusministeeriumi Teataja, nr 10, 24. aprill 1937, lk 117.

²⁴⁶ Haridusministeeriumi Teataja, 14. jaanuar 1939.

²⁴⁷ Haridusministeeriumi Teataja, nr 5, 31. märts 1939, lk 44.

Lätimaale minekut mittesoovitavaks.²⁴⁸ Kui Tartusse viisid mitmed kevadised õppereisid, siis Tallinn oli võrumaalaste jaoks kauge ja kallis paik. 1926. aasta kevadel jäi Võru gümnaasiumi parematel lõpetajatelgi riigivanema vastuvõtule sõitmata, kuna puudus reisiraha Tallinnasse.²⁴⁹

Koolidest ei läinud mööda üleriigilised suurüritused – kodukaunistamine, nimede eestistamine ja eesti lipu kampaania. **Nimede eestistamise** suorkampaanias pidid esirinnas olema riigiametnikud, sealhulgas kooliõpetajad. Kuna nime eestistamise või selle mittemuutmise järgi võidi teha järeldusi õpetaja riigimeelsuse suhtes, siis muututi kohati lausa ülipüüdlikuks. Ehkki nimede eestistamise esmaseks eesmärgiks oli olnud vabanemine võõrapärasest nimest, hakati muutma ka täiesti eesti, kuid murdekõlalisi nimesid (näiteks Karrost sai Karu). Ega Võrumaal eriti rutatud oma nime muutmisega - 1935. aasta lõpul oli nn rahvuslik nimi 228-l ja võõrapärane 94-l õpetajal, kusjuures eestistatud oli vaid 33 nime.²⁵⁰ Kogu Võrumaa elanikkonda arvestades oli 1936. aastaks siin eestistatud 2019 perekonnanime, kuid võõrapärane nimi arvati olevat veel 15 194 isikul. Võrreldes teiste maakondadega oli Võrumaa oma 12% eestistatud perekonnanimedega alla riigi keskmise (17%), edestades vaid Valgamaad ja jäädes isegi maha tavaliselt kõikjal viimast kohta omavast Petserimaast, kuna setud olid alles äsja saanud endale perekonnanimed, mis enamasti olid eestipärased.²⁵¹ Aeg-ajalt korraldavatest nimede eestistamise „rännakpäevadest” ei jäänud eemale koolidki.

Eesti lipp võeti Võrumaal omaks märksa meelsamini. 1936. aastaks oli 38% maakonna hoonetest varustatud sini-must-valge lipuga (Eestis keskmiselt 33 %).²⁵²

Kodukaunistamise kampaania sai lahutamatuks osaks õppe- ja kasvatustööst. Õpilastele tehtav selgitustöö pidi leidma praktilise väljundi nii koolimaja juures, kui ka sundima laste kaudu nende vanemaid pöörama suuremat tähelepanu taluhoonetele ja selle ümbrusele. Kampaaniana korraldatud üritus silus Eestimaa mitmepalgelisust – värvi alla saanud majad olid nn rootsi punased ja koolimajasid ümbritsevad kindlaliigilised puud-põõsad, mille istutamisel ei arvestatud mullastiku iseärasusi.

²⁴⁸ ERA. 2633-1-382 L 21-22.

²⁴⁹ ERA. 2633-1-386 L 16.

²⁵⁰ ERA. 2633-1-431 L 30.

²⁵¹ Eesti nimi, Eesti lipp ja kaunis kodu. // Koguteos Võidupüha. Toim. A. Truuvere, Ed. Salurand ja A. Taioste. Tln, 1936, lk 79.

²⁵² Samas, lk 81.

Oluliseim kui konkreetne tulemus, kippus olema Tallinnasse esitatud aruanne. Ka Võrumaa sai uhkeldada kodukaunistamistöo suurte numbritega, mis tähistasid propagandakoosolekute, rajatud viljapuuaedade, istutatud ilupuude ja värvitud majade ning tarade arvu. 1939. aastal peeti ainukeseks puudujäägiks noorte vähest huvi ürituse vastu ning teostatud töödele sooviti kaitset ulakluse vastu karistusnormide suurendamise abil.²⁵³

Koolidesse viidi sisse **klassijuhatajatunnid**, mille sisuks pidi saama rahvusluse ja riigimeelsuse kasvatamine. Suurt abi propagandavahendina loodeti **raadiolt ja filmiprojektoritest**, mis rahaliste võimaluste ja elektrivoolu puudusel ei jõudnud veel paljudesse koolidesse. 1938. aastal oli elektrivalgustus vaid 10 Võrumaa algkoolis.²⁵⁴ 1936. aastal oli raadio vaid 9% Eestimaa koolides.²⁵⁵ Riik soosis igati raadio kui eestluse ideede levitaja ja rahva ühtsustaja kättesaadavust koolides, seda enam, et alates 1936. aastast hakkasid eetris kõlama kooliraadio saated, mida tuli ühiselt raadioaparaatide ees kuulata. 1939. aastal olid raadiovastuvõtjad juba pooltes Eestimaa koolides.²⁵⁶

Aasta-aastalt piirati **raamatute valikut**, mida arvati sobivaks nii täiskasvanuile kui õpilastest lugejatele. Kui raamatukogudele esitati soovitatava kirjanduse nimistu, siis kooliõpikute valik liikus kohustuslikust ainulubatavaks 1930. aastate lõpul.

1930. aastail, rahvamajade võrgu loomisel, püüdis riik ise määrata, kus ja milliste ringide-seltsidega ning kodukordadega võiksid rahvamajad tegutseda. Uute **seltside loomise ja pidude korraldamise** kordineerimine anti maakonna haridusameti käsutusse. Kuid milliseid seltskonnatantse pidudel tantsida, see valik tehti Tallinnas. Soovitavaks peeti kolme rahvatantsu – viru valss, jooksupolka ja jämaja labajalg, mida pidi õpetama tantsukursustel ja võimlemistundides.

Haridusministeerium soovitas koolidel riputada üles riigimeeste ja rahvuslike tegelaste pilte, kuid kohalike tegelaste piltide ülesriputamiseks tuli koolinõunikult taotleda luba. Kui Viitina kool tahtis panna välja oma esimese koolmeistri Peeter Perli pildi, siis

²⁵³ Kodukaunistamistöo tulemusi Võrumaal 1939. aastal. // Loodushoid ja Turism 1940, lk 121-122.

²⁵⁴ ERA. 2633-1- 444 L 207

²⁵⁵ ERA. 2633-1-433 L 138.

²⁵⁶ **Sigrid Kaasik**. Ringhäälingu algusaastad. // Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900-1940.. Koost. Epp Lauk. Trt, 2000, lk 139.

pidid nii kool kui vald esitama põhjaliku ülevaate, mis mehega tegemist.²⁵⁷ Samaaegselt sunniti koolidele ja õpilastele peale kaugeid maailmaasju. Kui suri Inglise kuningas George V, siis pidid haridusministeeriumi korraldusel kõik Eestimaa koolid teda hommikupalvusel meenutama.²⁵⁸

Palju muutsid väikeste koolide elu üleriigilised seadused ja reformid. Suur vallareform tõi koolidele ühelt poolt tegutsemisvabadust (enam ei olnud kooliasjade otsustamisel määravaimaks pooleks pedagoogikast kauged vallajuhid), kuid ka kool ise ei saanud paljusid probleeme kohapeal otsustada. Õppejõudude teenistusseadus piiras õpetaja kui kohaliku vaimuelu eestvedaja vaba initsiatiivi ja mõttelendu. Näiteks üksikasjadeni püüti ette määrata, kuidas korraldada **emadepäeva** - alates lilledest vaasis kuni esitatavate lauludeni. Koolidesse saadetud ringkirjas anti teada, et esitatavad laulud peavad olema positiivsed ja ema austavad, mittelubatavaks peeti laule pealkirjadega „Pruudi sarjamine”, „Joodiku mehe kaks palet” ja „Poeg, veel seisata ja mõtle”.²⁵⁹ Peensusteni etteantud juhendid annavad märku õpetajate usaldamatusest ja usu puudumisest pedagoogide loomulikku intelligentsusse. Ministeeriumiametnike ja maakooliõpetajaid ühendavat jäi üha vähemaks, millist lõhet püüti seaduste abil veelgi süvendada. Näiteks keelati õpetajail ilma maakoolivalitsuse vahendusega haridusministeeriumiga suhtlemine ning sinna saadetud õpetajate kirjad suunati kohe maakonda tagasi. Kindlasti aitas õpetaja ja ministeeriumi kaugenemisele kaasa ka geograafiline vahemaa. Ühtekuuluvustunde kujunemisel sai enam määravamaks igapäevaelus endast märku andev paikkondlik side kui sotsiaalne ja hariduslik positsioon. Isegi väljastpoolt lõuna Eesti keeleala Võrumaale õpetajaks tulnud, aastaid ühes kohas elanud ning siia kodu ja majapidamise rajanud seminar (vahel isegi kõrgema haridusega) lõpetanud haritlane leidis märksa rohkem ühist kohalike, vallakooli hariduse ja kirjakeelt mitteoskavate taluinimetega, kui kunagiste koolikaaslastega, kes hiljem pealinna ametitesse tööle sattunud.

Üheks valusamaks hoobiks oli haridusametnike omavoli **õpetajate ümberpaigutamisel**, mida põhjendati kooli ja õpetajaameti autoriteedi hoidmise vajadusega (juhul kui vaja tülisid lahendada või õpetaja käitunud ebaväärikalt).

²⁵⁷ ERA. 2633-1-428 L 469-473.

²⁵⁸ Samas, lk 567.

²⁵⁹ ERA. 2633-1-433 L 40.

Tegelikult andis seadus hea võimaluse tülikast õpetajast vabanemiseks ning tema asendamiseks uuega, kel puudusid sidemed ja teadmised uuest koolist ja selle kandi elust. Üha enam hakkas levima õpetaja-läbijooksiku tüüp, kes igal aastal töötas erinevais koolides. Samas kurtsid staažikad pedagoogid, et neid kistakse eemale armsaks saanud kohalt ja koduseks muutunud rahvast.

Kui õpetajate ühenäolisust sai kujundada vallandamise või ümberpaigutamise hirmus kõikide korralduste ja ringkirjade kiire ja täpse täitmisega, siis õpilasi, kelledest enamuse kõrgeim eesmärk oli vaid algkooli läbimine, oli märksa keerulisem eestistada. Kodukandi eluviisi loomulikuks käitumiseks pidavaid maalapsi oli raske ohjata linnalike käitumisharjumistega, mistõttu haridusministeeriumis väljatöötatud määrus õpilaste käitumisest väljaspool kooli – õpilasel ei sobi hüpata, joosta, hõisata – jäi maainimestele täiesti arusaamatuks. Ka ainetundides õpetatava abil oli laste piirkondlikke erinevuste mahalihvimine lühikeseks jääval kooliteel (paljudel piirdus nelja aastaga) vähe tulus, eriti nende puhul, keda raamatutarkus eriti ei huvitanudki. Paremaid tulemusi ühesuguste eesti laste kasvatamisel loodeti saavutada elu olmelisema poole abil. Ühtse koolivormini maakoolides veel ei jõutud, kuid 1938. aastal kavandati internaatide tarbeks standardvoodid, mille nimel oldi nõus kokku tõmbama koolitöö sisulise külje arvelt.

Niikaua, kui laps käis igapäevast kooliteed lähtudes kodunt, säilis vanematel lapse ilmavaate kujundamisel küllaltki suur mõju, mis vähenes tunduvalt igapäevaste sidemete kadumises, mil laps hakkas ööbima kooli juures. Kui kool klassikalises mõttes on teadmiste omandamise koht, siis tema juurde kuuluvad **internaadid** assotsiatseeruvad eelkõige kasvatusena. Ka Eestis muutusid kooliinternaadid oluliseks osaks õpilaste kasvatusprotsessis, millede teket riik igati soosis. Need polnud enam üksnes ööbimiskohtadeks koolist kaugel elavaile lastele, nagu tsaari-ajal.

Ööbimisvõimalust kooli juures oli tingimata vaja ka Võrumaa koolilastel, kuna koolimajade kaugus ja kehvad teeolud ei võimaldanud igapäevast teekonda kodu-kooli vahel ette võtta. 1922/23 jäi kooli juurde öömajale 70 Võrumaa kooli juures 2031 õpilast, seega umbes neljandik.²⁶⁰ Sel perioodil võib tõesti veel öelda - jäi öömajale,

²⁶⁰ ERA. 2633-1-361 L 21.

kuid mida aasta edasi, seda vähem tähendas ööbimisvõimalus koolimajas ööseks klassiruumi tõstetud põhukottidel magamist.

Võrumaal võttis korralike kooliinternaatide loomine aega, kuna ei olnud jõukohased paljudele omavalitsusüksustele. 9. novembril 1934 oli internaadiga koole Võrumaal 100 algkoolist vaid 32, kus ööbis 891 (10,7%) õpilastest. Võrreldes Viljandimaa (38,7%), Valgamaa (20,3%) ja Pärnumaa (16,6%) koolide juures ööbivate õpilaste osakaaluga oli küll Võrumaa tagasihoidlik, kuid Virumaal (5,0%) ja Petserimaal (1,3%) tuli veelgi suuremal hulgal lastel iga päev käia maha palju kilomeetreid.²⁶¹ Antud andmed, mida esitas haridusminister, ei ühti küll täielikult Võrumaa haridusosakonna andmetega, mille järgi elas 1933./34. õppeaastal Võrumaal internaatides 1173 õpilast.²⁶² Lahknevuse põhjus peitub tõenäoliselt selles, et ministri andmed toetuvad vaid ühele koolipäevale, kuid maakonna poolt esitatud arv, mis ligi 300 lapse võrra suurem, on arvestanud kõiki lapsi, kes aasta jooksul omanud öömaja kooli juures. Pealegi, ministri on esitatud internaadis ööbivate õpilaste arv 9. novembri seisuga, mil traditsioone armastaval Võrumaal jooksid lapsed marti - nii et, kel vähegi võimalik, eelistas sel õhtul kodus ööbimist. Samuti ei pruukinud veel novembrikuu alguseks ilmastikuolud olla saanud takistuseks igapäevasele kooliteele, mis sundinuks neid internaadielanikuks hakkama.

See, et 1930. aastate algul vaid kümnendik või veidi enam Võrumaa koolilastest ööbis internaadis, ei tähenda, et võrreldes 1920. aastate algusega oleksid Võrumaal teeolud märgatavalt paranenud või koolimajade võrgustik tihenenud. Pigem arvestati 1922/23 õppeaastal esitatud andmete hulka kõik lapsed, kes korragi ööbinud koolimajas, kuid hiljem võeti arvesse üksnes nn püsiööbijad. Vaid iga kümnenda õpilase ööbimine koolis ei tähenda suuremat kodulembust, pigem annab see tunnistust kehvast majanduslikust seisust, sest vallad ei jaksanud ehitada internaatide jaoks sobivaid ruume. Internaatide vastu olid ka mõned lapsevanemad, kes arvasid, et odavam tuleb igapäevane pikk koolitee ette võtta, kui nädalane toidumoon lapsele kaasa anda. Koolitee pikkus kilomeetrites polnud üksnes määrav, sageli tegid teekonna kodu-kooli

²⁶¹ Haridusminister N. Kanni kõne 17. veebr. 1935.a. // Eesti Kool 1936, lk 95.

²⁶² ERA. 2633-1-426 L 276.

vahel raskeks kehvad teeolud, eriti talviste tuiskude ja kevadiste suurvete ajal, mis sundisid väiksemaid lapsi lausa koolist puuduma.

Soe lõunasöök koolis, mille vajalikkust õpilase tervise seisukohalt üha sagedamini rõhutati, oli Võrumaa koolilastele 1930. aastate algul vaid unistus. Üksnes Võrumaal ei oldud suudetud 1934. aastaks organiseerida õpilaste ühissöömist koolide juures. Kuna mitte just jõukal Läänemaal said õpilased 20 koolis lõunasööki, siis Võrumaa tagasihoidlikkust lastele toitlustamise organiseerimisel võib seletada pigem ükskõiksuse ja vähese ettevõtlikkusega, kui rahaliste raskustega. Eestimaa maakoolides, kus õpilastele võimaldati lõunasööki, tegelesid selle valmistamisega enamasti kohalikud naisseltsid, otsides optimaalseid võimalusi odavaimaks, kuid kõhtutäitvaks toiduks. Haridusministeerium pidas võrumaalaste loiduse peasüüdlasteks koolijuhatajaid ja hoolekogusid, kelle kohustus oluks lõunasöögiküsimus vallas üles tõsta. Siiski, oma osa etendas Võrumaal juurdunud arusaamadest tugevasti kinnipidamine - esines juhtumeid, kus lapsevanemad väitsid, et koolis valmistatud lõunasöök tuleb kallim kui oma leivakott ning kodusest soojast õhtusöögist õpilasele piisab küll. Enim kannatasid internaadis ööbivad lapsed, kes jäid ilma igapäevasest kodusoojusest ja pidid nädal aega närima kuiva toitu, mis halbade hoiutingimuste tõttu riknes kiiresti.

Olgu internaatide vähesuse ja koolisööklate puudumise põhjuseks Võrumaa vaesus, inimeste saamatus või ükskõiksus, igatahes tänu sellele säilis siin kauem kui jõukades ja edumeelsetes piirkondades olukord, mida võib nimetada kas mahajäämuseks või omanäolisuseks. Haridusministeeriumi poolt eeskujuks toodud koolide internaatides ei olnud enam näha kodunt kaasavõetud puuvoodeid, mis lutikatehirmus asendati ühesuguste raudvooditega, luues ruumidesse kasarmuliku ilme ja õhustiku. Uued ja kaasaegsemad ruumid ning mööbliesemed nõudsid ka karmimat järelvalvet laste üle, mis tõi internaatidesse ametisse korrapidajaõpetajad. Pidev kontroll ja päevaplaani järgi elamine oli tüütavaks kohustuseks niigi ülekoormatud õpetajaile kui õpilastele, kes seni harjunud väljaspool koolitunde ise endaga hakkama saama. Regulaarse kontrollimehhanismi sisseseadmine tekitas vaid vastastikust usaldamatust ja võõristust õpilaste ja õpetaja vahel. Seni, kui koolimajja jäädi "öömajale", säilisid seinaga

elava koolijuhataja ja põhukottidel magavate laste vahel peresuhted, mis küll ei välistanud koerustega vahelejäämisel karistamist, kuid ikkagi oldi rohkem "omad".

Koos riikluse tugevnemisega jäid üha ahtamaks kohapealsed võimalused oma soovi ja tavade järgi seltsielu ning muu avaliku tegevuse organiseerimiseks. Ajapikku muutus üha enam ühenäoliseks kooli- ja seltsimajade arhitektuur, ühtlustusid neis toimuvate pidude kellaajad, eeskavad ja raamatud-ajakirjad raamatukogude riikulitel ning vähenesid erinevused sarnaselt dekoreeritud saalides tantsivate-laulvate inimeste repertuaaris, kõneldavas keeles ja kantavates riidemoodides. Kogu eestistamisprotsess külas oli toimunud pisikeste algkoolide vahendusel.

2. 3. Võrumaa koolivõrk

Võimaluste loomine pikaks haridusteeks kodu lähedal ei olenenud lastevanemaist. Algkoolide ülalpidajad olid vallad, mille hariduspoliitika kujundamisel oli kohalikel elanikel küll võimalus sõna sekka öelda, kuid üleriigilise koolivõrgu pani lõplikult paika siiski haridusministeerium. Algkoolivõrk oli Võrumaal üsna hästi arenenud ning kurtmisi koolide kauguse või vähesuse üle kuni 1930. aastate alguse kokkuhoiupoliitikani ei esinenud.

Kodunt kaugemale minek tuli ette võtta neil, kel soovi algkooli lõpetamise järel edasi õppida. Enamus Võrumaa piirides keskkooli saanud noortest lõpetas Võru Rahvahariduse Seltsi gümnaasiumi. Keskkooli jõudsid aga vähesed algkoolide lõpetanud, kuna linnas koolitamine oli kallid ning Võrumaa taluelu, kus prevaleerisid oma pere jõul tegutsevad kääbus- ja väiketallid, nõudis töökasi kiiresti koju tagasi. Näiteks 1932/33 õppeaastal pärines 214 Võru gümnaasisti maalt ja 129 linnast.²⁶³ Võrreldes neid arve 1934. aasta rahvaloenduse andmetega – elanikke Võrumaal 75 636 ja Võru linnas 5398 - oli olukord igati linna kasuks.²⁶⁴

Võrumaa teises servas Rāpinas paiknev keskkool suutis küll koolivõrgu ümberkorralduste kiuste alles jääda, kuid kooli nimetust ja sellega ühtivat sisu muudeti korduvalt. Ümberkorralduste käigus sai tavalisest keskkoolist aianduskool, milline

²⁶³ ERA. 2633-1-418 L 103.

²⁶⁴ Eesti arvudes. 1934. aasta rahvaloenduse mälestuseks. Tln, 1934, lk 8-9.

suunitlus polnud vastuvõetav kõigile Ida-Võrumaa edasipüüdlikele noortele. Valik maakonnakeskuse Võru ja koolilinna Tartu vahel langes viimase kui prestiižikama kasuks isegi siis, kui ta kaugemale jäi.

Pikaks haridusredeliks maapaikades jäi kohalike inimeste hääl ja jõud nõrgaks, sest vallad poleks oma rahakotiga suutnud haridusministeeriumi nõuetele vastavat keskkooli või kutsekooli ülal pidada. Vabariigi algusaastail, kui kõik teed paistsid avatud olevat, tegutses Eestis 85 keskkooli, mis peagi olid sunnitud likvideeruma.²⁶⁵

Heast tahtest hoolimata oli keskkooli väikeses maakohas võimatu pidada, millist püüet illustreerib Karula keskkooli näide. Iseseisvuse algaastail töötas tollal veel adminstratiivselt Võrumaa piiridesse kuulunud Karulas era-keskkool, mis oli saksa okupatsiooni ajal avatud eestikeelse koolina. Kui Eesti riik hakkas oma rahakotist maksma kooliõpetajatele palka, siis Karula keskkooli õpetajaskonna töötasid ei oldud nõus finantseerima. Maakonna haridusnõukogu ei pidanud sealset keskkooli riigi seisukohalt vajalikuks ning vald ei jaksanud samuti kooli ülal pidada.²⁶⁶ Nii oli sunnitud kool oma tegevuse lõpetama, kuigi keskhariduse omandamiseks soovijaid jätkus - 1919/20 õppeaastal oli Karula kooli nimekirjas 73 poissi ja 79 tüdrukut.²⁶⁷

Lisaks rahalisele kitsikusele ei osatud objektiivselt hinnata ka oma vaimset potentsiaali - vaevalt, et Karula keskkooli oleks jätkunud korraliku haridusliku ettevalmistusega õpetajaskonda, kuna polnud seda piisavalt Võru linnaski. Vajaliku ettevalmistusega keskkooliõpetajate puudus sai takistuseks paljude Eestimaa maakeskkoolide tegevusele. Lohutuseks Karula õpihimulistele lubas Võru maakonnavalitsus naaberkihelkonnas asuva Antsla Kõrgema Algkooli peagi keskkoolina tööle rakendada, nii et kiiresti kasvavast Antslast kujunenuks endistest Karula ja Urvaste kihelkondadest pärit noorte keskkoolilinn.²⁶⁸ Kahjuks ei saanud võrumaalaste soov teoks ajaloolise Võrumaa terviklikkuse lõhkunud haldusmuudatuste tõttu (Hargla ja Karula kihelkonna liitmisega loodava Valgamaa külge), mistõttu keskkooli puudumine Lääne-Võrumaal nõrgestas siinse haridushimulise nooruse mentaalset sidet Võrumaaga. Antsla, mis raudtee tõttu oli kujunenud läänepoolse Võrumaa

²⁶⁵ **Tiina Auli.** Õpetajate kaadri kujunemisest Eesti Vabariigis. // Rahvusliku haritlaskonna kujunemisest Eestis. (Eesti hariduse ajaloost. I) Tln, 1993, lk 45.

²⁶⁶ ERA. 2633-1-349 L 8-16

²⁶⁷ ERA. 2633-1-354 L 17.

sõlmpunktiks, paiknes poolel teel Võru-Valga vahel, saatis oma noori õppima mõlemasse linnadesse. Ehkki teises maakonnas asuv, suutis Valga kui suurem linn tõmmata Lääne-Võrumaalt oma gümnaasiumisse rohkem noori kui Võru. Valga suuremal populaarsusel koolilinnana Võru ees oli mõjuvaks põhjuseks Valga kui riigigümnaasiumi väiksem õppemaks võrreldes kohaliku haridusseltsi poolt ülalpeetava Võru gümnaasiumiga. Seetõttu valisid Valga oma õpingutekohaks ka mitmed Antsla kandist pärinevad hilisemad vaimuinimesed - Bernard Kangro, Valev Uibopuu, Peeter Lindsaar jt.

Eesti Vabariigi 20 esimese aasta jooksul reformiti keskhariduse süsteemi korduvalt, milliste ümberkorralduste käigus kaotasid kõige enam maakonnad. Palju meeelhärmi tõi maarahvale seminaride kaotamine ja keskastme pikendamine, mistõttu hea hariduse nimel tuli lapsed kodunt linna saata juba 4. klassi lõpetamise järel. Koolisüsteemiga polnud rahul lapsevanemad ja maakoolivalitsusedki avaldasid protesti. Järjekordse gümnaasiumide võrgu ümberkorralduste eel 1936. aastal kurtis Võru maakonna haridusosakond, et kavandatav plaan jätab Võrumaa noored eriti kehva seisuga. Tõesti, 83 000 elanikuga Võrumaa tarbeks oli planeeritud õppimisvõimalusi vähem kui väiksema elanike arvuga Valgamaa, Viljandimaa ja Läänemaa jaoks.²⁶⁹

Väiksemal arvul noori võrumaalasi sai oma hariduse siinseis vähestes kutsekoolides - Võru tööstuskoolis, naiskutsekoolis "Võruhõim", Antsla ja Väimela põllutöökoolides. Kutsekoolide lõpetanuist pidid saama uute tavade ja kommete Võrumaale toojad, kes rakendaksid ja levitaksid koolis õpitud oskusi oma kodupaigas. Siiski peeti nende koolide õppeprogrammide koostamisel silmis kohalikke olusid – mitte traditsioonilise elulaadi viljelemise seisukohast ega antud käsitöö oskuste omandamisele ka folkloorset suunitlust – vaid Võru kui mahajäänud provintsi vajadusi. Näiteks pidid Võru tööstuskooli poisid saama selgeks kas puu- või sepatööoskused, et väikelinna pisiettevõtetes leiba teenida. Enamus tööstuskooli poisse pärines maalt, näiteks 1932/33 õppeaastal 14 õpilast Võru linnast, 58 oma maakonnast ja 7 mujalt maakondadest.²⁷⁰ Mureks oli, et paljud maapoised, omandanud kodus

²⁶⁸ ERA. 2633-1-349 L 21.

²⁶⁹ ERA. 2633-1-433 L 92.

²⁷⁰ ERA. 2633-1-419 L 2.

majapidamises toimetamiseks vajalikud tööskused, lahkusid koolist.²⁷¹ Õpilaste omandatavad oskused pakkusid kohalikele käsitöömeistritele niivõrd tugevat konkurentsi, et kooli puuosakonnale esitatud tellimused tekitasid kadedust linnas ja ministeeriumis.²⁷²

Naisseltsi "Võruhõim" poolt ülalpeetava naiskutsekooli tüdrukutele peeti oluliseks õpetada aluspesu õmblemist, mida suuremate linnade kutsekoolides enam ei tehtud.²⁷³ Ka jõululaua katmist õppides peeti silmas rohkem talurahvast kui linlast.²⁷⁴

1924. aastal kinnitatud kutsekoolide võrgu järgi kavandati igasse kihelkonda vähemalt üks põllutöö- või kodumajanduskool. Selle täielikul ellurakendamisel oleks kagueestlased saanud hea võimaluse kodulähedaseks maaerialade väljaõppeks, kuna Võrumaale plaaniti neid 8, Valgamaale 5, Petserimaale 2.²⁷⁵

Võrumaal kujunes elujõulisemaks maaelu propageerivaks kooliks Väimela põllutöökool, mille üheks ülesandeks sai olla ümbruskonna maaelu arendamise keskuseks. Põllutöökoja asedirektor A. Käbin rõhutas, et maakondade põllutöökoolidel peab olema tihe side oma ümbruskonna eluga, mille tõhustamiseks võiks korraldada koolide juures mõnepäevaseid kokkutulekuid, kuhu saabusid ümbruskonna peremehed, kelle kaudu kool saaks levitada oma kasvatus- ja õpetuspõhimõtteid.²⁷⁶ Koolijuhataja P. Kitzberg vaatas kooli-ümbruskonna suhet teisest küljest, rõhutades, et põllutöökoolides endis tuleb kasvatusküsimustele erilist rõhku panna, kuna ümbruses on kadunud need mõjud, mis kasvatust soosivad - perekond kasvatab vähe, usuline alus kadunud, samuti hävinud vanad kombes ja traditsioonid.²⁷⁷ Võrumaa maahariduskoolid, Väimela põllutöökool ega aiandusliku kallakuga Räpina kool, polnud vanad traditsioonidega koolid, mis oleksid suutnud "maa soola" rolli täita. Räpina oli alev, mille maine seal domineeriva paberivabriku tõttu polnud ümbruskonna talurahva hulgas kuigi hea, mistõttu ei suutnud ka kool saavutada soovitud autoriteeti. Väimela kool, mis loodud endisse mõisakompleksi,

²⁷¹ ERA. 2633-1-442 L 26.

²⁷² ERA. 2633-1-419 L 38.

²⁷³ ERA. 1108-3-140 L 88.

²⁷⁴ ERA. 2633-1-384 L 155.

²⁷⁵ **Enn Terasmäe.** Põllumajandusliku kutsehariduse korraldamisest Eestis. // Eesti Kool 1937, lk 47.

²⁷⁶ Eesti Kool 1936, lk 451.

nägi oma eesmärgi eelkõige maakonna algkoolide lõpetanute erialases koolitamises, millise tegevuse rakendamine ja sissetöötamine ei jätnud jõudu aktiivseks suhtlemiseks taluinimestega.

2. 4. Koolielu kujundajad

Kui vanemate mõjutamisvõimalused oma laste ilmavaate ja meelelaadi kujundamisel jäid ajaliselt napiks, siis seda enam tähtsusust kooli osa. Eestimaa avalikes alg- ja keskkoolides tuli pedagoogilisel personalil oma igapäevases õpetajatöös viia ellu haridusministeeriumi korraldusi ja juhiseid, mille sihiks oli ühtsuse loomine kõikides koolides üle riigi.

Ehkki riigiteenistujatena tuli õpetajatel lähtuda Tallinnast tulevaist juhistest, mille täitmist olid määratud kontrollima koolinõunikud, oli tegemist siiski mõtlevate inimestega, mistõttu tasub tõsta kiuslik küsimus - kas õpetajatel oleks olnud võimalik, küll kõiki ülevalt poolt tulnud instruksioone ja nõudeid täites, säilitada koolielus siiski paikkondlik omanäolisus? Muidugi eeldades, et üldse sooviti ja peeti vajalikuks kohaliku omapära allesjätmist. Või tahtsid kõik õpetajad, olgu siis Võrus või Virus, tingimata õpetada-kasvatada õpilasi, kes vastanuksid nn keskmisele Eesti Vabariigi õpilasele? Pigem käitus enamus õpetajaid küll viimast viisi, sest teisiti mõtlemine ega originaalitsemine ei sobinud õpetajakutsega kokku. Erandi moodustasid vanemad tsaari-aegse koolitusega õpetajad, kellele ei hakanud enam külge uuemad nõuded ja kes ei hoolinudki neist, oodates peatset pensionipõlve. Ometigi oli noores rahvusriigis, eriti maal, veel aastaid tavaline, et kohalik elulaad ja keel jäi õpilastele lihtsalt külge. Põhjusi selles mitmesuguseid - õpetajail ei õnnestunud kas oma oskamatus või õpilaste "andetuse", aga sageli ka ümbritseva keskkonna tugeva mõju tõttu vormida ühesuguseid riigikodanikke. Teadlikku kohaliku koloriidi tunnetamist, selle säilitamise väärtustamist ja edasiandmist õpilastele võis tollases Eestis ette tulla üliharva.

Võrumaa koolielu näo määrasid ennekõike kohapealsed pedagoogid - maakonna haridusosakonna juhataja, koolinõunikud ja õpetajaid. Tegelikult kõige vähem koolieluga seotud, kuid ametkondlikult kõige kõrgemal seisev tegelane oli Võru maakonna haridusosakonna (või kooliosakonna) juhataja. Kogu iseseisvusaja Võru

²⁷⁷ Eesti Kool 1936, lk 452.

maakonna koolielu juhtinud Alfred Vainola sidemed tegeliku koolieluga piirdusid Võru poeglaste gümnaasiumis tundide andmisega. Kuid väikelinna keskkool oli midagi muud kui algkoolid maal, mille õpilaskond moodustas enamiku A. Vainola juhtimispiirkonna alla jäävaist kasvandikest. Haridusosakonna juhataja, milline amet ei nõudnud üldsegi pedagoogilist haridust, ei kohtunud kuigi sageli ka õpetajaskonnaga - ehk ainult suvistel täienduskursustel nägi ta korraka näost näkku suuremal hulgal maakoolide õpetajaid.

2. 4. 1. Koolinõunikud

Oluline osa Eesti koolielus oli koolinõunikel (alates 1937. aastast kooliinspektorid), kelle tegemised, arvamused ja hinnangud olid kaalukad koolielu mõjutajad.

Võrumaa koolid olid kuni 1931. aastani jaotatud kahe kooliringkonna vahel. I ringkonda kuulusid Räpina, Vastseliina, Rõuge kihelkonna valdade koolid ja Võrumaa alla jääva Hargla kihelkonna koolid, lisaks Võru linna I segaalgkool, lasteaed, "Võruhõimu" naiskutsekool, Võru tööstuskool ja Räpina gümnaasium.²⁷⁸ II ringkonna alla jäid Kanepi, Põlva ja Urvaste kihelkonna valdade koolid ning Võru linna II segaalgkool ja Võru poeg- ja tütarlaste eragümnaasium.²⁷⁹

1931. aastal, riigi rahaliste kulutuste kokkutõmbamisel, pidas ministeerium vajalikuks kaotada Võrumaal üks koolinõuniku koht ning osa läänepoolse Võrumaa koole anda Valgamaa nõuniku piirkonda.²⁸⁰ Võrumaal poldud ettepanekuga kuidagi rahul, kuna esiteks suurenes sellega allesjääva nõuniku tööväli. Ometigi peeti ju riigi kagukanti, nii Petserimaad kui ka Võrumaa lõunapoolset osa mahajäänud maanurgaks ka meie haridusjuhtide poolt.²⁸¹ See eeldanuks suuremat riigipoolset abi ja nõuandeid siinseile koolidele, seltsidele ja raamatukogudele, millised kohustused langesid koolinõunikule. Teiseks muutus keerulisemaks aruandlus, kuna Valgamaa nõunik allus sealse maakonna koolivalitsusele, kuid Võrumaa koolidesse puutuv materjal tuli esitada Võrumaa koolivalitsusele. Taolises ümberkorralduses nähti taas Võrumaa lõhestamist Valgamaa kasuks. Võrreldes end lähimaakondadega, leidis Võrumaa maavalitsus, et kokkuhoidu oleks võinud rakendada hoopis Viljandimaa pealt, kus jäeti tööle kaks

²⁷⁸ ERA. 2633-1-383 L 1.

²⁷⁹ ERA. 2633-1-383 L 70.

²⁸⁰ ERA. 2633-1-412 L 416.

nõunikku. Kuigi Viljandimaal oli võrreldes Võrumaaga rohkem õpetajaid, ei saanud seda pidada nõuniku töörohkuse mõõdupuuks, kuna Võrumaal oli rohkem maakoole, millede revideerimine nõudis palju vaeva ja ajakulu.²⁸² Tallinnas ei arvestatud võrumaalaste põhjendusi ning ühel Võrumaa koolinõunikul tuli kohalt tagasi astuda. 16 Võrumaa kooli koos 1193 õpilasega läksid Valgamaa koolinõunik August Kõivu tööpiirkonda.²⁸³

Haridustegelase F. V. Mikkelsaare järgi oli koolinõunik vahemees, lepitaja, kaitsja, nõuandja, kohtumõistja, juhataja, juht, eestkostja, päälekaebaja, selgitaja, valgustaja jne.²⁸⁴ Peamiseks nendest rollidest oli olla vahendajaks võimude (esialgu maakonnanõukogud, alates 1937 otse haridusministeerium) ja maakonnas toimuva koolielu vahel. Koolinõunike põhitähelepanu oli pööratud algkoolidele kui kõige arvukamale kooliastmele, kuid nende hooleks jäid ka keskkoolid, kutsekoolid, lasteaiad, kogu vabaharidustöö ja raamatukogud.

Kumb oli koolinõunik rohkem – kas õpetajate toetaja või karistaja? Loomulikult oli tema kohus olla õpetajate innustaja ja suunaja ning uute õpetamismeetodide tutvustaja, nagu märgib ametinimetuski. Kuid paratamatult tunti ärevust ja hirmu kooli saabuva revideerija ees, eriti hilisemal aastail, mil nõunikust oli saanud inspektor. Koos ametinimetuse muutusega 1937. aastal teises ka suhtumine tähtsasse kooliametnikku - endisest nõudlikust, kuid siiski mõistvast nõuandjast oli saanud seaduste täitmist kontrolliv riigivõimu esindaja maakonnas, kellel ministeerium ei võimaldanud kuigi pikalt ühes maakonnas ametis olla. Koolide inspektorist sai haridusministeeriumi esindaja maakondades, kes ei tohtinud kohaneda olude ega inimestega.

Tähtsusetud polnud maakonna haridus- ja kultuurielu revideeriva mehe isikuomadused, kuna koolinõuniku suhtumine oma hallatavasse regiooni, selle piirkonna kooliõpetajatesse, õpilastesse ja nende vanematesse, leidis kajastamist aruannetes maakonna hariduselust, mis ei hõlmanud üksnes arvulisi andmeid, vaid ka hinnanguid. Aruanded ei jäänud ainult ministeeriumisse kaustade vahele, vaid

²⁸¹ **Märt Raud.** Eesti kool aegade voolus II. Koolinõuniku mälestusi. Stockholm, 1965, lk 89.

²⁸² ERA. 2633-1-412 L 408.

²⁸³ ERA. 2633-1-415 L 18.

²⁸⁴ ERA. 1108-3-122 L 2p.

ülevaated neist leidsid kajastamist ka maakonna- ja päevalehtedes. Seega kujundas koolinõunik avalikkuse arvamust konkreetse kandi haritusest ja isegi enam, kogu maakonna mainet.

Kuni Eesti Vabariigi lõpuni revideerisid Võrumaa koole Karl Julius Luik, August Kõiv, Joosep Sultson, Erich Muuga, Johan Luur, Jaan Reinet.²⁸⁵

Andes hinnangut Võrumaa koolinõunike tegevusele uuritava teema, regionaalsuse väärtustamise seisukohalt, tuleb silmas pidada eelkõige Muugat ja Sultsoni, kellel õnnestus aastaid ilma ümberpaigutamiseta muudesse maakondadesse töötada Võrumaal. Joosep Sultson töötas siin kuni 1930. aastani, mil ta koondati ja Erich Muuga 1934. aastani, mil suunati Läänemaale. Need mehed olid oma kaaluka sõnaga just vabariigi algusaastail, mil toimusid suurimad ümberkorraldused Eesti koolisüsteemis, väga tihedais kokkupuuteis koolielu korraldamisega kohtadel. Muugat ja Sultsonit, erinevalt nende järglastest, iseloomustas pühendumus oma tööle, milles võis tunda empaatiatunnet oma kooliringkonnas elavate inimeste vastu. Kas tulenes see Muuga ja Sultsoni Võrumaa juurtest või nende isikuomadustest, kuid sagedamini kui kord või paar tuli neil oma ametiülesannete tõttu tegelda kohtadel probleemidega, millede lahendustest paistis läbi poolehoid kohalike inimeste vastu.

2. 4. 2. Õpetajaskond

Tsaariajal oli maakooli õpetajaid peetud kohaliku intelligentsi esiridadesse kuuluvaks "maa soolaks", kes pälvisid rahva austuse ja lugupidamise. 20. sajandi alguskümnendite sõdade ja riigikorra muutmise ajad ei möödunud jälge jätmata koolmeistrite seltskonnaski. Kõigepealt muutus juba nimetuski, endisest koolmeistrist sai õpetaja. Uus aeg esitas õpetajaskonnale uued nõudmised, millega endine "maa sool" ei suutnud kõikjal kergesti kohaneda ja ega kõik ei tahtnudki. Noore Eesti riigi haridusjuhid positsioneerusid seisukohal, et uuenev Eesti kool vajab uue mõttelaadiga õpetajaid, kes saanud ettevalmistuse Eesti riigis, kuna just õpetajaist pidid saama kõige otsemad riigi poolt tulevate suuniste rahva hulka viijad. Eeldati, et tsaariagse koolitusega õpetajad ei kohane kergesti uue haridussüsteemiga ning muutuvad piduriteks kavandatavate muudatuste ellurakendamisel. Seetõttu oli õpetajaskonnaga

²⁸⁵ **Heino Rannap.** Koolinõunikud Eesti hariduselus 1919-1940. // Haridus 4 (1995), lk 64.

seonduv - ettevalmistamine ametiks, sobivus talle püstitatud ülesannete täitmisel, suhted ümbruskonnaga jm - meie avalikkuse tähelepanu all ja päevakorral ajakirjanduses kogu Eesti riigi iseseisvuse esimese 20 aasta jooksul.

Endisaegsete valla- ja kihelkonnakoolide õpetajad ei vastanud oma ettevalmistuselt eestikeelse hariduspoliitika elluviimise nõuetele. Jättes kõrvale ideoloogilise tausta, ei olnud tsaariajal erialaseltki ettevalmistatud õpetajaskond piisav meie koolidele. Eesti riigi tekkeajal oli üle riigi karjув vajadus kutsega algkooliõpetajate järele. Nõnda oli Eestimaal 1919. aastal 40% õpetajaid kutseta, kel vaid linna-või kihelkonnakooli haridus.²⁸⁶ Võrumaa õpetajaskonnast puudus nõutav ettevalmistus ja õpetajakutse 212-st õpetajast 135-l, seega 64% koolmeistrest puudus õpetajatööks vajalik dokument.²⁸⁷ 1920ndate alul aasta-aastalt küll Eesti õpetajaskonna kvalifikatsioon tõusis, kuid Võrumaa koolmeistrid jäid ikkagi madalaimale tasemele. Kui 1922/23 õppeaastal oli üleriigiliselt ametis ilma kutseta õpetajaid 22,2%, siis Võrumaal moodustas selline kontingent 40,5%.²⁸⁸ Kutseta õpetajate kõrge osakaalu põhjustasid eelkõige Võru linna keskkoolide koolmeistrid, kuna algkoolides töötas vaid 32,7% kutseta õpetajaid.²⁸⁹ Võru linna algkoolides oli õpetajate tase madalam kui maal, nii kutsepaberi järgi kui koolinõunike hinnanguil, kuna maakool meelitas õpetajaid nii elamispinna kui maatükiga. Kardinaalselt oli olukord muutunud 1930ndate alguseks, mil pärast õpetajate koondamisi koolide sulgemise järel ja Võru Õpetajate Seminari mitmete lendude lõpetamist kahanes kutseta õpetajate osakaal miinimumini.

Mitte ainult poliitilise korrektsuse, vaid pedagoogitöö sisuliste tagajärgede tõttu tasub vaadelda õpetajate soolist jagunemist. 1919. aastal olid Eesti riigis algkooliõpetajate seas veel tsaariaegse pärandina ülekaalus mehed (58,8%),²⁹⁰ ehkki maailmasõda ja Vabadussõda oli rohkesti koolmeistreid tahvli eest kaevikusse viinud ning väga paljud olidki sõtta jäänud. Nii sõjakaotuste kui ka naiste haridustaseme kiire tõusu tulemusena kaldus aasta-aastalt ülekaal naisõpetajate kasuks, sealjuures Võrumaa õpetajaskond oli üks maskuliinsemaid.

²⁸⁶ **Toomas Karjahärm, Väino Sirk.** Vaim ja võim, lk 70.

²⁸⁷ ERA. 2633-1-349 L 32.

²⁸⁸ **Toomas Karjahärm, Väino Sirk.** Vaim ja võim, lk 78.

²⁸⁹ Eesti Statistika. 1927/28. Vihik 5, lk 391.

²⁹⁰ **Toomas Karjahärm, Väino Sirk.** Vaim ja võim, lk 71.

Häda sunnil tuli sõjajärgsel ajal õpetajaametisse jätta palju pensioniealisi ning võtta tööle kogemusteta, vähegi sellele tööle kõlbavaid inimesi. Mõningat täiendust tõi õpetajaskonda Venemaalt opteerunud haritlaskond, kuid ega seegi seltskond polnud just parim lahendus meie maa-alkkoolidele. Väikestes koolides tuli ainukesel õpetajal täita ka koolijuhataja rolli ning olla tihedas ja heas läbisaamises rahvaga. Venemaalt saabunisse, mis sest et oma rahvuskaaslased, ei olnud paljude eestlaste suhtumine just parim. Esialgu saabus eriti palju optante Võrumaale, mille rahvas ja majandus olid niigi enam kui mitmed teised maakonnad Vabadussõjas kannatada saanud. 1920.-1921. aastal saabus nii Võrumaale kui Virumaale 19,7% maale elama asunud optantidest.²⁹¹ Mõistetavalt ei tahtnud niigi sõjakannatustes vaevlev rahvas juurde uusi abivajajaid, keda pealegi seostati kommunistliku Venemaaga. Juhul, kui uustulnuk määrati õpetajaks, siis oma päritolu tõttu ei õnnestunud tal kuigi ladusalt kohalike inimeste poolehoidu võita, mistõttu kannatas ka kooli käekäik. Kuna koolijuhatajate ametissevalimine oli vallavolikogu pädevuses, siis paljud optantidest õpetajad, olenemata nende eelnevaist kogemustest hariduspõllul, ei saanudki Võrumaal ametisse valitud. Keskkooliõpetajaist optantide sulandumist eesti ühiskonda ei määranud niivõrd teravalt ümbritsev keskkond, neilt nõuti eelkõige oskust olla hea aineõpetaja. Kui Eestimaal seni töötanud algkooliõpetajate pedagoogiline pagas ei vastanud uutele oludele, siis ei omanud ka Venemaalt tulnud, peale mõne erandi (näiteks J. Käis), ajanõuetele vastavaid teadmisi ja kogemusi. Optandid, kel Venemaal omandatud kõrgem pedagoogiline haridus, said ametisse pigem haridusministeeriumis.²⁹²

Õpetajate kutsemeisterlikkus paranes aasta-aastalt, eelkõige tänu suvistele täienduskursustele, mille edukalt lõpetanuile anti õpetaja kutsetunnistus. Õpetajakutse mitteomamine, so. pedagoogilise ettevalmistuse puudumine oli vaid kvalifikatsiooni üks külg. Muret tegid vananenud, ajale jalgu jäävad mõttemallid, mis ei sõltunud kutsepaberist. Pöörde õpetajaskonna kvalifikatsioonis tõi uute ideede vaimus tööle hakanud nii endised (Tallinnas, Tartus, Rakveres) kui tühjale kohale loodud

²⁹¹ Eesti Statistika. Kuukiri. 1922, nr 5, lk 15.

²⁹² **Märt Raud**, lk 70.

(Läänemaal ja Võrus) õpetajate seminarid. Nende tähtsus Eesti ühiskonnas ja eelkõige Võrumaal, väärrib eraldi käsitlemist.

Eesti õpetajaskond, kõige enam aga algkooliõpetajad, tegid 1920-30ndail läbi arengu, mis tõi kaasa õpetajatüübi muutuse. Teisenes õpetajaameti prestiiž - endisest külakoolmeistrist oli saanud riigiteenistuja. Ajapikku vähenes erinevus maa- ja linnaõpetajate vahel, küll aga püsis, eelkõige erineva haridusnõude tõttu, erinevus algkoolide ja gümnaasiumide pedagoogide vahel.

Muutustest ei jäänud puutumata ka ääremaade koolielu koos oma õpetajatega, kuigi riigi servaaladel ei olnud ümberorienteerumised vastavalt uuele ajastule ja omariikluse kultuuripoliitikale nii kiired ja silmahakkavad kui suuremates keskustes. Näiteks Lõuna-Eesti murdealadel peeti kauem kui mujal oluliseks, et maa-alkooli õpetaja oleks päritolult kohalik ja tihtipeale nõudis nii vallavalitsus kui ka vallarahvas õpetajaks vaid meesterahvast.²⁹³

Õpetajal kui isiksusel tulid läbi teha suured muutused. Tsaariaegseil külakoolide õpetajail oli rahva autoriteedi saamiseks tarvis rohkem omamehelikkust kui teadmisi ning oskusi kasvatus- ja õppetöös. Ilmekalt on kirjeldanud tsaariaegse algkooliõpetaja elu ning talle esitatud ametinõudeid Parapalus ja Metstes koolmeistriametit pidanud kunstnik ja kirjamees Jaan Vahtra.²⁹⁴ Mida kaugem ääremaa, eemal vallamajast ja Võrus resideerivast koolideinspektorist, seda vähem esitas kohalik rahvas õpetajale sarnaseid nõudeid, millised püstitati talle Eesti riigis. Ja ega tollastes oludes polnudki võimalik printsiipiaalse koolmeistrina töötada, arvestada tuli küla nõudmistega. Tulevasel kunstnikul ja kirjamehel Jaan Vahtral tuli 1901. aasta sügisel Meeksi valla Parapalu koolimeistriks asudes kõigepealt külameestele "välja teha" ning pühapäeval kooliruumes rahvale palvetunde pidada - nõnda võeti noor koolmeister omaks ning sai oodatuks külaliseks taluperedes.

Eesti Vabariigi ajal hakkas tasapisi kaduma õpetajatüüp, kes eelkõige oli põllupidaja ja seejärel koolmeister. Valdavaks pidi saama õpetaja, kes on oma kutsele niivõrd pühendunud, et aia- ja põllutöö ei oleks tema jaoks enam esmatähtis tegevus, vaid abivahend pere ülalpidamiseks. Samaaegselt nähti õpetajas veel tasuta kultuuritöötajat,

²⁹³ ERA. 1108-3-428 L 301.

²⁹⁴ **Jaan Vahtra**. Minu noorusmaalt. I-II. 1934-1935.

sest osavõtt kohalikust seltskonnatööst oli enesestmõistetav. Hariduspoliitikute eesmärgiks sai kujundada uuele ajale vastav õpetajatüüp, kes poleks seotud enam kitsa piirkonnaga, vaid sobiks töötama igas Eestimaa koolis. Sellele aitasid kaasa valitsuse ning haridusministeeriumi määrused ja seadused, mis püüdsid kindlustada ühtse koolisüsteemi ja õpetajatüübi maksmapaneku üle riigi. Ka Võrumaa Õpetajate Liit (mida küll ei saanud pidada sajaprotsendiliselt Võrumaa õpetajate esinduseks) nägi muude endale püstitatud ülesannete seas ühe peamisena ühtluse loomist koolielus - seda mitte üksnes koolitüüpides, vaid ka sisulises koolitöös.²⁹⁵

Kas võttis hariduselu kujundamine ühe joone järgi õpetajailt ära loomingulise vabaduse? Avalikke kurtmisi selles vallas võis tulla mitte-eesti koolidest, millede tegevus oli ka riigivõimude pingsama kontrolli all, kuid vähemalt Võrumaa õpetajate nurinat pole paber kandjad säilitanud. Pigem tunti ahistatust ajapikku juurutatava uue elustiili pärast, mis eemaldas maaõpetaja teda ümbritsevast keskkonnast. Maal töötavat ja elavat õpetajat oli seostatud enesestmõistetavalt kasvõi tükikesegi maaga, mis oli maaihalusega eestlastele äärmiselt oluline.²⁹⁶

Võrumaa õpetajad ja koolid muutusid tasapisi, ilma äkiliste pöörangute ja mõjutusteta. Suuremad kannapöörded hariduselus tehti kohe vabariigi algusaastail koos üleriigiliste ühtsete ümberkorraldustega. Edasised muudatused polnud enam kuigi silmatorkavad, kuid 1930ndate lõpuks Võrumaa koolielu iseseisvuse algusaastatega võrreldes siiski tunduvalt teisenenud. Süüvides üksikasjalikumalt Võrumaa kooliellu, ilmnevad siin mitmed jooned, milledest mõned iseloomulikud vaid maakoolidele ning nendest mõned omased vaid sellele kandile.

2. 4. 3. Õpetajate ettevalmistamine

Enamus algkooliõpetajaist, kes said kutsetunnistuse Eesti Vabariigis, olid koolituse saanud õpetajate seminarides. Eesti Vabariiki astus siinmail eksisteeriv koolisüsteem kahe õpetajate seminariga, mis tegutsesid Tartus ja Rakveres. Omariiklusega loomisega muudeti nendes venekeelne õppetöö eestikeelseks. 1919 alustas tööd

²⁹⁵ ERA. 2633-1-364 L 336, 339; Võrumaa Õpetajate Liit 1917-1927. X-aastase tegevuse juubelialbum. Võru, 1927, lk 36.

seminar Tallinnas ja 1. septembril 1920 EV Valitsuse otsusega asutati õpetajate seminarid Haapsallu ja Võrru. Õpetajate seminaride seadus võeti Riigikogus vastu alles 16. oktoobril 1923, seni korraldati tööd oma äranägemise järgi.²⁹⁷ Seaduse järgi oli seminar algkooliõpetajaid ettevalmistav keskkool, milles õppetöö kestis 6 aastat. Võrru seminari loomise initsiatiiv tuli siiski koha pealt. Juba 1919. aasta detsembris arutati Võru maakonna haridusnõukogus oma piirkonna tarbeks koolmeistrite õppeasutuse loomist. Sellal oli Võrumaal 212 õpetajast 135 ilma kutseta ja kogemusteta. Samaaegselt oli Võrumaal 12 kõrgemat algkooli (seega 6-klassilist), mille lõpetajaid oli aastas umbes 360. Pooled neist tahtsid jätkata oma õpinguid keskkoolides, mis oleks teinud vajalikuks suurendada keskkoolide arvu maakonnas. Algkooliõpetajate nappust ja õppimishimuliste noorte olemasolu arvestades otsustas Võrumaa haridusnõukogu paluda EV Haridusministeeriumi avada Võru maakonnas õpetajate seminar Võru ja Petseri maakonna jaoks.²⁹⁸

Ligi 10 aastat algkooliõpetajaid ette valmistanud Võru Õpetajate Seminari (VÕS) võib pidada mõjukaimaks ja säravaimaks jäljeks Võrumaa hariduselus. VÕS ja tema edumeelne direktor Johannes Käis said üsna kiiresti üle-eestiliselt tuntuks, andes palju positiivset väikese Võru vaimuelule ja tema mainele Eesti riigis.

Kooli käivitamine polnud kerge, sest väikelinn oli hädas koolimaja jaoks ruumide leidmisega, mistõttu esialgu tuli seminari õppetöö korraldada õhtupoolikul, kuna ühiseid ruume jagati samas majas töötava linna algkooliga ja Väimela põllutöökooliga. Kool sai võrumaalaste seas kiiresti populaarseks, vaatamata sellele, et lapsevanemad oli keeruline oma seminaris õppivatele järglastele Võru linnas korteri leidmine. Õppetöö seisukohalt oli korterite puhul suuremaks mureks kehv valgustus, mille paistel koolitööd tehes rikkusid lapsed oma silmanägemist. Võru seminari hinnatust rahva hulgas kinnitab linna lähiümbruse elanike soov saata oma järglased õppima seminari juures olevasse harjutuskooli, kuigi väljastpoolt Võru linna, maalt õppima tulnuil tuli selle eest tasuda õppemaksu.

²⁹⁶ Haridusminister A. Jaaksoni kõne eesti keele õpetajate 5. kongressil 29. dets. 1936.a. // Eesti Kool 1937, lk 2.

²⁹⁷ RT 1923-121.

²⁹⁸ ERA. 2633-1-349 L 32.

Ühiskonna väärtushinnangute kohaselt oli õpetajaamet hinnatud-austatud. Kindlasti aitas õpetajaameti ihalejate ringi suurendada olukord, kus õpetaja oli maal üks väheseid kindla sissetulekuga inimesi. Kuna seminaris õppida soovijaid oli 3-4 korda rohkem kui võimalik vastu võtta, siis korraldati sisseastujaile katsed. Selleks viidi läbi intelligentsustest, mis oli meie koolides uus nähtus.²⁹⁹ Vastuvõtul oldi sunnitud rakendama veel teistki piirangut, kuna koole ohustas "naisestumine". Et juhtivates ringkondades peeti soovitavaks säilitada algkooli õpetajaskonnas soolist tasakaalu, siis seati alates 1926. aastast VÕS-s sisse eraldi konkurss naistele ja meestele.

Seminari õpilaste keskmine vanus oli küllaltki kõrge, kuna vanemaisse klassidesse tuli täiendavate vastuvõttude järel õppima üle 25-aasta vanuseid õpetajakutse soovijaid. 8 aasta jooksul lõpetas Võru seminari 438 õpilast. Kõige enam oli lõpetajaid viimases lennus - 1929. aastal saadeti Valgest Majast (nõnda tunti üle Võrumaa seminarihoonet) Võrumaa koolidesse 104 tulevast pedagoogi, väikseim oli lõpetajate arv 1927. aastal - 34.³⁰⁰

Päritoluliselt oli enamus seminariste ja õpetajaid Võrumaaga seotud. Kogu seminari tegevusaja jooksul kuulus selle juhatuse ja pedagoogilise kaadri hulka 59 inimest, kelle hulgast 23 olid sündinud Võrumaal ning 12 pedagoogi sünnikohaks olid teised Lõuna-Eesti maakonnad - Viljandi-, Valga-, Tartu või Petserimaa.³⁰¹ Seega ligi 60% õpetajaskonnast oli lõunaeestilise päritoluga. Ka ülejäänutest polnud enamus mitte põhjaeestlased, vaid Venemaal sündinud, kelledest paljudel omakorda olid Lõuna-Eesti juured. Vaadeldes õpetajate eelnevaid ja pärastisi tööpaiku, siis seostub see väga paljudel Lõuna-Eestiga.

Õpilased olid seotud Võrumaaga veelgi tihedamini. Suurema osa seminaristide vanemate elukoht oli Võrumaa või Võru linn, rohkesti tuldi ka Valga- ja Petserimaalt ja vaid üksikud pärinesid Pärnu- ja Tartumaalt. Õpilaste hulgas olid ülekaalus maalapsed, näiteks 1929/30 õppeaastal 76% õpilastest (1934 a. rahvaloenduse järgi elas maal 67% elanikkonnast), mis agraarse Võrumaa puhul loomulik.³⁰²

²⁹⁹ Võru Õpetajate Seminar. Tegevus ja uuenduspüüded. Võru, 1936, lk 9-10.

³⁰⁰ Samas, lk 10.

³⁰¹ Samas, lk 187-204.

³⁰² Samas, lk 11.

Teisedki õpetajate seminarid olid tihedalt seotud maaga, kuna 1930ndate keskel töötas kogu riigi algkooliõpetajaist 70% maal ning nendest ligi pooled - 46% - olid õpetajate seminari haridusega.³⁰³ Kokkuvõttes võib öelda, et tegemist oli puht Võrumaa kooliga.

Tulevane maakooliõpetaja pidi olema avarapilguline empaatiatundega "maa sool". Lisaks otsese koolitööoskuse ja muu pedagoogile tarviliku juures pöörati seminaris rõhku ettevalmistusele seltskondlikuks tegevuseks. See oli valdkond, kus seminaristide seisuslikul ja paikkondlikul päritolul oli edaspidisel tööpõllul oluline osa. Enamuse õpilaspere lõunaeesti juured tulid vaid kasuks, kuna oli teada, et suurem jagu Võru seminari lõpetanud koolmeistreid leidsid oma töökoha Võrumaal, kus hinnatud kohalik päritolu. Alles 1930. aastail, kui koondamiste järel kummitas tööpuudus, pakuti end õpetajaks ka muudesse kantidesse. Kui õpilased võtsid õpetaja omaks ennekõike tema isikuomaduste põhjal, siis täiskasvanud lähenesid koostööle uue koolmeistriga väliseid märke arvestades - oluline oli päritolu, sugu, perekonnaseis. Tavaliselt pärineski enamus õpetajakandidaate geograafiliselt lähedastest kohtadest, kuna tollaste kommunikatsiooniolude juures polnud kombeks töökoha otsimine kaugemais maakondades.

Seminaristide lähedus õpilaste kasvukeskkonnale oli soodsaks pinnaseks kasvõi Võru seminaris väljatöötatud uuetüübiliste hindamislehtede rakendamisel. Nende lehtede psühholoogilise osa täitmine eeldas individuaalset lähenemist oma kasvandikule ja tema hingeelu, võimete, kasvutingimuste tundmist, et valida võimalikult õiged kasvatusvahendid.³⁰⁴

Seminari koolikeel oli kirjakeel, kuigi tulevane tööpiirkond oli võrukeelne. Võru keele ja kultuuri õpetamine tulevastele Võrumaa koolmeistritele, nagu tänasel Võrumaal, polnud tollal vist kellelgi mõtteski. Poleks leidunud ka asjatundjat õpetajat. Küll õpiti siin 1920ndate lõpul hõimuaadete mõjul soome keelt. Keele kohta oli õppeprogrammis fikseeritud, et algkooliõpetajale kui kultuuriinimesele tuleb anda teadlik keeleoskus, et vaimusisu kaasinimestele õigekeelselt ja stiilselt edasi anda. Õpilaste individuaalsust rõhutavas seminaris ei olnud küll keeldu õpilaste kodukeele kasutamisele vähemalt

³⁰³ Samas, lk 3.

³⁰⁴ ERA. 2633-1-403; Võru Õpetajate Seminar, lk 62-65.

ilukirjanduslikus loomingus. Kooli almanahhis "Õpilaspere aastaalbum I" on võrukeelsete luuletustega esinenud tollane seminarist Meinhard Aleksa, kes hiljemgi jätkas luuletamist oma kodukeeles.³⁰⁵

Õpilaste tihe seotus kodumaakonnaga ei lõiganud neid ära ülejäänud Eestimaa elust. Regulaarselt korraldati õpilastele ekskursioone oma kodumaaga tutvumiseks - alates lähemast koduümbrusest nooremates klassides kuni Saaremaa ja Läti pealinnani lõpuklassis. Sõpruskohtumisi ja küllasõite toimus Rakvere ja Tartu Õpetajate Seminaridesse. Käikudel võõrsile oli kasvatuslik eesmärk - võrdluse teel õpetada oskust näha ja austada oma kodupaika. Võru seminaris polnud tarvis õpilastele koduarmastust sisendada paljusõnaliste kõnede kaudu. Parim kasvatustöö selles vallas toimus koduloo tundide kaudu, kus oluliseks õppemeetodiks oli koduümbruse vaatlus ja õppekäigud Võru linna lähedastesse looduskaunitesse paikadesse.

Mustad pilved õpetajate seminaride kohale kerkisid juba 1920. aastate keskel, mil vaid mõned aastad töötanud seminarid taheti kinni panna. Seminaride vastaste argumentide seas kõlasid muuhulgas süüdistused, et need koolid on liialt kulukad, võõrutavad noori maaelust ning neisse koguneb palju kehvemat elementi, kes olevat pahempoolse maailmavaate lavaks.

Eesti ühiskonnas oli ajakirjanduse abil levinud arvamus, et VÕS-s õpivad vaesemate inimeste lapsed ning sellest tulenevalt on kool maailmavaatelt pahempoolne. Eelarvamust kooli vasakpoolsuses võib seostada eelkõige direktor Johannes Käisi isikuga, kel polnud just parim läbisaamine mitmete Eesti riigi haridusjuhtidega.³⁰⁶ Seminari pihta esitatud süüdistust püüdis Käis ise tagasi lükata, tuues lastevanemate sotsiaalsetele seisustele võrdluseks vastavad andmed kogu riigis. Sellest selgub, et taluperemeeste ja kaupmeeste järglasi õppis 1926/27 ja 1927/28 õppeaastal 46,7% (riigis selle ühiskonnakihi esindajaid 36,6%), tööliste, käsitööliste, põllutööliste lapsi 31,4% (riigis 45,6%), ametnike lapsi 13,8% (riigis 7,1), vabakutselisi 2,9 (riigis 0,6) ja jaotusse popsid ja muud kuulus 5,1%(riigis 10,1%).³⁰⁷

Esitatud andmed ei kinnita küll levinud arvamust Võru seminarist kui vaese rahva koolist. Kuid teisalt, ega Võrumaa rahvas polnud ka rikas, mis ei tähenda aga

³⁰⁵ Võru Õpetajate Seminar, lk 158.

³⁰⁶ Eesti Kooli Biograafiline Leksikon. Koost. H. Rannap. Tln. 1998, lk 113.

³⁰⁷ Võru Õpetajate Seminar, lk 11.

tingimata "punast" mõtteviisi. VÕS arvustajad lähtusid ise liialt parempoolsest vaatepunktist, asetades vaesuse ja riigivastasuse vahele võrdusmärgi. Riigitrüüanduse polnud võrumaalasi küll põhjust süüdistada. Tuleb mõista riigi ärevust ja kontrolli nii tulevaste kui koolides töötavate õpetajate meelsuse üle, kuna nende kujundada oli meie kasvav põlvkond demokraatlikule riigile vastuvõetavaks ja poliitiliselt arukaks kodanikkonnaks. Sellest tulenevalt reageerisid võimud vasakpoolsuste ilmingutele meie koolides, veel enam õpetajate ettevalmistusega tegelevais seminarides, teravamalt kui olukord nõudis.³⁰⁸

Seminariõpetuse pihta tuli nooli gümnaasiumiõpetajate ja -direktorite poolt, kes olid seisukohal, et seminarid õigustasid end vaid seni, kuni gümnaasiumilõpetanuid oli Eestis veel vähe. Kahe koolitüübi vastandamise põhjus võis peituda selles, et gümnaasiumi lõpetanud noortel oli raskusi töökoha leidmisega. Eriti näpistas tööpuudus haritud inimesi 1930ndate alul, mil seoses majandusliku kitsikusega koondati klassikomplekte, mis tõi kaasa rohkearvulise õpetajate vallandamise. Tekkinud õpetajate üleproduktioon pandi seminaride suure arvu süüks.

Tõsine argument polnud maalaste võõrutamine maaelust - seminar Võrus või Haapsalus oli parim võimalik variant, asus ju kool väikelinnas, kuhu noored tulid maalt ja läksid tagasi maale. Eriti kummaline tundub viimane süüdistus seminaride sulgemise järel elluviidud pedagoogide koolitamissüsteemi taustal, mil algkooliõpetajaks (kelledest enamus asus ju maakoolidesse tööle) sai õppida vaid Tartu ja Tallinna pedagoogiumides. Et seotus maaga oli vaid ettekääne, ilmnes üsna pea, kui pedagoogiumide kaitsjad tõid selle koolitüübi eelisena maaläheduse asemel esile hoopis vastupidise põhjenduse. Leiti, et kuna pedagoogiumid töötavad haritlastekeskseis linnades, siis valitseb neis märksa suurem akadeemilisus. Nii see tõesti oli, kuid kumba liiki õpetajaid vajasis Eesti koolid - kas rohkem akadeemilise teoreetilise kallakuga või pisikeses maakoolis kõike-tegevat-õpetavat pedagoogi? Elu näitas, et ka pedagoogiumitele pandud lootused ei õigustanud ennast ning taas käivitati tööle seminarid, seekord vaid Tartus ja Tallinnas. Algkooliõpetajate koolituskeskusteks jäänud Tartu ja Tallinn kaotasid õppijate sidemed kodupaigaga.

³⁰⁸ Väino Sirk. Õpetajate seminar 1920. – 1930. aastail – haridusprobleem Eestis ja mujalgi. // Tuna 3 (2001), lk 40.

Seminaride sulgemine maakonnalinnades lõi mõrad haritlaste järjepidevusse nii Võrumaal kui Lääne- ja Virumaal.

Kõik meie haridustegelased ei kiitnud heaks VÕS juurutatud õpilaste omavalitsust, mis andis tulevastele pedagoogidele juba koolipõlves vajalikke kogemusi edaspidiseks tööks. Teatud iseseisvus ja sellega kaasnenud vastutus probleemide lahendamisel, samas kogenud pilk jälgimas ja rajal hoidmas, kulus seminaristidele igati ära, sest maakoolis tuli noorel õpetajal omapäi hakkama saada ülesannetega, mida vaid teooria abil polnud koolipingis võimalik selgeks õppida. Õpilasmavalitsuse vastased nägid õpilastele suuremate õiguste andmises korra ja distsipliini langust, mis oli eriti vastuvõetamatu tsariaegse kasvatusüsteemiga harjunuile.

Terava rünnaku osaliseks saanud VÕS-i kaitseks astusid välja kohalikud koolivalitsused, avalikkus ning Võrumaalt pärit tuntud haridustegelane ja seminaride pooldaja F. V. Mikkelsaar. Seminari kaitseks kirjutati märgukirju, kus tähendati, et kooli sulgemise järel sattuvad halvemasse olukorda võrreldes teiste maakondadega Võrumaa ja osalt ka Valga- ja Põlva- ja Petserimaa, kus vähem kesk- ja kutsekoole kui mujal. Avaldati imestust, et pannakse kinni kool, mis saanud tunnustust nii Eestis kui õpilastööde näituste kaudu kaugemalgi ning hinnatud kui parim uusimaile pedagoogilistele põhimõtetele rajatud algkooliõpetajate ettevalmistamise õppeasutus Eestis.³⁰⁹ Rõhutati, et Võru linn oma vagusa väikelinna elu ja looduslikult ilusa ümbruse tõttu on seminari asukohaks igati sobiv paik ning seminaris õppimine on maalastele kättesaadav ja odav. Seminari kaitsvad lapsevanemad tõrjusid tagasi igasugused kahtlustused õpilaste politiseerimise suhtes. Küll hinnati kõrgelt kooli vaimu, mille kasvatusviisid võimaldasid laste igakülgset arenemist ja löid soodsa töömeeleolu.

Seminari sulgemise teema tõsteti üles ka Riigikogus, kusjuures seal sõna võtnud riigikogulastel ega minister J. Hünersonil polnud suletavale koolile midagi konkreetset ette heita.³¹⁰

Pööre tuli 1930. aasta kevadel, mil haridusministriks sai Jaan Hünerson ning suri Mikkelsaar. Vastne minister otsustas sulgeda VÕS-i alates 1. augustist 1930. aastast.

³⁰⁹ Võru Õpetajate Seminar, lk 95.

³¹⁰ Samas, lk 94.

Huvitav on märkida, et umbes samal ajal, kui suleti VÕS, rõhutas agronoomiharidusega minister Hünerson koolinõunike päeval, et õpetajad peavad tõstma õpilastes huvi põllumajanduse vastu.³¹¹ Linnapäritolu õpetajate puhul, kellede osakaal edaspidi hakkas tõusma seminaride asukoha tõttu suuremates linnades, oli selle ülesande täitmist märksa raskem nõuda, kui maalt pärinevate puhul.

Seminari sulgemise otsus oli järsk ja lõplik. Võrus kooliteed alustanud pidid soovitud algkooliõpetaja kutse saamiseks jätkama õpinguid Eesti teises otsas paiknevais seminarides - Haapsalus, Rakveres, Tallinnas või Lõuna- Eesti pealinnas Tartus.

Siinjuures paslik küsida - kas seminari lõpetanute hulgast oleks võinud välja kasvada tulevane Võrumaa eliit, kes igapäevatoös Võrumaa koolides Eesti riigi kodanikke vormides oleksid muu kõrval oma kasvandikele teadlikult sisendanud ka nende kitsamat identiteeti – võrumaalaseks olemist? Või jäi seminaristide haritus liiga tagasihoidlikuks, et tõstatada arutelu oma juurte ja päritolu üle? Arvatavasti oli selliseid nõudeid seminaristidele esitada liialt. Kõrgemalt haritud võrumaalasedki ei paistnud omavat teadlikku kohaidentiteeti. Töökooli praktiline vaim kasvatas õpilastesse rohkem lihtsat hingesoojust kui intellektuaalset mõttesügavust. Võrumaal elamist ja oma ümbrust võeti enesestmõistetavana, ei tunnetatud vajadust võrumaalisuse üle arutleda ega seda rõhutada.

Oma juurte üle hakatakse mõtlema sageli kodunt eemale kistuna. Ka Võru seminari kasvandikud, kes olid sunnitud jätkama kooliteed mujal, tundsid esmakordselt oma teistsugusust, vähemalt seda teiste poolt rõhutatuna, alles lähemates kokkupuutumistes teiste seminaristidega kodunt kauges maakondades. Haapsalu, Tallinnas, Tartus või Rakveres seminariõpinguid jätkates ei olnud enam koduseinte toetust. Väiksemates paikades, nagu Haapsalus või Rakveres, satuti seltskonda, kus rõhuva enamuse kaasõpilastest moodustasid kas läänemaalased või virumaalased. Juhtus, et mujal "pärismaalased" kohtlesid oma kooli sulgemise tõttu niigi solvatud uustulnukaid umbusklikult ja üleolevalt. Polnud sugugi kerge vaesel noorukil sõita Lõuna-Võrumaalt Põhja-Eestisse kooli, kus kogemata pillatud võrukeelse sõna üle võis kergesti sattuda naerualuseks. Ajakirjanduse viljana kandus Võrust õppima tulnuile

³¹¹ ERA. 1108-3-58 L 55.

kaasa süüdistus vasakpoolsuses. Ilmavaatele lisandus teinegi võrumaalasi saatnud väärarvamus - Läänemaalt diagonaalselt üle Eestimaa kagusse vaadates olid paljude läänemaalaste jaoks Võrumaa ja Petserimaa (Setumaa) üks ja sama - oli see nii minevikus ja kohati tänapäevalgi. Koos sellega kandusid ajakirjanduse vahendusel setudele esitatud etteheited - vaesed, venemeelsed, "punased" - kergesti üle kõigile Võrumaaga seotud inimestele. Läänemaa rahval oli setudega veel omagi seos. 1929. aasta kevadel paigutati ülerahvastatud Petserimaalt hõredasti asustatud Läänemaale Matsalu riigimõisa maadele valitsuse toetusel elama setu (tegelikult küll vene) perekonnad 17-le selleks väljamõõdetud krundile. Ümberasustatud olid äärmiselt vaesed ja kehvalt riides, kõnelesid võõrast keelt, olid teist usku, mille kombed avaldusid teravalt igapäevaeluski - taolised omadused kanti kergesti üle võrumaalastele, kelle esindajaks Läänemaal said Võru seminaristid.³¹²

Üks Läänemaa seminari lõpetanu on meenutanud oma suhteid Võrumaalt tulnud õpingukaaslastega - *Võru seminaristid olid meist palju vaesemad, "villasemad", maamehelikumad - no kuidas me saime neid enestega üheväärseiks pidada? Ja näis, et võrulased endid pidasid targemaiks, paremast koolist tulnuiks - nemad vaatasid siis jälle meie pääle "ülevallt alla". Meie ei leidnud juba algusest pääle ühist keelt.*³¹³ Kas kultuuride kokkupõrge? Mingis mõttes küll. Läänemaa ja Võrumaa (koos Petserimaaga) olid Eestimaa kaks mahajäänumat kanti, mis erinesid teineteisest Eesti oludes lausa kontrastselt, nii keeleliselt kui looduslikult, kus mõlemas jätkati oma juurdunud eluviisi, oldi enam kui mujal kinni endisaegseis kommetes ja tavades ning kuhu uueaegsed mõjud jõudsid viimastena kohale. Suletus ja sunnitud suhtlemine võõrapärasusega tingis tahtmatuse ja oskamatusse teineteist mõista - ühed solvunud "küüditamisest", teistele ei meeldinud sissetungijad.

Võõras ja harjumatu oli Rakveres ja Haapsalus internaadikord, millega Võrus erakorterites elanud seminaristid polnud harjunud. Ühist eluruumi jagades ilmnesid veelgi teravamalt erinevad lokaalsed eripärasused käitumises, mis teismeliste noorte puhul ei pruugi mõistmist ja rahulikku lahendust leida.

³¹² Kalle Lõuna, lk 77-80.

³¹³ Võru Õpetajate Seminar, lk 180.

Rakverelaste ja tartlastega ei paistnud võrulaste olukord kujunevat nõnda teravaks kui suhted läänlastega. Tartu seminaristidega olid Võru noored kohtunud varemgi ühistel teeõhtudel, kus pandud alus mitmele kirjasõprusele. Kuigi Võru noored tundsid end Tartu seminaris õppides ühtse omaette rühmana, ei tekitanud see pingeid kaasõpilastega. Pealegi oli Tartu põhjapoolsele Võrumaale vaid kiviviske kaugusel, mille keel samuti lõunaeestiline ja kuhu varemgi mindud mitte üksnes ülikooli, vaid keskhariduski omandati sageli Tartus.

Kahjuks ei saanud Eesti teise otsa pagendatud Võru seminaristid oma uutest koolides valitud haridusteed lõpuni käia. Peagi suleti vastavad õppeasutused ka Haapsalus ja Rakveres ning õpetajakoolitust sai jätkata vaid Tallinnas ja Tartus. Optimistlikumad seminaristid leidsid kujunenud olukorrast positiivseidki momente. Anna (Anni) Rinne, kes alustas 1927. aasta suvel õpinguid Võru seminaris, selle sulgemise järel jätkas Läänemaa seminaris ning õpetajakutse sai kätte Tallinna Pedagoogiumis juures 1933.aastal, on leidnud, et iga kool andis talle erinevaid teadmisi-õskusi. Kuigi õppeprogrammid olid kõikjal enam-vähem ühesugused, erinesid need koolid siiski üksteisest – igas koolis oli midagi, mida teises ei olnud. Kokkuvõttes märgib A. Rinne, et raske on öelda, mida iga kool andis, aga kokkuvõttes arenes kohanemisvõime, tekkis tung avastada uut, arenes kriitikameel ning võime ise otsustada, mis parem, mis halvem.³¹⁴ Siiski, nii oma muljeid jaganud A. Rinne kui ka mitmed teised Põhja-Eestisse kooliteed jätkama läinud Võru seminaristid pidid tunnustama, et kaugel koolipaik pani eelkõige nende vanemad äärmiselt raskesse majanduslikku olukorda.³¹⁵ Seminaride kui kohalike keskharidusõppeasutuste mõju ei saa alahinnata. Hea hariduse ja õpetajakutse said sajad maalapsed, kelle haridustee oleks muidu piirdunud vaid algkooliga. Enamus lõpetanuist leidis hiljem töökoha oma kodukandis. Seminarireformi läbi katkestati paljude maanoorte side oma kodumaakonnaga. Võrumaa oli rahvarikas, kuid keskhariduse saamise võimalusi oli siin vähe. Maakonnakeskuses asuv keskkool ei olnud kõigile majanduslikult vastuvõetav. Eesti Vabariigi algusaastail tehtud samm - õpetajate seminaride asutamine Võrru,

³¹⁴ Anna Rinne, sünniaasta 1913. // Eesti rahva elulood I. Tln, 2000, lk 100.

³¹⁵ ERA. 2633-1-423 L 199.

Läänemaale ja Rakverre oli äärmiselt vajalik regionaal-poliitiline tegu, kuigi nende hajutatust üle Eesti on peetud 19. sajandist pärinevaks tavaks.

2. 4. 4. Õpetajate suhted ümbruskonnaga

Mitte üksnes õppe- ja kasvatustöö klassitoas, vaid kogu kooli maine sõltus suurel määral inimestevahelistest suhetest. Võtmeroll oli täita õpetajal, kelle läbisaamine nii õpilaste, kolleegide, vallarahva kui -valitsusega jättis pitseri kogu koolile.

Kooli (st õpetaja) seisukohalt oli äärmiselt oluline suhtluspartner vald oma volikoguga, kelle toetus määras kooli materiaalse seisukorra ja oli abiks kooli autoriteedi kindlustamisel. Kahjuks koostöö ei sujunud alati, omavaheline läbisaamine vallaametnike, lastevanemate ja õpetaja vahel jättis mõnigi kord soovida paremat. Sealjuures alati ei kattunud vallarahva ja -valitsuse suhtumine oma koolmeistrisse, sagedasemad olid koolirahva arusaamatused vallavalitsusega kui rahvaga. Eks mängis siin rolli valla kõhnuke rahakott, kust hariduskulud nõudsid päris palju.

Arusaamatusi õpetajate ja valla vahel puhkes enam Eesti Vabariigi algusajal, veel enne avalike algkoolide seaduse jõustumist ja eeskätt nende olukordade lahendamisel, mis seadustega fikseerimata. Tihtipeale ei suudetud jõuda kokkuleppele, kes ja kui palju peab hoolitsema kooli ja õpetaja eest. Rasketes sõjajärgsetes oludes sai tüliallikaks küttepuid nappus. Mõnel juhul võis jääda mulje, et raske küll, aga ikkagi - kas vallanõukogu ei taha tõesti aru saada, et külmas koolimajas ei saa lapsed õppida ega õpetajad õpetada ning elada. Õpetaja, kes julges olla oma õigustes ja nõudmistes printsiipiaalselt järjekindel, võis kergesti saada vallaametnike silmis tülikaks isikuks, kellest püüti lahti saada.

Vallavalitsusega tuli maaõpetajail lahendada oma isikliku heaolu probleemegi, kuna seadusega ettenähtud maad ja palka ei saanud õpetaja vallalt kätte mitte alati enesestmõistetavalt. Kitsastes oludes oli kadetus kerge tekkima - õpetaja kui riigiteenistuja võis paljudele maamajapidamisest elatuvaile inimestele tunduda priieivasõojana, millisel pinnalt kerkis kergesti süüdistusi õpetaja isiku arvel. Ei suudetud mõista, et õpetaja puhul on tegemist riigiteenistujaga, kelle palga põhiosa ei tule mitte otseselt vallarahva taskust, vaid riigikassast ning et vaimne töö väärrib

samuti tasustamist. Priileivasõõmises süüdistati teisigi maal riigipalka saavaid isikuid – ämmaemandaid, jaoskonnaarste, kaitseliidu instruktoreid jt nõuandjaid.³¹⁶

Arusaamatuste puhul kippus kuni 1930. aastateni viimane sõna jääma võimu, seega valla poolele, kel oli küllaltki kerge mittemeeldivast õpetajast vabaneda - tuues võimaluse korral ettekäändeks kasvõi õpetaja puuduliku haridustaseme. Hiljem, kui valdade võimu koolide üle piirati, stabiliseerusid ka valla ja kooli vahelised suhted.

Muidu küllaltki hariduslembesel Võrumaal oli aeg-ajalt võimul vallavalitsusi, kes ei hoolinud piisavalt oma koolide eest - ei antud küttepuid, ei parandanud koolimaju, õppevahenditeks eraldati vähe raha. Iga kord ei saanud tegematajätmissi ajada vaesuse kaela, põhjuseks oli mõnigi kord tahtmatus aru saada koolitöö vajadustest, mida kinnitas näiteks koolide õppevahenditega varustatus. Nn vaesed vallad (Haanja) olid suutnud 1920. aastate algul oma kooli haridusministeeriumi poolt ettenähtud õppevahenditega varustada märksa paremini kui jõukama piirkonna vallad.³¹⁷ Hoolimatus oma valla noorte kodanike suhtes oli perspektiivitundetu käitumine, mille tulemused ei jätnud end ilmutamata.

Nägemisi rahvaga tuli kooliõpetajail ette vähem. Tavaliselt ei oldud tülijalal kõigi kohalike elanike ja lastevanematega, alati selgus lähemal tülide lahtiharutamisel, et konfliktidel olid konkreetsed põhjused. Kurjast oli lugu, kui kraaklemine hakkas segama koolitööd.

Õpetaja kui avaliku elu tegelane polnud maakohas kerge olla, mida näitab Võrumaa koolmeistrite peale esitatud üpris pikk kaebuste nimestik.

Mis tingisid niivõrd palju kaebusi? Kas elasid siinkandis suured tülinorijad ja pealekaebajad? Haridusministeeriumisse laekunud kaebuste põhjal ei või seda kinnitada, üle kogu riigi tuli koolinõunikel suur osa oma ajast kulutada kaebuste lahendamisele. Juurdluste läbiviimine, mis oli mitte juriidilise haridusega koolinõunikule parajaks pähkliks, tingis selle, et haridusministeerium oli sunnitud välja töötama juhendi kaebuste menetluseks, mis valmis küll alles 1940.aastal.³¹⁸

³¹⁶ Rõuge Teataja, 13. okt. 1931, nr 5.

³¹⁷ ERA. 2633-1-383 L 4.

³¹⁸ ERA. 1108-3-142 L 267.

Et leida põhjust kaebekirjade virnale ning otsida neist iseloomulikke vaid Eestimaa kagunurgale, tuleb süveneda süüdistustesse, mis oma üksikasjades headeks viideteks omaaegse Võrumaa elu tundmaõppimisel.

Üheks levinumaks süüdistuseks oli õpetajate (eelkõige meesõpetajate) julm ümberkäimine õpilastega - raputavad ja sakutavad lapsi juustest ja kõrvadest ning lükkavad neid vastu seina.

Õrnahingelised talutüdrukud olid vahel šokeeritud õpetaja sõnavarast, mida mõni meesõpetaja tavatses pruukida endast välja minnes, kui oli tekkinud arusaamatusi kasvatus- või õppekõigustes. Jah, tõesti oli pedagooge, kes kippusid kasutama laste kohta solvavaid väljendeid, mis paljude maalaste jaoks ei olnud nende igapäevaelus küll midagi ennekuulmatut, kuid õpetaja suust öelduna olid need koolis lubamatud. Teinekord kasutas õpetaja niivõrd metafooridega ja kõnekäändudega pikitud kõnet, et kaebus õpetaja peale näitas pigem kaebaja enda kehva keeletundmist.³¹⁹ Mõnigi kaebus sõnavara üle esitati juhul, kui vaja leida põhjusi õpetaja süüdistamiseks.

Pahandusi tuli ette, kui lapsi jäeti liiga kauaks ja sageli peale tundi koolimajja õppima või lihtsalt karistuseks seisma. Õpetaja ei arvestanud, et kaua koolimajas kinni hoitud lapsed kartsid pimedatel sügisõhtudel üksi koju minna. Nii juhtus, et Luutsniku kooli esimese klassi õpilast, kes hundi-hirmus kaldus novembriõhtul koduteest kõrvale, otsis hommikul kella viieni taga mitukümmend inimest koos piirivalvuritega.³²⁰

Eespool esitatud süüdistusi võib pidada pärandiks tsaariajast – Eesti Vabariigi koolides polnud liigne karmus soositud ja füüsiline karistamine oli hoopiski keelatud. Taolistest karistusviisidest lahtisaamine võttis veel aega, kuna talupoeglikes kodudeski püsis kaua karistusvahendina aukohal vits. Nii ei tunnetanud ka karmisõnaline ja -käeline kooliõpetaja, et ulakaid lapsi tutistades või peale tunde nurka seisma jättes oleks ta hakkama saanud kuriteoga.

Õpetaja mittekorralik töökäimine oli süüdistus, mida lihtne heita ette ka koolielus vähikul. Süüdistused - hilinenud tundi või puudunud koolist lausa terve päeva - kaevati välja siis, kui konkreetse õpetaja vastu vimma ning temast oli vaja lahti saada. Hilinemine iseendast ei olnud Võrumaal küll põhjus, mille puhul kaebama minna -

³¹⁹ ERA. 2633-1-421 L 107.

³²⁰ Samas. L 321-330.

pikkade vahemaade ja kehvade teede tõttu hilinesid sagedasti nii õpetajad kui õpilased ning sellega oldi rahuliku elutempo juures harjutud. Ka koolinõunik Sultson nõudis õpetajailt tundide alustamist ja lõpetamist vaid enam-vähem täpselt.³²¹ Pahandamisi kellast mittehoolimise pärast tuli ette harva, näiteks Krabi koolis, kui kooli ootamatult inspekteeriv Sultson nägi juhust, mil koolitund pidi juba käima, kuid õpetaja lobises naiskolleegidega oma ruumis ning osa õpilasi ajas metsa all oravat taga.³²² Terve päeva puudus õpetaja tavaliselt vaid mõjuval põhjusel, mis oli koolivalitsusel teada. Tõsi, vahel küll teatas õpetaja enda puudumisest koolitööst alles tagant järele, kuid äkilistel põhjustel oli üpris keeruline enne Võrust luba kätte saada.

Kohanemisaega nõudsid nii õpetajailt kui külarahvalt kooli-riigi-rahva uuelaadsed käitumisnormid ja omandisuhted, mis fikseeritud seadustes. Kaua istus veel Võrumaa inimestes arusaam, et kooliõpetaja ja tema majapidamine on üks tervik, kus raske piire tõmmata kooli- ja talutöö vahel - mõlemad tegevused hoiti omavahel kooskõlas. Uue aja õpetaja esmaseks tegevusväljaks pidi saama kool ning askeldused oma majapidamises tuli teha niigi napiks jäänud vabal ajal. Et majapidamisega hakkama saada, kasutasid õpetajad vahel tasuta tööjõuna õpilasi, kes talulastena harjunud vajadusel käed külge lööma igale tööle. Koolides leidis küll ja küll õpilasi, kes meelsamini tegid talgute korras õpetaja jaoks mõne talutöö ära, kui nühkisid koolipinki. Pealegi tõstis taoline tegevus vanemate koolipoiste enesetunnet. Vahel oli raske märgata, mil lõppes küttepuude tegemine kooli tarbeks, milliseks tööks võis poisse rakendada tööõpetuse tunni ajal ning millal käis puudetegu õpetaja ahju jaoks. Ja arvestades koolimajade arhitektuuri - üks ja sama ahi võis kütta nii klassituba kui koolmeistri eluruumi. Tingimustes, kus õpetaja elas koolimajas (ja seda nõuti), oli võimatu igal hetkel piiride tõmbamine isikliku ja ühiskondliku vahel. Ja juhul, kui just tööga lapsi väga ei väsitatud, ei olnud sellest ka suurt lugu. Pigem riivas see kõrvalolijaid, kui asjaosalisi endid. Pahandus tuli majja, kui juhtus õnnetus töö. Nõnda tuli Sõmerpalu õpetajal maksta õpilase ravikulud, kes õpetaja küünis heinu tõstes vigastas hanguga oma jalga.³²³

³²¹ ERA. 2633-1-384 L 182.

³²² Samas. L 173p.

³²³ ERA. 2633-1-421 L 27-35.

Kuid mida aasta edasi, seda enam tõi seni tavaliseks peetud nähtus - õpilased õpetajat aitamas - endaga kaasa kaebamisi. Põhjuseks oli eelkõige kadedus, mitte aga laste kondi murdmine raske tööga vajaliku õppeaja arvelt. Vaevalt ots otsaga kokkutulevaile maainimestele ei mahtunud hinge, et õpetaja saab palka ning harib talu. Selles nähti ülekohut tavaliste taluinimeste suhtes, kes olid ilma igakuise kindla sissetulekuta. Leiti, et õpetajad on tõstetud riigi poolt liialt soositud olukorda. Seetõttu hakkaski üha rohkem esinema kaebusi, et õpetajad on pühendanud end vaid oma majapidamisele ja koolitöö on neile muutunud üksnes palga saamise kohaks. Sellega kaasnes veel süüdistusi, et õpetaja kasutab kooli inventari oma vajadusteks. Probleem seoses õpetajate isikliku majapidamisega tõusis nõnda teravaks, et 1930. aastal tõstatati haridusministeeriumis küsimus - kas koolitalud ei tuleks ära kaotada?

Kadedusest olid ajendatud ka kaebekirjad, kus anti võimudele märku, et õpetaja rikub 1932. aastal vastuvõetud "Teenistusvahekordade seadust", mille järgi ei tohtinud mõlemad abikaasad kahepeale kokku riigilt saada 80 krooni ületavat palka.³²⁴ Seaduse kehtimahakkamise järel tuli ühel abikaasal riigiteenistusest lahkuda. Nii pandi valiku ette ka mitmed Võrumaa õpetajate pered või need, kus mees mõnel muul vähestest riigi poolt tasustavatest ametikohtadest, näiteks konstaabel. Töökoha säilitamise nimel võeti ette lahutusprotsesse või oldi sunnitud loobuma kavatsesavat abielusõlmimist ja kooselu edasi lükkama. Kuid kadedad silmad olid valvsad ja kärmed kaebama, sest see mis linnas jäi varjule, oli külas kõigil teada. Koolinõunikul tuli kaebusi lahendades jõuda hommikul varakult kaebealuste õpetajate korterisse, et süüdlasi teolt tabada ja küsitleda naabreid õpetaja külaliste kohta.³²⁵ Selline alandav jälitustegevus õpetajade suhtes ei olnud meeldiv kummalegi poolele ja ega rahvaski ei pidanud sellist käitumist õpetaja kui lugupeetud isiku suhtes sobivaks, kuid kaebustele tuli koolinõunikul reageerida. Sunnitud abielulahutusi riigiametnike vahel arutati isegi vabariigi valitsuses, kes pidas vajalikuks koguda andmeid, neid kontrollida ning seejärel süüdlased vallandada.³²⁶

Nii aluseta kaebajaid kui pealekaebajaid jätkus, kui tegemist alkoholiga. Kuna karskusliikumine oli Eesti riigis igati soositud, siis süüdistused õpetaja purjusoleku

³²⁴ RT 1932-30.

³²⁵ ERA. 1108-3-731 L 1; 2633-1-421 L 43, 368.

³²⁶ Kasvatus 7 (1932), lk 334.

kohta koolis või väljaspool kooli olid üpris levinud. Eriti lihtne oli nõnda lahti saada mittesoovitud meesõpetajast, sest tõele au andes, täiskarsked meesõpetajad Võrumaa koolides olid ehk üksikud erandid. Muidugi oli ka õpetajaid, kelle viinalembus ületas ümbritseva keskkonna poolt õpetaja käitumisele seatud piirid, nii et oldi sunnitud ametikohalt lahkuma, kuna juhtus, et koolimaja hakkas meenutama rohkem kõrtsimaja. Õpetaja Eesti riigis ei saanud enam elada nõnda lahedat poissmeheelu, nagu oma mälestustes on kirjeldanud Jaan Vahtra. Kui tsaariaegsetes Võrumaa vallakoolides ei tehtud numbrit alkoholilembestest koolmeistritest, siis nüüd hakati õpetajale kui riigiametnikule esitama üha kõrgemaid eetilisi nõudeid. Kauem kui mujal said õpetajad endisaegade elu elada koos külameestega puskarit juues vaid Setumaa serval töötavates koolides. Kohati mindi karskustegevuse mõjul lausa äärmustesse, mistõttu õpetaja oli sunnitud rahvale üksikasjalikult lahti seletama, milleks kool vajab õppeotstarbelist piiritust.³²⁷

Alkoholiga seoses esitati süüdistusi - õpetaja olla jootnud vallavolikogu liikmeid, et need teda õpetajakohale valiks.³²⁸ Kindlasti võib nende juhtumite puhul olla nii ja naa, arvestades, et tsaariajal saadi mitte üksnes Venemaal, vaid ka Võrumaal sel viisil mõjukatele ametikohtadele. Kas ka omariikluse ajal püüdis õpetajaameti kandidaat tervet vallavolikogu enne otsustavat valimist kõrtsi vedada, seda vaevalt. Kuid eks tollalgi tehti mingil määral lobitööd, mis kõige paremini edenes pitsi taga.

Setumaa servalt Luhamaalt tuli õpetajate pihta süüdistusi, mida mujal Võrumaal ei esinenud. Sealne jumalakartlik, enamasti õigeusklik rahvas pahandas, et õpetajad ei austa nende usku ning pole piisavalt jumalakartlikud.³²⁹ Tõsi on, et Võrumaa rahvas, sealhulgas ka nende keskelt pärinevad Võru seminari lõpetanud koolmeistrid just sügava usklikkusega silma ei paistnud. Keskmiste heade luterlastena olid nad setude jaoks muidugi liialt leiged isegi oma, so luteri usus. Tõenäoliselt ei oleks üks konkreetne kaebus Luhamaalt meeldinud ka usuõpetuse ainekava koostajaile-kontrollijaile, kuna sealne meesõpetaja eelistas palvusel ettenähtud laulu asemel õpilastega laulda muidu ilusat laulu "Kuldne õhtupäike".³³⁰

³²⁷ ERA. 2633-1-356 L 64.

³²⁸ ERA. 2633-1-412 L 44-70; 2633-1-421 L 551-554; 2633-1-423 L 65.

³²⁹ ERA. 2633-1-421 L 411-414.

³³⁰ Samas. L 262.

Terve omaette grupi moodustasid süüdistused, mis seotud moraali ja kõlblusega. Maainimeste ja linnaõhku nuusutanud õpetajate arusaamised sobivast käitumisest ei pruukinud alati kokku langeda. Maarahva moraalinormid olid rangemad kui linnas koolid läbinud ja vabameelsemat ümbrust nautinud õpetajate arusaamad. Rikkumata maarahvas võis aktiivset seltsitööd harrastavat õpetajannat pidada kergemeelseks naisterahvaks, keda tuleb nende lastest eemale hoida. Kui õpetajanna pidas ruumipuudusel näitemängu proove, milles osalemist ju õpetajalt nõuti, oma korteris, siis tekitas see külas paksu pahandust, millega kaasnesid anonüümkirjad lausa haridusministrile, kus süüdistati kooli muutmist lõbumajaks.³³¹ Anonüümsus süüdistuste puhul oli omane just juhtumitel, kus tegemist kõlblusküsimustega. Mis sest, et kirja nurgale oli kirjutatud "täiesti salajane" ning ka alla mõni taoline allkiri, ei visatud koolivalitsuses neid kirju prügikasti, vaid nõunik pidi paljude tunnistajate abil teostama põhjaliku uurimise. Kuna mõnikord oli kirjale lisatud märge, et *palume täiesti salajast uurimist ja meie nimed saladusse jätta*, siis tuli koolinõunik Muugal või Sultsonil teha tõelist dedektiivitööd. Kui pärast põhjalikku juurdlust selgus, et kirjas esitatu oli laim, siis ei jäänud kaebajatel muud kosta, kui *meie pole näinud, kuid räägitakse*. Eelpool toodud konfliktid lihtsalt kuulusid maaelu omapära juurde.

Mitte harvaks süüdistuseks meesõpetajate peale oli tänapäevaseid termineid kasutades ahistamine. Üksikasjalikul uurimisel selgus, et oli juhtumeid, kus kaebajad neid olid kirjeldanud vaid oma seksuaalfantaasiaid, kuid esines ka tõsiseid insidende, mis päädisid õpetaja vallandamisega ja keeluga pedagoogina töötada.³³²

Kuna paljud meesõpetajad olid noored ja vallalised mehed, siis põhjusega või põhjuseta kaebasid küll kaasõpetajannad, kooliteenijad või lapsevanemad, et õpetaja on olnud intiimvahekorras kas oma kolleegi või õpilasega. Tavaliselt lahenes ka inspektori jaoks piinlik olukord õpetaja õigeks mõistmisega, ehkki kombekohaselt tuli patustajale sõnad peale lugeda. Külarahvaski ei nõudnud sellistel juhtumitel õpetaja vallandamist, kuna küllaltki kombekal Võrumaal ei peetud patuasjaks, kui kaks inimest teineteist leidsid. Pigem võttis siin maad seisukoht, et tüdruk peab võimalikult ruttu mehele saama.

³³¹ Samas. L 186.

³³² ERA. 1108-3-336 L 370.

Meesõpetajale pattude leidmiseks sobisid selleks tüüpilised maaelu nähud, mis õpetajale mitte lubatud, kuid teistele noortele külameestele küll - ehalkäik või sauna akna taga naiste vaatamine.³³³

1930. aastatel hakkasid õpetajate pattude registrit täiendama mitmed poliitilise maiguga süüdistused - ei ole poliitiliselt ustav, on vaps, ei ole tahtnud õpetajavandele meeeldi alla kirjutada, on nimede eestistamise vastu. Iseloomulik, et taolisi süüdistusi õpetajate aadressil ei ole esitanud niivõrd lapsevanemad ja muu vallarahvas, vaid kolleegid. Sellises ebaväärikas käitumises võib oletada enesekaitset koondamiste hirmus.

Maakooli õpetajalt nõuti palju. Õpetajate valimistel ametikohale jäid vallavalitsuse poolt mittesobivate kandidaatide puhul kõlama järgmised põhjused - liialt loid, vähene huvi seltskonnatöö vastu, halb vahekord vallarahvaga või -valitsusega, puudulikud teadmised või lihtsalt halb iseloom.

Süüdistuste rida võib veel pikalt jätkata. Tihtipeale said õpetajad enda kaela ka pattusid, milles nad kuidagi ei saanud olla ainusüüdlased. Näiteks vaestele õpilastele toetuse maksmist ei otsustanud ainuisikuliselt õpetaja, vaid otsuse tegi hoolekogu. Kui aga taotleja abi piisavalt ei saanud, siis esimene, kellele pahameel langes, oli ikkagi õpetaja.

Mõnikord langesid õpetajale õige kummalised süüdistused. Nõnda pahandasid Orava valla lapsevanemaid õpetajad, kes pidasid vajalikuks klassiruumide tuulutamist.³³⁴ Siin põrkasid kokku erinevate aegade ja eluviiside arusaamad. Taluinimesed ei kujutanud ette, et talvel külmaga teeb arukas inimene aknad-uksed vahel lahti - nõnda ju hakkab külm ning mis on siis kasu kütmisest. Uuemate tervishoiualaste seisukohtadega kokkupuutunud õpetajad pidasid aga nii füüsilise kui vaimse tervise seisukohalt ruumide tuulutamist vajalikuks. Ja nõnda oligi taas tüli majas ning kurjad kirjad maavalitsusse ja haridusministrile teel, et nõuda õpetaja tagandamist.

Mis tingis muidu sõbralike inimestena tuntud võrumaalaste kaebamismaania? Mõistmaks kaebajate motiivi, võib märgata, et enamuse süüdistuste taga, rohkem kui

³³³ ERA. 2633-1-421 L 267.

³³⁴ Samas. L 482-485.

inimlik kurjus ja kadedus, seisis erinevatest aegadest pärinevate arusaamade kokkupõrge. Seminari lõpetanud õpetaja, toonud kaasa linnakombed, lähtus uue aja käitumisnormidest ja seadustest, samaaegselt kui paikne elanikkond jätkas 19. sajandi elurütmi. See tingis kaebusi, kus õpetaja jäi seadusesilmis õigeks, ehkki kogukond mõistis hukka. Ajapikku olukord muutus - riiklus kindlustas oma positsiooni, maarahvas sai üha teadlikumaks uutest seadustest, muutus enesekindlamaks ja julges enda eest välja astuda. Häid ja lugupeetud õpetajaid juleti kaitsta, kelle kohalejäämise nimel korjati samuti allkirju ja saadeti palvekirju ministeeriumisse ja maakonnaavalitsusse. Räpina rahvas kirjutas oma õpetaja kaitseks, et ei taheta ära anda leplikke tegelasi ja vastu võtta haritlasi, kes rahvaga ei sobi.³³⁵

Õigussuhetes oli toimunud kardinaalne pööre - kui tsaariajal ei julgenud ükski lapsevanem kooli olukorda klaarima minna, kui last oli füüsiliselt karistatud või sõimatud inetute sõnadega, siis Eesti Vabariigis ei tohtinud õpetajad jätkata probleemide lahendamist tsaariaegsete karistusviisidega ega lubada kontrollimatult sõnadel voolata. Avalike algkoolide seaduses kirjapandu hakkas rakenduma tegelikus koolielus. See tõi kaasa varasemaga võrreldes vastupidiseid kaebusi, kus õpetaja seaduse järgi käitunud küll valesti, kuid tegelikkuses oli ta toiminud just õieti, kuna oli arvestanud konkreetseid olusid. Taolistel juhtudel ei saanud avalikkuse silmis õiguse mitte kaebaja, vaid õpetaja.

Tasapisi hakkas asjalik suhtumine ajama juuri Võrumaalgi. Rahvas sai teadlikuks, et neil pole mitte üksnes kohustused riigiorganite ees, vaid ka seadustega fikseeritud õigused.

2. 5. Koolide hoolekogud

Kooliõpetajate ja kooli ülalpidajast valla kõrval oli kooli käekäigu määramisel ja selle näo kujundamisel oma osa hoolekogul. Hoolekogud, mis Eesti koolis täiesti uus institutsioon, moodustati nii kooli, lastevanemate kui valla esindajatest. Kooli hea käekäigu eest hoolitsejatena ei olnud hoolekogudel üksnes õigused, vaid ka kohustused, milledest olulisemad olid koolikohustuse seadusest kõrvalehiilijate

³³⁵ ERA. 2633-1-421 L 458.

trahvimine ning silma peal hoidmine õpetajate töö. Seega olid hoolekogud vahendajaks kooli ja avalikkuse, so valla ja tema elanike vahel.

Kuna varem oli koolide juures taoline organ puudunud, siis võttis aega, mil kõik osapooled sellega harjusid. Värsked hoolekogud olid üsna abitud, otsides iseotsustamise ja -tegutsemise asemel abi mujalt. Näiteks 1918. aastal muretses Võõpsu kooli äsjaloodud hoolekogu, et koolil pole kütet ega palka õpetajale. Ennast haletsedes kurdeti, et nõnda peab osa Võõpsu lapsi jälle ainult uulitsaõpetuse juurde jääma, mis nende pimedale nurgale väga kahjulik.³³⁶

Hoolekogude autoriteedi saavutamine kohtadel ei olnud kerge, mõnigi kord vaadati hoolekogu kui tühist dekoratsiooni kooli juures. Et paljud hoolekogud ei saanud veel aastaid pärast algkoolide seaduse vastuvõtmist ka ise aru, milleks nad loodud ja kuidas end kehtestada, siis tuli maakonna koolivalitsusel hoolekogude tegevuse tõhustamiseks nende endi üle järelvalvet teostada.

Võrumaa koolivalitsus võttis korduvalt luubi alla ametisse valitud, kuid loiult tööle hakanud hoolekogude tegevuse. Esimene suurem aruanne oma tööst tuli Võrumaa koolide hoolekogudel esitada 1923/24 õppeaastal, mil koolivalitsus võttis ette nende põhjaliku revideerimise nii sügisel (vallad täitsid küsitluslehe) kui kevadel (koolinõunikud andsid hinnangu). Tulemused ei vastanud kooliosakonna lootustele, mille peale Võru maakonna koolivalitsuse juhataja Alfred Vainola pöördus ringkirjaga kõigi alevi ja vallakoolivalitsuste, algkoolide hoolekogude ja koolijuhatajate poole, esitades hoolekogudele terve rea nõudeid töö parandamiseks.³³⁷

Miks ei käivitunud hoolekogud kui lai ringkondi kooli juhtimisse kaasatõmbav tegevusvorm? Kas oli tegemist rahva inertsusega uue vastuvõtmisel või usaldamatusega "ülevalt poolt" tuleva suhtes? Võrumaa juhtumite puhul oli tegemist nii ühe kui teisega. Ühelt poolt venis hoolekogude töölepanek umbusu ja kartuse tõttu - kas kooli uued juhtimisviisid ikka on paremad ja tingimata vajalikud? Teiselt poolt tekitas 1920ndate algul liiga kiire uute seaduste väljakuulutamise tempo maarahva seas kahtlevat suhtumist nende õigsusse - ega ometi neis mingi vigur sees pole, tähtsaid otsuseid ei saadud ju uisapäisa vastu võtta.

³³⁶ ERA. 2633-1-347 L 6.

³³⁷ ERA. 2633-1-360 L 3.

Lisaks asjaosaliste taatele uuelaadse koolielu juurutamisel sai piduriks vähene kantseleitöö oskus – dokumentatsioon ei andnud kontrollijaile piisavat ülevaadet hoolekogu tegemistest. Näiteks ei leidnud revideerijad lastevanemate kirjalikke teadeandeid laste koolist puudumiste põhjuste kohta või märget vanemate ilmutamisest hoolekogu koosolekule, kus puudumisi arutati. Terves reas koolides polnud sisse seatud kassaraamatut, mis kajastanuks rahalisi väljaminekuid ja sissetulekuid. Oluliste dokumentide puudus takistas kogu hoolekogude tegevuse revideerimisest. Umbusklikel kontrollijail võis tekkida küsimus - kas ettenähtud paberite puudumine pole kuritarvituste varjamiseks? Vaevalt, et sarnane käitumine (võib-olla mõne üksiku erandiga) oli omane 1920ndate aastate maarahvale. Seda enam, et hoolekogu koosnes ju mitmest liikmest, kes kõik oleksid pidanud varjamisplaanidega nõus olema. Pigem on ikka tegemist alahindava suhtumisega kantseleilikku asjaajamisse, mis pärines omariikluse eelsest ajast ja mõjutas paratamatult veel tükk aega inimeste arusaamu ja käitumist. Praktilised maainimesed ei tahtnud omaks võtta seisukohta, et oma kooli ja kohaliku valla asjadega tegelemine, mis usaldatud nende omadesse kätte, peab samuti toimima riigi poolt vastuvõetud seaduste järele ning sellest peab paberile ka jälg jääma.

Kahtlemist dokumentide vajalikkusesse süvendas võrumaalaste hulgas nende oma maakonnas toimunud juhtum, kus aus ja täpne paberimajandus tõi Pütsepa algkoolile ja tema hoolekogule hoopis sekeldusi kaela, ilma et nad oleksid vähemalt enda teada midagi lubamatut teinud. Printsipiaalne Võrumaa kooliosakonna juhataja Alfred Vainola saatis Pütsepa kooli hoolekogule kirja, kus päris aru, miks on peo sissetuleku eest ostetud maiustusi ja makstud koolijuhatajale tasu, kuna taolist rahatarbimise viisi ei ole koolivalitsus iialgi lubanud. Vastus Läti piiri lähedases Pütsepa koolist ei olnud alandlik, vaid ennast kaitsev ja õigustav. Hoolekogu teatas, et ainult pidutegelastele-õpilastele oli antud pidupäeval paar küpsist ja klaas limonaadi õhtuooteks, kuna lapsed juba hommikul proovile ilmusid. Ka neile, kes võidujooksul või maadlusel tublid olid, said paar küpsist, kuna muud tasu ei olnud hoolekogul anda. Hoolekogu leidis, et kui edaspidi lastele enam meelehead ei anta, siis lapsed meelitusteta ei pruugi enam midagi teha. Hoolekogu liikmed püstitasid küsimuse - mida tuleks sel juhul teha, kui laps kaugelt ilma leivata tulnud, peaaegu terve päeva ära viitnud ja temale

kehakinnituseks paari küpsist ei või anda. Vastust palus hoolekogu Rogosi vallavalitsuse sekretäri härra Uba käest, kes oli plaaninud peorahaga maksta tasu Võru raamatukaupmehele kooli õppevahendite eest. Sama enesekindlalt andis hoolekogu vastuse ka teisele süüdistusele, märkides, et kviitungit, kust võib lugeda, et koolijuhataja Viktor Sterling pole kasutanud raha mitte enda tarbeks, vaid võtnud raha kassast peokorralduste maksmiseks, pole vist kaine peaga vaadatud.³³⁸

Pütsepa kooli hoolekoguga toimunu iseloomustas käitumist, kus tegutseti parema äranägemise järgi, mitte seaduses näpuga järke vedades. Hoolitseti laste tervise eest, mis ju samuti kooli kohustus. Pütsepa kooli puhul oli tegemist veel regionaalse eripäraga - süva-Võrumaa inimesed ei kujuta ette pidu, kus laual pole söögipoolist.

Tehes kokkuvõtteid hoolekogude tööst 1923/24 aastal, ei olnud Võrumaa haridusoskond nende tegevusega rahul, kuid samas ei oldud ka liiga karm. Ju polnud maakonna haridusjuhil endalgi selget pilti, milles peaks seisnema hoolekogude roll ning ei esitatud haridusministeeriumistki veel konkreetseid üksikasjalikke nõudmisi hoolekogude kohta. Hoolekogude tehtud vigadele põhjusi otsides nenditi Võrumaa haridusosakonnas, et kõrvalekalded ettenähtust tulid seaduse mittetundmisest või omaviisi tõlgitsemisest, vahel ka hooletusest. Asjaajamises kogemusteta hoolekogudele soovitati paberimajanduse kordaseadmisel ja ettetulevate probleemide puhul küsida abi vallasekretäridelt. Suuremaid möödapanekuid seadusetähest nähti trahvide määramises. Esines ka juhtumeid, kus hoolekogu ei tahtnud tööd teha, kuna ei saanud selle eest rahalist tasu või ei peetud koolivalitsuse korraldusi tähtsaks. Urvaste kooli hoolekogu anti Võru koolivalitsuse poolt lausa kohtusse, kuna oli liialt leebelt suhtunud puudumistesse. Kooliõpetaja oli küll nõudnud, et hoolekogu teeks trahvi lastevanematele, kuna veel novembrikuus ei käinud mitmed lapsed korralikult koolis, kuid ülejäänud hoolekogu liikmed pidasid kõiki puudumisi vaesusega põhjendatuks.³³⁹ Sarnane probleem tuli ette ka Leevakul.³⁴⁰

Hoolekogu liikmetele oli võõras ja harjumatu, et oma inimesi tuli trahvida selle eest, et laps puudus koolist - ju siis oli selleks põhjus. Ometigi kujunes trahvimine

³³⁸ ERA. 2633-1-360 L 107.

³³⁹ ERA. 2633-1-365 L 290, 296, 298.

³⁴⁰ ERA. 2633-1-356 L 102.

hoolekogude põhiülesandeks, kuna selle järgi hinnati kõrgemalt poolt nende töö tulemuslikkust. Paljud trahvid oli määratud üpris raske südamega ning hooletus ja venitamine nende määramisel oli sageli sihilik. Hoolekogu kohustustes-õigustes, mis kirjas avalike algkoolide seaduses §19-s, olid märgitud juhud, millal trahvida ning millised puudumised loetakse põhjendatuks, kuid mõndagi neist andis mitmeti tõlgendada. Sealjuures trahvimise põhjusena väljatoodud hooletus oli lahti seletatud sisuliselt vaesusega, kuna ettekirjutises oli märges - *Hooletus - pole riideid-jalanõusid muretsenud.*³⁴¹ Hoolekogu inimesed tundsid ju oma valla inimesi, teati väga hästi, mis on laste koolist puudumise põhjus. Kuigi vald pidi hoolitsema, et keegi ei jääks vaesuse pärast kooli tulemata, et lastel oleks raamatud, jalanõud jm vajalik, siis tegelikkuses polnud selle täitmine kuigi lihtne. Peresid oli igasuguseid, valla poolt määratud saapapaar ei toonud veel lahendust usinaks kooliskäimiseks. Nii Võrumaal kui mujal Eestimaa nurkades leidis küllalt vaeseid peresid, kelle tegelikud probleemid polnud lahendatavad avalike algkoolide seadusega. Selliseid raskeid olukordasid teadsid oma valla inimesed, sealhulgas ka hoolekogusse kuuluvad, kes ei pidanud õigeks trahvida peresid, kust polnud lootustki raha saada. Isegi juhul, kui trahviraha kraabiti kokku, polnud see vaesusele lahenduseks, vaid suurendas seda, nii et võimalused last kooli saata kahanesid veelgi.

Et mõnel pool oli laste karjaskäimine õppetöö ajal eluline küsimus, näitab kasvõi Mehikoorma eesti ja vene kooli lastevanemate palvekiri 1920. aasta kevadel.³⁴²

Järgmine põhjalik hoolekogude revideerimine võeti haridusministeeriumi juhtimisel ette 1930ndatel. Tulemustega ei jäädud rahule mitte üksnes Võrumaal, vaid kogu Eesti riigi piires. Tõdeti, et harva leidub hoolekogusid, mis oleks sedavõrd algatus- ja teovõimelised, et nad ilma koolijuhataja initsiatiivita suudaksid midagi ette võtta ja otsustada. Etteheide hoolekogude loidusele on ehk veidi ülekohtune, kuna isegi energilise tegutsemistahte puhul nende sõnade kaal vähenes, kuna 1930ndail anti koolijuhatajaile järjest suuremaid õigusi. Hoolekogu kokkukutsujaks oli alati olnud koolijuhataja, nii et paratamatult oli ta hoolekoguski hingestajaks ja domineerijaks kooliasjade otsustamisel, kuna tundis kõige paremini tegelikke vajadusi.

³⁴¹ ERA. 2633-1-349 L 25.

³⁴² ERA. 2633-1-350 L 86.

Vaatamata esialgsest umbusklikust suhtumisest ja hoolekogude mittevajalikuks pidamisest, leppis rahvas peagi nende olemasoluga. Ajapikku saavutasid nad lastevanemate hulgas isegi teatud autoriteedi, kelle poole pööruti nii kaebuste kui soovidega. Muidugi, lugupidavat suhtumist hoolekogusse põhjustasid nende küllalt laiad õigused - eelkõige oli lastevanemate jaoks oluline hoolekogu liikmete jah-sõna toetuste määramisel. Koolidele andsid hoolekogud võimaluse silla loomiseks kohaliku seltskonnaga ja aitasid laiendada kandepinda soovitud kasvatus- ja õpetusviisidele, millede viimine lastevanemateni käis koolile üksi ülejäu. Oluline oli, et hoolekogud kui kontrollivad-määravad-reguleerivad organid koosnesid enamuses ikkagi "omadest" inimestest. Kui õpetajaskond võiski olla mujalt tulnud, siis nii valla esindaja kui lapsevanemad olid kohalikud inimesed, kellede kaudu oli võimalus hoolekogus "oma" poliitikat teostada. Ja nii ka vahel tehti.

Kahjuks juhtus hoolekogudega nagu mitmete teiste ettevõtmistega – selleks ajaks kui rahvas suutis need omaks võtta, sai nende aeg mööda. Hoolekogude tahaplaanile tõrjumise põhjus polnud omariikluse häving. Juba varem, 1930ndatel võimust võtnud autoritaarne valitsemisviis, mis ei soosinud rahva iseotsustamist, vähendas just selleks ajaks lastevanemate silmis autoriteedi saavutanud hoolekogude sõnaõigust oma kooliasjade korraldamisel. Taas jäid hoolekogud dekoratsiooni rolli.

Hoolekogudega seostub tänapäeva koolileksikas tundmatuks muutunud väljend - koolisundus. 1920. aasta algkooliseaduse järgi olid koolikohustuslikud kõik kuni 16-aastased lapsed, hiljem kuni 14-aastased. Õpetajad olid kohustatud teostama kontrolli õpilaste kooliskäimise üle ja esitama selle kohta igakuiseid aruandeid koolivalitsusele. Korraliku kooliskäimise tagamiseks polnud õpetajail mingeid laste ja nende vanemate mõjutamise vahendeid peale noomimise ja manitsemise. Karistamise õigus oli vaid hoolekogul. Eriti juhul, kui õpetajal puudus koolist kõrvalehoidjate seas autoriteet, jäi tal loota vaid hoolekogule, kes trahvirahade määramisega hirmutas puudujad kodunt kooli. Seaduse järgi oli trahvirahade kättesaamisest tehtud huvitatuks eriti õpetaja, kuna saadud summade eest sai muretseda koolile õppevahendeid. Eelpool tõdesime, et tihti peale oli tõesti puudumise põhjuseks vaesus, kuid kuidagi polnud vabandata võrkumine - lapsevanem lihtsalt ei saanud last kooli, mõnikord seda tegu üldse

põhjendamata. Sellisel juhul ei leebunud ka hoolekogu. Võimalik, et tõrkuvate lastevanematega oli vallaametnikel muudelgi juhtumitel probleeme, kuna tegemist võis olla konfliktsete isikutega. Trahve tuli teha päris palju iseseisvuse algusaastail, kuid veel 1933/34 õppeaastalgi ei täitnud koolikohustust Võrumaal 8 last, mille põhjuseks toodud tõrkumine.³⁴³ Sama palju ei käinud lapsi koolis vaesuse pärast.

Koolisunduse täitmise nõudmine võttis õpetajailt palju energiat ja tõi pingeid asjaosaliste - õpetajate, õpilaste, lastevanemate, vallaametnike, haridusjuhtide - vahele. Arusaam seaduse täitmise vajalikkusest ei jõudnud kõigi lastevanemateni. 1920ndate alul leidis veel lapsevanemaid, kellede jaoks oli lapse koolisaatmine riigi poolt pealesurutud tüütu kohustus, või nagu ütleb tollal koolikohustuse kohta käibel olnud väljendki - see oli sundus. Puudumistega oli probleeme eriti sügisel ja kevadel, mil talus oli hinnas iga töökäsi. Levinud oli tava, et ilmuti küll esimeste nädalate jooksul mõneks päevaks kooli, kuid jäädi siis taas pikemalt koolist eemale - ehk loodeti nõnda pääseda trahvist. Näiteks 1922/23 õppeaasta algul, I-VI koolinädalal ilmus kooli ning seejärel jäi taas pikemaks ajaks puuduma õpilasi pea kõigis Võrumaa algkoolides. Üldse ilmus septembris-oktoobri algul koolidesse vaid 60% õpilasi.³⁴⁴ Valdade ja nende koolide lõikes olid puudumised erinevad. Näiteks Pindi valla Pikakannu koolis oli 6 esimese nädala jooksul õppetööle ilmunud vaid 31% õpilasi ning parim oli olukord Kahkva vallas, kus kohal 90% õpilastest.³⁴⁵ Laste koolist puudumiste eest trahviti 1922/23 õppeaastal Võrumaal 154 isikut ja kohtulikule vastutusele võeti 4 lapsevanemat.³⁴⁶ Kooliealisi lapsi, kes üldse õppeaasta jooksul kooli ei jõudnud, oli Võrumaal vähe.

Sageli ei suutnud riigi ääremaal elavad inimesed uskuda, et koolielu põhijooned on siiski Tallinnas paika pandud ning kohalikul õpetajal ning isegi maakonna haridusosakonnal pole õigust suuri muudatusi kehtivas korras ette võtta. Näiteks Väimela lapsevanemad pöördusid palvega Võrumaa kooliosakonna poole, lootuses, et

³⁴³ ERA. 2633-1-426 L 276.

³⁴⁴ ERA. 2633-1-361 L 11.

³⁴⁵ Samas. L 1-2.

³⁴⁶ Samas. L 23, 31.

seal mõistetakse nende muret laste karjasaatmise pärast ja seetõttu lõpetatakse kool kevadel varem.³⁴⁷

Eelpool kirjutatust võib jääda mulje, et kuna paljudes koolides oli pidevalt tegemist õppetööst eemalehoidmisega, ei peetud kooliharidust maaelanike, sh võrumaalaste seas au sees. Tegemist oli siiski arvukate eranditega, mis tulenesid harjumatuses aru saada, et koolikohustus tähendab pidevat osalemist õppetöös. Kohati oli veel juurdunud arusaam, et kooli tuleb laps saata siis, kui selleks aega üle jääb - enne töö ja pärast kooli. Sealjuures taoline järjestus ei väljendanud teisejärgulist suhtumist kooli. Maarahva eluviis asetas aukohale töö, mis hõivas enamuse inimese ajast. Kirik, kool, seltsielu said oma osa siis, kui eluliste vajadustega toimetused tehtud.

Hoolimata kooliskäimise liigitamisest "pühapäevategevuste" hulka, pidasid Võrumaa lapsevanemad koolihariduse kodulähedast kättesaadavust enesestmõistetavaks. Koolide sulgemisplaanid võimude poolt tekitasid rahva hulgas teravat protesti. Lapsevanemate aktiivsem osa oli varmas palvekirju kirjutama ja oma õigusi seaduses näpuga järgi ajama. Mõnikord protestimine ka aitas, näiteks Mehikkoormas ja Parapalus 1920. aastal.³⁴⁸ 1931. aastal, järjekordse koolide sulgemislaine eel kohalikel enam nii hästi ei läinud. Valda saadeti haridusametnikud, kes selgitasid kooli sulgemise põhjust, rahustasid ärritunud lapsevanemaid, mille järel loobuti võitlusest kooli säilimise eest ja lepiti olukorraga.

2. 6. Kooli võimalused regionaalse omapära rõhutamiseks

Võimust võtnud ühtlustamispoliitikas leidis siiski võimalusi kodukohale tähelepanu pööramiseks. Koolitöö oluliseim alusdokument, avalike algkoolide seadus, lubas pedagoogilistel nõukogudel teha väiksemaid muudatusi õppe- ja tunnikavades. Muidugi pidi selleks enne koolivalitsuse kaudu haridusministeeriumilt luba olema saadud. Vaevalt, et see tähendanuks võru keele tunde, nagu tänapäeval paljudes Võrumaa koolides, kuid kodupaiga ajaloo ja looduse süvenenum tundmaõppimine

³⁴⁷ ERA. 2633-1-351 L 45.

³⁴⁸ ERA. 2633-1-350 L 29, 184.

oleks soovijatele ehk lubatud. Näiteks lubati koolidel pidada vastava aktusega kooli aastapäeva ja kohalikku vabastamispäeva, kui kohapeal seda üldiselt peetakse.³⁴⁹

Kodupaiga väärtustamise võimalus oli sisse kirjutatud ka haridusministeeriumi poolt kehtestatud õppeprogrammi. 1925. aastal rõhutas koolivalitsus, et uuema pedagoogika järgi peab õppematerjali käsitusviis olema lapsele „kodune”, seega esitatud lapsele tema ja ta elukoha vaatepunktist. Soovitati, et õpetajad tötaksid ministeeriumi poolt esitatud materjali ümber vastavalt kooli asukohale ja oludele, misjärel esitaksid selle kooli pedagoogilisele nõukogule ühtlustamiseks.³⁵⁰ Lisaks koduloo õppeainele pakkus igapäevane elu ise kätte võimalusi, kus saanuks siduda raamatutarkuse lapse kodupaiga igapäevaeluga. Kahjuks olid õpetajad ise kinni trükitud õpikuis ega osanud seostada ajalooliselt ja geograafiliselt kaugeid sündmusi ja nähtusi oma kihelkonnas toimunuga, millist õpetamismetoodikat võib pidada päranduseks tsariajast. Võrumaa koolinõunikud tegid õpetajaile korduvalt märkusi koduümbruse ajaloo kasutama jätmise üle üldiste teemade käsitlemisel.³⁵¹ Ajaloosündmuste seostamise eesmärgiks polnud esiisade eluviisi väärtustamine, milline väärinuks alleshoidmist ja elustamist, seda peeti mahajäänuks ja arengut takistavaks. Ajalugu oli propagandavahendiks, esivanemate vägiteod pidid olema eeskujuks kaasajas ning elu olmeline külg pidi pakkuma võrdlusainet omariikluse edusammude mõistmiseks

1920. aastaist võib ainukeseks koduloolise suunitlusega üleriigilise ulatusega ettevõtmiseks pidada Eesti Rahva Muuseumi küsitluslehtede saatmist koolidesse 1926. aastal. Seegi ettevõtmine ei jõudnud õpilasteni. Küsimustiku täitmine jäi enamasti kohalikku päritolu õpetajate hooleks, kuna eeldas head suhtlemisostkust, küsitletavate silmis usaldusväärsust (ametliku paberi täitmisel ei saanud selleks olla laps) ja taluelu tundmist.³⁵²

Järgmise aastakümneni sarnased ettevõtmised olid tugevama seljatagusega. Laiaulatuslikku vastukaja loodeti Turistide Ühingu korraldatud kirjandivõistlusele. 1935/36 õppeaastal väljakuulutatud turismialaste kirjatööde võistluse eesmärgiks oli

³⁴⁹ ERA. 2633-1-371 L 34.

³⁵⁰ Samas. L 181.

³⁵¹ ERA. 2633-1-384 L 28, 71p.

³⁵² ERA. 2633-1-382 L 31.

kodumaa, eriti kirjutaja koduümbruse tundmaõppimine, kusjuures korraldajad lootsid, et muuhulgas õpilased vaatlevad ka oma kodukoha keelelisi erinevusi kirjakeelest.³⁵³

Koolielu ühtlustavate korralduse raames andis sobiva võimaluse omakandi asjadega tegelemiseks üleriigilise tähelepanu suunamine muinsuskaitsele. Näiteks 1936. aastal saadeti koolidesse ringkiri muinsuskaitse päeva pidamise kohta, mille eesmärk oli küll laiem kui ainult kodupaik - koolidel tuli ühel maikuu päeval selgitada ja propageerida ümbruskonna ajaloomälestisi, mis pidid saama rahvusliku iseteadvuse jõulätkeks.³⁵⁴ 1938. aastal kuulutati kooliõpilaste hulgas välja kohamuistendite kogumise võistlus. Eriti paistis silma Võrumaa, millest osales 29 kooli 165 korjajaga ning kust saabus Tallinnasse kõige enam murdekeelseid korjandusi.³⁵⁵

Võimalusi „oma asja ajamiseks” ei olnud küll palju, kuid üht-teist oli võimalik ikka omamoodi teha, kasvõi pisidetailides, mis traditsioonide säilitamisel just oluline. Näiteks õpilaste toitlustamine koolides, mis pidi jääma kohalike naisseltside korraldada. Pole teada, et tollal oleks koolides kehtestatud sundmenüü, oluliseim oli lihtsalt soe toit ja selle odavus. Eespool kirjutatu põhjal aga teame, et lastele sooja lõunat ei pakutud tollasel Võrumaal üheski koolis, edumeelsemais koolides jõuti vaid piima ja teeveeni. See, mida kõrvale nositi, sõltus pere rahakotist, kuid oli ikkagi maatoit.

Kindlasti võimaldanuks kohalikku eripära välja tuua kooliaiad, mida Võrumaal polnud võimalik luua, kuna maarahva seas oli kinnistunud arusaam, et lastel oma taluski tegemist, milleks siis käia koolimaja juures aega raiskamas. Tõesti, kui Võrumaal ei saanud paljud lapsed sügisel ja kevadel korralikult koolikohustustki täita, kuna töökäsi oli tarvis, siis kooliaedadesse keset kiiret suvist tööaega poleks neid kindlasti jätkunud. Kooliaiad, kus kohalikud taimesordid ja aiapidamisviisid au sees, hakkasid ilmestama Võrumaa alg- ja keskkooli alles nõukogude ajal.³⁵⁶

³⁵³ ERA. 2633-1-428 L 824.

³⁵⁴ ERA. 2633-1-433 L 77.

³⁵⁵ Eesti Kool, 1939, lk 322.

³⁵⁶ Nagu traditsioonidest kinnihoidvale ühiskonnale kohane, ei saada algul vedama ja pärast pidama. Tänapäeval, kui linnades ja paljudes maakoolideski on kooliaiad kaotanud oma funktsiooni ja kasvanud rohtu, siis enamuses Võrumaa koolides on need alles - lapsed korjavad marju ning õpetajad keedavad moosi. (Vestlus Võru, Põlva ja Valga maakonna koduloo ja võru keele õpetajatega 17. 08. 2005.a. Võro Instituudis).

1930. aastail tehti kõikidele koolidele kohustuslikuks kooli kroonika pidamine, mis tingis vajaduse pöörduda oma kodukandi minevikku, kuna kirja tuli panna kooli ajalugu.

2. 6. 1. Kodulugu

1919. aastal esmakordselt Eesti koolide õppekavasse jõudnud kodulugu võimaldas Eestimaa koolidel tegelda paigalooga, väärtustada lastele nende kodukeelt ja -paika, ilma et see kahjustaks Eesti riikluse kui terviku huve. Pedagoogilises ajakirjanduses leidsid kajastamist seisukohad, et vaid koduste olude näitel ja najal on koolil võimalus lastesse kasvatada omadusi nagu patriotism ja isamaa-armastus, mille rõhutamine haridusministeeriumi poolt koolidele esitatud nõuetes aasta-aastalt kasvas.

Kodulugu jagas õpetajad kahte leeri - need, kes tahtsid näha kodulugu omaette õppeainena ja need, kes pidasid õigemaks koduloolise aine sulandamist teiste ainete sekka. Esimesed leidsid, et kodulugu on esmaseks sammuks lapsele suure ilma asjade mõistmisel. Suurimaks koduloo propageerijaks ja kaitsjaks algkooli õppekavas oli Johannes Käis. Tuntud koolimees, kes ise alustas kodulooliste teemade käsitlemist loodusloo tundides juba tsaariajal Riia gümnaasiumis töötades, kirjutas korduvalt veenvaid artikleid koduloo õpetamise vajalikkusest. Käis märkis, et kui õpetaja oma kasvatustöös ei tugine lapse kodusele elule, siis tekib lapsel koolis teine kujutlusring, mis jääb aga võõraks koduga seotud elamustele, olles nendest lahutatud nagu kuristikuga.³⁵⁷

Uue õppeaine vastased olid arvamusel, et kodulugu on tarbetu, aega raiskav ja õpilasi rumalaks tegev ja lobisema õpetav õppeaine.³⁵⁸

Esialgult tekitas koduloo õpetamine palju raskusi ja peamurdmist, kuna õpetajate seas puudus arusaam, mida uus aine endast kujutab, seda enam, et õppekavad andsid õpetajale teemade lahtirakendamisel laia interpreteerimisvõimaluse. Kodulugu oma mitmekesisuses eeldas kõigepealt õpetajalt endalt arusaamist ja äratundmist paikkondlikust eripärast kui vaid sellele kohale omasest. Juhul, kui koolis juhtuski olema kohalikke traditsioonilisi väärtusi hindav õpetaja, siis nende edasiandmiseks õpilastele pidi ta olema kodupiirkonna olude hea tundja. Õpetaja ei saanud enam sama

³⁵⁷ Johannes Käis. Koduloo olemus ja koht algõpetuses. // Eesti Kool, (1)1935, lk 57.

teadmistepagasiga õpetada lapsi nii Saaremaal kui Võrumaal. Vaja oli tunda kooliümbruse lähemaid olusid, sealhulgas omada teadmisi nii selle loodusest kui ajaloost. Hea kodulooõpetaja oskuste juurde kuulus kui mitte rääkimine, siis vähemalt arusaamine kohalikust murdest, mis oli eelduseks nii õpilaste, nende vanemate kui ka kogu vallarahva ja nende kodupaiga oleviku ja mineviku elu-olu mõistmiseks. Kohalikud juured andsid õpetajale parema lähtepositsiooni, eriti oli see määrav perifeersetes piirkondades, kus õpilaste kodune igapäevaelu, seal kasutatavad töö- ja tarbevahendid ning muidugi kõnekeel jäid kaugelt tulnud õpetajale võõraks.

Kuna koduloo meetodiliseks aluseks oli just vaateõpetus, siis eeldas see laste koduse keskkonna head tundmist. Eesti koolide kodulooõppe meetodika väljatöötaja J. Käis rõhutas, et koduloolises vaateõpetuses (näit. laat, mardipäev jne) leidub alati häid võimalusi äratada lastes huvi ja armastust oma kodukoha vastu, sest et sellega on lapsel seotud palju elamusi.

Ja muidugi pidi õpetajas olema paras annus entusiasmi. Lisaks heale tahtele nõudis koduloo tund õpetajalt palju iseseisvust, nuputamist, vaeva ja julgust keskteest kõrvale kalduda, kuna valmis õpikuid iga valla kohta ju polnud.

Võrumaalgi ei läinud uue aine juurutamine libedalt. Koolinõunikud ei jäänud tihti peale koduloolise ainekogu edasiandmise meetodikaga rahule, mis tulenes õpetajate endi nigelaist teadmistest. Eriti nõudlik oli koduloo osas koolinõunik Sultson, kel endal loodusteaduslik haridus. Näiteks tuli nõunikul kord katkestada tund Lasva koolis, et ise tunnis kõneaineks olnud maastikulised vormid koduvalla näitel õpilastele selgeks teha.³⁵⁹

Tunduvalt paranes Võrumaal koduloo õpetamine, kui koolidesse jõudis uus õpetajate põlvkond. Võru Õpetajate Seminari lõpetanud olid tollastes oludes saanud parima ettevalmistuse koduloo õpetamiseks, kuna seminaris oli Käisi eestvedamisel sellele ainele pööratud suurt tähelepanu. Kasvandikele korraldati õppekäike loodusesse Võrumaa tundmaõppimiseks, mida hiljem tuli hakata õpilastele lähemalt tutvustama.

Kuna Käis oli loodusloo õpetaja, siis esialgu täituski meie oludes uut moodi aine sisu kodupaiga looduse tundmaõppimisega, jättes kõrvale ajaloo, kombestikku ja keele. Ka

³⁵⁸ Samas, lk 61.

³⁵⁹ ERA. 2633-1-384 L 108p.

akadeemiline kodu-uurimisega tegelev organisatsioon, professor Gabriel Granö poolt loodud Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimistoimkond nägi seotust kodupaigaga eelkõige loodusliku keskkonna kaudu. Alles hiljem, eelkõige Erik Laidi muinsuskaitset propageerivate üleskutsete järel hakati pöörama tähelepanu kodupaigas asuvaile muististele ja toimunud ajaloo-sündmustele, eelkõige Vabadussõjaga seonduvaile. Kuid selleks ajaks, 1930. aastate lõpuks, oli haridusringkondades saanud võitu seisukoht, et kodulugu omaette õppeainena tuleb ära kaotada. Võrumaa koolid eesotsas koolivalitsusega kuulusid koduloo õppeaine vajalikkuse kaitsjate hulka, pidades seda ainet äärmiselt oluliseks nii riiklikust, paikkondlikust kui lapse emotsionaalsuse kasvatamise seisukohast. Kaitsekirjas koduloole kirjutati, et kodulugu on aluseks isamaa armastusele, kasvatab koduümbruse armastust, mille kaudu luuakse kontakt lapse tundeilma ja koolimiljöö vahel, koduloo kaudu õpib õpetaja tundma laste kodu mõjutegureid ning saame üdpildi meie kodukohast, ta on ainuke aine, kus süveneme lapse tegelikku ümbrusse.³⁶⁰ Hoopis omamoodi said koduloo õppeainest aru Narva õpetajad, kes pidasid selle ülesandeks lapse harjutamist koolieluga. Seetõttu arvasid nad, et laps kohaneb koolieluga paari nädala vältel ning seetõttu on ka koduloo aine kooliprogrammis täiesti ebavajalik.³⁶¹

Hoolimata omaette õppeainest, jäi koolides põgusaks etnograafilise ainese käsitus, rääkimata Eestimaa keeleliste eripärade üle arutlemisest. Pigem toimus hoopis vastupidine tendents - uue aja koolitusega õpetajad, kes hariduse saanud eesti keeles, seega riigikeeles, ei väärtustanud murdekeelt. Ometigi toimus ju kogu elu võru keeles.

2. 6. 2.. Võru keel koolides

Võru keele kasutamine omaaegsel Võrumaal oli niivõrd iseenesestmõistetav, et sellele ei pööratud tähelepanu. Ka mujalt kandist Võrumaale sattunud teadsid, et inimesed suhtlevad siin omas murdes ning üksnes külalistega püütakse rääkida kirjakeeles. Samas aga leidis 1920-1930. aastail veel piisavalt täiskasvanud võrumaalasi, kes polnud eestikeelses koolis õppinud ega eesti kirjakeelset koolitarkust saanud. Seetõttu ei osanud ega pidanud suur osa kesk- ja vanemaeglisi inimesi vajalikukski mujalt tulnutega kirjakeeles suhelda. Kohalikus kultuuriväljas ei vastandatud murret ja

³⁶⁰ ERA. 2633-1-433 L 249.

kirjakeelt, mõlemail lasti kõrvuti eksisteerida. Küllap juba inimesed ise teadsid, kus ja millal rääkida võru keeles, millal kirjakeeles. Ka seadusandlus, olgu siis tegemist üle-eestilise või maakonna- ja linnaelu reglementeerivaga, ei vastandanud kirjakeelt ja võru keelt, kuna murded kui loodetavalt hääbuvad nähtused vaikiti lihtsalt maha.

Kahe keele, kirja- ja murdekeele rahuliku kooseksisteerimise tõttu pole olemas kuigi palju kirjalikke tunnistusi, mille põhjal saaks jälgida kohaliku keelemurde levikualade ja kasutussageduse järk-järgulist vähenemist aastakümnete jooksul, milline protsess kahtlemata toimus. Üksikuid märke murdekeele ja kirjakeele konfliktide ning võru keele kui ebasoovitava nähtuse kaotamispüüete kohta leiab koolinõunike revideerimisprotokollides ja aruannetes ministeeriumile. Murdekeele elujõulisest pruukimisest Võrumaa rahva hulgas saab aimu ka ajakirjanduse kaudu, kus sellele antakse küll üheselt negatiivne hinnang - murdekõneleja on naeruväärne ja vähearenenud maainimene.

Kuna selgesõnaliselt pole kusagil välja öeldud, et murret kõnelda ei tohi, siis võib tekkida küsimus - kas Eesti riik üldse tegi tõkkeid võrumaalastele (ja teiste piirkondade inimestele) omas kohalikus murdekeeles kõnelemiseks? Või on taoline arvamus üksnes legend? Ometigi on Võrumaa inimeste seas levinud lugusid-mälestusi, kuidas koolides karistati õpilasi omavahel võru keeles suhtlemise pärast. Legendide maik on neil juttudel tõesti juures, kuna need kohati analoogsed tsaariaegses koolis eesti keeles rääkimise keeldudega-karistamistega. Lähemal tutvumisel eesti-aegse koolieluga võib kinnitada, et karistatavad keelud ja häbistamised koolis oma kodukeeles rääkimise pärast jäävad siiski suuresti kas tsaari- või nõukogude-aega, maailmasõdadevahelisel Võrumaal ei olnud võru keeles rääkimine kuritegu. Radikaalseid abinõusid murde väljatõrjumiseks plaaniti küll Petserimaal (kontrollida vahetundides laste suhtlemiskeelt, suunata õpilasi internaati elama, et keel oleks kontrolli all jne), kuid sealgi jäid need enamasti ellu viimata.³⁶²

1920-1930. aastail oli võru keele kõnelemine Võrumaa koolielus tavapärane. Kuna kirjakeel oli sõna otseses mõttes kirja keel, sest selles olid trükitud raamatud-ajalehed, siis tuli siinmail elada keelelist kaksikelu - tekste loeti-kirjutati kirjakeeles, suuliselt

³⁶¹ ERA. 2633-1-434 L 36.

³⁶² **Nikolai Ress.** Eesti keele õpetamisest Petserimaal. // Eesti Kool, 1939, lk 314-318.

kõneldi murdes. Levinud oli olukord, kus koolitunnis õpikust valjult ette loetud tekst kõlas kirjakeeles, kuid sellele järgnenud arutelu kippus üle minema laste emakeelele.

Omalt keelel oli elujõudu palju - aastaid veel Eesti Vabariigi ajalgi valitses Võrumaa koolides olukord, kus ainukesed, kelle suust võis tulla etteheiteid murdekeeles kõnelemise pärast, olid koole revideeriv koolinõunik ja mujalt poolt pärinevad koolipreilid. Kirjakeele kasutamise nõue koolinõunike poolt ei olnud õpetajate-õpilaste kiusamiseks ega oma tähtsuse rõhutamiseks. Näpuga seaduseridu veerides leidnuks iga koolmeister, et juba avalike algkoolide seaduses on fikseeritud Eesti koolides kasutatav keel, milleks on kirjakeel. Aastaid Võrumaa koolinõunikenä tötanud Muuga ja Sultson olid ise lõunaestlased ning seetõttu oli neil murdekõnelejaist koolirahvaga ehk mingi hingesugulus, mille tõttu keelt puudutava seadusepunkti suhtes ei oldud kuigi norivad. 1930. aastate lõpul, kui haridusministeeriumi poolt määrati Võrumaa koolide inspekteerijaks kaugemalt tulnud mehed, oldi keelevääratuste suhtes märksa karmisõnalisemad. Kuigi võib arvata, et pika treeningu peale juurutada koolides vaid kirjakeelt, esines vähemalt inspektori kuuldes märksa vähem võru keele kõnelemise juhtusid.

Muuga ja Sultsoni märkustes koolielu puudujääkide kohta ei ole keelelised märkused kunagi esimeste hulgas, peamine õpetaja töö hindamisel oli ikkagi õpetamise meetodika. Märkused võru murde pruukimise kohta tundides olid leebtoonilised - *kasutab murrakut rohkem kui vaja, tarvitab ohtrasti murrakut, eesti keele õpetaja peaks lastelt nõudma kirjakeele tarvitamist, vähemalt 3. ja 4. klassis võiks püüda kirjakeele maksma panna.*³⁶³ Muide, kõik need märkused puudutasid vaid koolitunde- nõunikke ega õpetajaid ei häirinud võru keel laste omavahelises suhtluses, sest seda peeti loomulikuks.³⁶⁴ Võrumaa koolides oli levinud mitteametlik seisukoht, et 1. ja 2. klassis ei ole suuremat lugu, kui suhtluskeeleks tundides on laste kodune keel, kuid juba vanemates klassides ei peetud seda soovitatavaks. Ka mõned õpetajad kaitsesid oma kasvandikke revideerijate ees (nõnda ka ju ennast) esimestel kooliaastatel võrukeelse kõnelemise õiguse eest.³⁶⁵ Luhamaa kooli puhul, kus õppis palju setusid, oli Sultson keeleküsimuses veelgi järeleandlikum. Siin leidis koolinõunik olevat

³⁶³ ERA. 2633-1-384 L 22p, 76p, 56p, 164.

³⁶⁴ **Bernard Kangro**. Kipitai. Lund, 1992, lk 115.

³⁶⁵ ERA. 2633-1-385 L 29.

küllalt sellest, kui vähemalt 5. ja 6. klassiski püüaksid õpetajad tundides kirjakeele maksma panna.³⁶⁶

Üksikuist metsataludest tuli kooli lapsi, kes varem polnud oma kõrvaga kirjakeelt kuulnudki. Seetõttu kulus mõnelgi lapsel paar esimest kooliaastat lisaks ettenähtud õppeprogrammile kirjakeele õppimisele. Aine parema omandamise nimel soovitati õpetajail eesti keele tunnis keerulisemate sõnade tähenduse lahtiseletamise juures tuua välja ka vastavad murdelised sõnad.³⁶⁷ Taoline nõuniku soovitus oli tema poolt tahtmatu kummardus võru keelele.

Kauem kui mujal püsis võrukeelne suhtlemine väikestes 1-2 õpetajaga koolides, kus ka koolmeistrid olid lõunaeesti päritolu, eriti juhul, kui oma hariduse olid nad saanud enne iseseisvust. Oli koole, mille õpetajad ei paistnud hoolivatki sellest, et korduvad nõuniku märkused tunnis võru keele tarvitamise kohta võivad neile õpetajakoha maksma minna. Korra on Sultson ka revideerimisprotokollis ära fikseerinud, et hoiatas tagajärgede eest Pütsepa kooli õpetajat tundides liig ohtra võru keele rääkimise eest.³⁶⁸ Vanemad meessoost pensioniootel koolmeistrid ei lasknud nõunike hoiatustest ja märkustest, mis puudutasid just õpetaja isikut, end palju häirida - olgu tegemist murdekeele, lohaka riietuse või mõne muu patuga, mis polnud kooliõpetajale kohane. Võib arvata, et kõik vanemaealised õpetajad ei osanud kirjutada tol hetkel Eestis õigekeelsuse normidele vastavas kirjakeeles. Õpetajate kirjades koolivalitsusele leidub mitmeid õigekirjavigu, mis annavad tunnistust kirjutajate emakeelest, milleks Võrumaal võru keel. Sellistel juhtudel oli nõunikul mõttetu loota, et õpetaja jutu sisse ei lipsaks võrukeelseid sõnu. Kui õpetajal polnud muid eksimusi ja ta oli korralik lapsi ja koolitööd armastav inimene, siis lasti tal vaatamata keelevääratustele rahulikult pensionini töötada. Inspekterimistel selgus, et Võrumaal oli väga tublisid õpetajaid, kelle peamiseks puuduseks oligi vaid murdekeel.³⁶⁹

Siiski, mida aasta edasi, seda enam jõudis kooli noori õpetajaid, kes tegid märkusi murdekasutajaist õpilastele ning julgemad isegi kolleegidele, kusjuures nad ise võisid olla küll lõunaeesti päritolu, kuid vähemalt avalikkuses pruukisid vaid kirjakeelt. Nagu

³⁶⁶ ERA. 2633-1-384 L 182.

³⁶⁷ ERA. 2633-1-385 L 20.

³⁶⁸ ERA. 2633-1-384 L 164.

³⁶⁹ ERA. 2633-1-385 L 122.

kogu meie koolisüsteemis, nii ka õpetajate seminarides, sh Võru seminaris, mille lõpetajad moodustasid iseseisvusaja lõpupoole suurema osa meie õpetajaskonnast, oli koolikeeleks kirjakeel. Nõnda sirgusid võrukeelses keskkonnas algkooliõpetajad, kes ise polnud Võrumaalt ehk peale mõne kooliekskursiooni kaugemale jõudnudki, kuid töökeelena (st koolis) kasutasid vaid kirjakeelt.

Keerulisem oli seadusi jälgival õpetajal lahendada olukord - kuidas suhelda lastevanematega? Ühelt poolt oli kooliasjade arutamine ju töö, kuid teisalt oli ebaloomulik ja peenutsev suhelda murret kõneleva inimesega kirjakeeles. Seda muidugi juhul, kui õpetaja ei juhtunud pärinema väljastpoolt murdeala ning lihtsalt ei osanud "kõnelda", vaid "rääkis". Õpetaja, kes tahtis, et ta võetakse kohaliku rahva poolt omaks, pidi loomulikult kõnelema võru keelt. Võrumaa õpetajal tuli arvestada kakskeelse eluga - kirjakeel tundides ja ametiasjades, võru keel väljaspool kooli, et mitte olla ennast teistest paremaks pidav. Heaks näiteks on kunagine Kanepi kooli õpetaja Helle Abel, kelle tublidust ka koolinõunik revideerimisel esile tõstnud.³⁷⁰ Helle Abelit meenutades on õpilased märkinud, et koolis püüdis õpetajanna oma kodust Otepää murret hoolega vältida, kuid kokkusaamisel klassiõe Linda Laarman-Viidinguga löid mõlemad lahti oma muheda Otepää keele.³⁷¹ Kirjakeelsed õpingud Võru seminaris polnud suutnud noort inimest muuta halvas mõttes pedagoogiks, kes unustab oma kodukeele. Oma teene on siin VÕS õppemetoodikal, mille kasvandikke koolitati koduloolises vaimus.

Otsides veel murdekeele ja VÕS ühisosa, võib pidada just selle kooli teeneks, et tema kasvandikust Meinard Aleksast (kirjanikunimega Enn Tuuling) ei saanud üksnes värvikas kooliõpetaja, vaid ka võrukeelne luuletaja. Omapärase, ametliku joonega mitte kokkusobiva mõtlemise ja käitumisega õpetajana lasi M. Aleksa 1928. aasta kevadel Luhamaa kooli 3. klassi õpilastel õppida pähe Artur Adsoni võrumurdelisi luuletusi. Selline valik tundus koolinõunik Sultsonile õige kummaline, kes nägi murdekeelsete luuletuste õppimises vaid metoodilist eesmärki, mida ta antud juhul ei pidanud õigustatuks. Sultson leidis, et laste endi keelemurre on ju peaaegu sama kui Adsoni luulekeel, mistõttu tema luuletusi on asjatu õppida, kuna ei anna midagi uut.³⁷²

³⁷⁰ ERA. 2633-1-415 L 9.

³⁷¹ **Milvi Hirvlaane**. Kanepi kool läbi kahe sajandi. Kanepi, 2004, lk 63.

³⁷² ERA. 2633-1-384 L 86p.

Eelnevalt käsitlesime Võrumaa koolides võru keele pruukimisega seonduvaid probleeme, mis tõstatati ja lahendati koha peal. Kõigile võrumaalastele, sealhulgas kooliõpetajaile, ei pruukinud see küll meeldida, kuid Eesti riigi seaduste kohaselt polnud keele valik enam kohalik asi. Eesti kool seadis endale ülesandeks kasvatada harmooniliselt arenenud inimesi, kelle vältimatuks tunnuseks loeti korraliku kirjakeele tarvitamist. Õpilaste emakeele oskus pidi arenema niikaugele, et nad oma mõtteid, tundeid ja arvamusi võiksid väljendada korralikus normeeritud kirjakeeles suusõnaliselt ja kirjalikult.³⁷³

Enne veel kui haridusministeerium hakkas avaldama vastavasisulisi korraldusi, tundsid muret korraliku kirjakeele omaksvõtmise pärast meie koolides emakeeleõpetajad ise, kes nägid murdekeelte poolt ohtu kirjakeelele. Juba omariikluse algul arutas Tallinna Õpetajate Seltsi eesti keele sektsiooni keelekomisjon olukorda meie koolides eesti keele kasutamisel. Kurdeti, et eesti keelega olid lood kehvad, kuna lisaks võõrastele keeltele (peeti silmas vene ja saksa keelt) on eesti keele häädusele jätnud oma jälje ka murdekeel, kuna tihtipeale kõnelejad ise ei märkagi oma murdelist intonatsiooni. Tallinna pedagoogide seisukoht oli resoluutne - Eesti koolis ei või sarnast eesti keele korralagedust enam sallida.³⁷⁴

Pedagoogide ringkondades on sageli avaldatud kahtlust, et murdekodudest ja -alalt pärinevad õpilased on koolis edasijõudmisel kehvemad ning murdekeel on raskendanud nende õppimist. Siinjuures tuleb esitatud väide lahutada kaheks, kusjuures esimene pool kattub Eestis kohati levinud mittepädagoogilise ja teaduslikult kinnitamata arvamusega, et ääremaadel (sh Võrumaa, eriti aga Setumaa) elavadki rumalamad inimesed. Ääremaade kujutluspildile, eriti Kagu-Eestis, liidetakse enesestmõistetavalt halvustav suhtumine murdekeelde. Koolis edasijõudmist geograafilise komponendiga on sidunud ajakirja "Kasvatus" veergudel Hugo Reiman, kes püüdis tõestada, et Kagu-Eesti maakondades on õpilaste õppetulemused märksa nõrgemad kui mujal, eriti võrreldes Loode-Eestiga.³⁷⁵ Reiman on võtnud hinnangu

³⁷³ ERA. 1108-3-120 L 110.

³⁷⁴ Häädamise korraldamine koolis. // Kasvatus, 8.-9. vihik, mai 1920, lk 263-264.

³⁷⁵ **Hugo Reiman.** Õpilaste edasijõudmine koolides. // Kasvatus 4 (1930), lk 163.

aluseks klassi lõpetanute ning teiseks aastaks samasse klassi jäänute protsendi, analüüsimata sealjuures selle põhjusi.

Seda, kas kodune murdekeel on teinud õpilastele kooliprogrammi omandamise raskemaks, võivad näidata vaid uuringud eesti keele õigekirja omandamise ning neis tehtavate vigade kohta. 1928. aastal analüüsis Andrus Saareste kõigis Eesti keskkoolides läbiviidud eesti keele kontrolltööde tulemusi, tuues eraldi välja murdevead. Seda, et kirjakeelest tugevasti erineval võru murde alal oleks õpilased olnud kehvemad, ei saanud murdeuurija A. Saareste küll väita. Pingereas paremate koolide seas olid enamasti Tartu koolid ning nõrgemate seas oli lõunaeesti päritolu vaid Räpina Põllumajanduslik Ühisgümnaasium. A. Saareste lõppjärelendus oli, et õpilaste kirjatööde tase sõltub ennekõike õpetajast.³⁷⁶

Paljud pedagoogid polnud Saarestega ühel meelel. Keeleküsimustes korduvalt sõna võtnud emakeeleõpetaja Ernst Nurm esindas vastupidist seisukohta, kinnitades, et õigekirja vigade põhjuseks on vigane, so murdeline hääldamine.³⁷⁷ Korrektses kirjakeeles pärast muretsev E. Nurm pidas halvamõjuliseks keskkonda, milles õpilane veedab suurema osa päevast. Ümbruses väljaspool kooli kuuleb laps kõige halvemat murdekeelt ning ka suhtumine kooli õigekeelsuspüüetesse on seal halvaks pandav. Süüdlaseks pidas Nurm ka murdekeelsest keskkonnast pärinevaid õpetajaid, kes ei suuda kuidagi lahti saada lapsepõlves sissejuurdunud keelevigadest, eriti murdelistest sõnakujudest. Nurm tuletas oma kolleegidele ajakirja *Kasvatus* kaudu meelde õppejõudude teenistuse seadust, kus oli kirjas, et õpetaja peab mõistma riigikeelt. Kommentaariks märkis ta irooniliselt, et arvatavasti ei ole seaduseandja riigikeele all mõistnud mingit setu või kodavere murret, vaid eesti riigikeelt.³⁷⁸ *Kasvatuses*, mille manitsevad artiklid väärtsid ajakirja pealkirja, häbistas Tallinna õpetaja A. Õunapuu murdekõnelejaid, märkides, et murrakuline kõne tundub intelligentse inimese juures sama kui elektriga valgustatud pidusaalis puulusikatega ja puuanumast söömine.³⁷⁹

³⁷⁶ Eesti Keel 3-4, 1931, lk 97-101.

³⁷⁷ Ernst Nurm. Kuidas tõsta keskkooli õigekeelsuslikku taset. // *Kasvatus* 6 (1933), lk 262.

³⁷⁸ Samas, lk 265.

³⁷⁹ A. Õunapuu. Kõneõpetus meie koolides. // *Kasvatus* 10 (1927), lk 439.

Koolinõunik J. Estam pidas kooli ülesandeks murrete takistamist, et kirjakeele abil kõita rahvas riigi külge. Samas märkis ta, et hea kirjakeele oskuse nimel tuleb emakeele õpetajail õppida põhjalikult murdekeelt tundma.³⁸⁰

Ehkki aastaid pidasid Võrumaa hariduselul silma peal heasoovilikud nõunikud, ei saanud nad Tallinnasse saadetavais aruannetes maha vaikida võru keele laialdasest pruukimisest siinsetes koolides, mis ei vastanud ülevalt poolt kehtestatud normidele. Tuletati ju aeg-ajalt Tallinna poolt meelde, et koolides tuleb kasutada normaalset Eesti kirjakeelt, võttes aluseks õigekeelsuse sõnaraamatu. 1928. aastal ilmunud sellesisulises Riigikoolivalitsuse määruses kirjutati, et koolide revideerimised on näidanud, et isegi ühes ja samas koolis valitseb eesti keele kasutamisel vormilisi ja oskussõnalisi lahkuminekuid, märgiti, et ebaühtlane eesti keel raskendab õpilaste tööd, eriti ühest koolist teise üleminekul. Oma väljaütlemistes eesti keele kohta pidasid haridusjuhid ennekõike silmas kirjakeele rääkijaid. Et Võrumaa algkoolides polnud olukord kaugeltki nii roosiline, pidi neil iga-aastastest koolinõunike aruannetest olema teada. Ehk peeti targemaks avalikkuse ees hoopis vaikida, et Eestimaa kaguosas asuvad algkoolid, kus kirjakeelset vestlust kuuleb õige harva.

Just mõni kuu varem, kui Riigikoolivalitsus avaldas mainitud määruse, oli saabunud eelmise, so. 1927/28 õppeaasta aruanne Võrumaa II kooliringkonna koolinõunikult Muugalt, kes märkis, et eesti keele õpetamist segab veel suurel määral võru keelemurrak.³⁸¹ Muuga andis aru, et mõned vanemad õpetajad ei suuda kuidagi ka klassis loobuda murdekeelest, mis omakorda tingib puudusi õigekirja õpetamisel, kuna õpilane ei kuule kusagi normeeritud eesti keelt.

Sama probleemi üle oli koolinõunik Muuga kurtanud juba paar aastat varemgi. 1925/26 kohta kirjutas Muuga, et võru keelemurrak ei taha ka vanematest klassidest kuidagi kaduda, nõnda, et paljud lapsed 6-klassilise algkooli lõpetades kirjakeelt ei valitse. Nõunik seletas seda nähtust eelkõige kooli ümbruskonna mõjuga, kuid oma süü pani ta ka õpetajatele, kes tarvitavad klassis ohtrasti kohalikku murrakut.³⁸² Erinevalt eelpool nimetatud mitmetest eesti keele õpetajatest, ei mõistnud Muuga võru murret hukka kui sobimatut ja iganenud keelepruuki, millest rahvas peaks üldse loobuma. Tema mure

³⁸⁰ ERA. 1108-3-120 L 106-107.

³⁸¹ ERA. 2633-1-391 L 101.

³⁸² ERA. 2633-1-383 L 76.

oli seotud raskustega, mis võrumurdelistel lastel võivad ette tulla normeeritud õigekirja õppimisel.

Korduvalt on Võrumaa koolinõunikud oma üleskirjutustes rõhutanud, et mõnedes koolides esineb õpilaste, ja Pütsepa koolis isegi õpetaja hääldamisel, eriline ebaloomulik intonatsioon.³⁸³ Ebatavalise ja ülipüüdliku hääldamise ja valede rõhkude kasutamise, nagu räägitaks võõrkeelt, on Muuga ja Sultson märkinud levinud puudusteks Võrumaa koolides. Sealjuures ei ole staažikad koolimehed mõistnud, millest selline iseärasus on tingitud. Ebaloomuliku häälduse põhjuseks tuleb pidada õpilaste erinevat kodu- ja koolikeelt. Alles koolis hakkas enamus siinseid maalapsi õppima kirjakeelt, mis paljude jaoks oligi nagu võõrkeel. Kuid teada on, et terava "keelekõrvaga" kuulaja jaoks ei kao kaasinimeste lapsepõlvekeele iseärasused kunagi isegi hiljem täielikult omaks võetud kirjakeelest. Ka tänasel päeval kohtab Võrumaal murdekeelseid inimesi, kes harvadel juhtudel kirjakeelt kasutades kaotavad oma tavalise kõnelemisviisi – püüdlikult kirjakeelt rääkides muutub kogu nende kõne intonatsioon ebaloomulikult kramplikuks. Sedaviisi oli ka koolilastega, kes koolinõuniku kuulates üritasid rääkida "raamatukeeles".

Vaatamata püüdlustele panna Võrumaa koolilapsed ja nende kaudu kodudki rääkima ja mõtlema kirjakeeles, ei õnnestunud see Eesti koolil hea ega kurjaga. Kirjakeel jäi rahvale võõraks ja ametlikuks suhtlemisvahendiks, mille kõnelemine võidi küll selgeks õppida, kuid seda ei võetud omaks. Sund kasutada kirjakeelt, millega tihti kaasnes murdekeele ja selle kõnelejate halvustamine, viis Võrumaa rahva hoopis äratundmisele oma teistmoodi olemises ülejäänud Eestimaast, eelkõige põhja- ja lääne-estlastest. Ehkki tollal ei kasutatud tänapäeval laialt kasutatavat terminit identiteet, oli see võrukeelsel rahval täiesti olemas.

³⁸³ ERA. 2633-1-284 L 85, 109, 113, 144; 2633-1-385 L 41.

KOKKUVÕTE

Pärast omariikluse kehtestamist tuli Eestis alles hakata riiki üles ehitama. Ühtse riigi loomine tõi kaasa kõikide tema regioonide liitmise tervikuks Tallinnas asuva keskvoimu ümber. Integreerumisprotsess tingis eripärade nivelleerimist, hõlmates administratiiv-, majandus-, haridus-, usu- ja kultuurielu. Kultuuriline ja poliitiline kohanemine uue situatsiooniga ei toonud riigile kaasa probleeme, mis päädinuks separatismiga, mille ilminguid on kardetud nii setude kui ka, poolnaljatades küll, isegi tänaste võrumaalaste juures.

Vaatamata üldhinnangule, et assimileerimist ei toimunud, võime selle taotlemistendentse ikkagi märgata. Selgemini avaldusid need keele puhul – Eesti riigikeeleks pidi saama eesti kirjakeel. Teravamalt kui teiste piirkondade elanikke, puudutas keeleline ühtlustamine kagueestlasi, kelle kodukeel, milles oldi visalt kinni, erines kontrastselt põhjaeestilise taustaga kirjakeelest. Keelelisele iseärasusele lisandus siinse rahva konservatiivsem elustiil. Rahuliku elutempoga harjunud Võrumaa rahva jaoks olid iseseisvumisega kaasnenud muudatused peadpöörítavalt kiired, uude olukorda sattumine lõi sassi senise elurütmi. Kuna võrumaalased polnud varemgi harjunud Imedemaa Alice kombel pidevalt jooksuma, siis oldi peagi tormakalt areneva keskuse, seega pealinna ja „keskmise” eestlase silmis üks mahajäänud kant. Euroopasse püüdleva riigi jaoks said mahajääjad takistuseks, keda tuli kasvõi väevõimuga järele vedada. Arengus jalgujääjaks number üks oli Petserimaa, järgmise ringi moodustasid Läänemaa, Saaremaa ja Võrumaa.

Uuenenud olud panid rahva valiku ette. Olukorras, kus uued sotsiaalsed struktuurid ja suhted ei vasta enam seesmiselt väljakujunenud vana sotsiaalset struktuuri järgivale identiteedile, võib areng toimida kahes suunas: kas hakkab tööle kaitsemehhanism, mis väljendub soovis säilitada vanu sotsiaalseid tingimusi ja identiteete või toimub kohanemine, mis väljendub psüühilises vajaduses kohanduda uute välistingimustega, mis aga võivad oluliselt identiteeti muuta.³⁸⁴ Teisisõnu öeldes, kumba teed minna - kas lasta välisel surveel end eestistada või püüda jääda väliste muutuste kiuste võrumaaliku eluviisi juurde. Võrumaalaste juures ei ole võimalik täheldada selget tee valikut - kas

³⁸⁴ Märt Rannut, Ülle Rannut, Anna Verschik, lk 55-56.

kohaneda või kaitsta. Pigem oldi üpris ebaleval seisukohal, kasutades vana tarkust, et keskmised tulevad koju.

Siiski hoidis Võrumaa maainimesi oma haardes talupojamentaliteet, mis sisaldas kas alateadlikku või teadlikku kujutlust talust kui ideaalsest elamis- ja majandamisüksusest. Pikki aastaid oli vaadatud mõisa poole nii hirmu kui austusega ning kirutud härraste peremeheseisust. Pärast vintsutusi olid eestlastestki põlluharijad saanud lõpuks peremeesteks – oli jupp maad ja sõnaõigus oma talus. Üha enam võimu võtvate moderniseerimisprotsesside avardamine ning linnakultuuri mõjuvõimu tõus, millega kaasnesid sõnavõetud talupojakultuuri halvustamise teemal, sundisid trotslikke talupoegi veelgi enam hoidma kinni oma eluviisist ja ideedest. Uut seisust ja elulaadi oli saadud nautida vähe, selle argipool oma muredega polnud visasid maainimesi veel murdnud. Seoses asuniketalude rajamisega suurenes veelgi kogukond, kelle unistus omast maast ja talust olid alles täitunud, millest tuli hoida kinni kümne küünega.

Keskvõimu juhitud ümberkorraldused – administratiivsed (maakonna ja vallapiirid) ja ideoloogilised (koolikorraldus) – jäid suuresti välisteks ega suutnud muuta rahva mentaliteeti, mis rajanes harjumusele ja usule esivanemate elustiili õigsusse.

Eesti riigi arengu ja tugeva rahvusühitsuse loomise nimel jäi selle eestvedajatel puudu kannatust ootamiseks, mil eestlased oma loomulikus arengus sulaksid ühtseks rahvaks, säilitades seejuures keelelised ja kultuurilised eripärad, mistõttu protsessi kiirendamiseks ei piisanud rahulikust integreerumisest, vaid kasutada tuli seaduste vahendusel rakendatavat sundi.

Inimühendused on hierarhilised, mistõttu üks ja sama isik võis pidada end võrumaalaseks, eestlaseks ja Eesti Vabariigi kodanikuks. Kui kahte viimast määratlust, eestlane ja Eesti Vabariigi kodanik, teadvustati ja sisendati inimestele nii ajakirjanduse kui riigijuhtide sõnavõttudes, siis kohaliku identiteedi tunnetamine jäi iga inimese eraasjaks. Veidi said selle teadvustamisele kaasa aidata vaid koolid ja kohalikud seltsid, kuid sealsedki eestvedajad, eelkõige õpetajad, olid oma aja lapsed ning kinni ajastu mõtteviisides.

Võrumaalaste eneseteadvus kujunes välja oma teistsugususe tunnetamisena (keel, püsivam kultuuritraditsioonidest kinnihoidmine) ning sellest tulenevalt enda vastandamisena ülejäänud Eestile. Hoogu identiteedi kujunemisele andsid riiklikult

suunatud ettevõtmised (nt kirjakeele rakendamine kõikidel elualadel, vallareform, nimede eestistamine jne).

Sõdadevahelises Eesti riigis jäi võrumaalaste omanäolisus kollektiivse väljenduseta, seda ei defineeritud nii endile ega tehtud seda ka teiste poolt. Alles taasiseseisvumise järel on Eesti ühiskonnas hakatud tegelema aktiivse regionaalse enesemääratlemisega. Suurema innuga juurte otsijateks on olnud võrumaalsed, kelle jõuline tegevus oma kohavaimu otsimisel on pälvinud üleriiklikku tähelepanu ja tuge. Õnneks ei tule Võro Instituudil üles raputada üksnes minevikus olnut, mis praeguseks hävinud, vaid vaatamata aastakümnete pikkustele püüdlustele panna kõik eestlased kõnelema kirjakeelt, ei ole see tänaseni Võrumaal õnnestunud. Siinne keelepruuk on ajaloolise Võrumaa järjepidevuse kandja (tunnistades keele oma sisemisi muutusi-arenguid, kuid see jäägu keeleteadlaste teemaks), mis on suutnud vastu panna erinevate riigikordade ühtlustamispüüetele. Lisaks keelele on võrumaalaste juures täheldatud teisigi iseloomulikke kultuurilisi nähtusi, mis omased vaid sellele kandile. Olgu need siis argielu materiaalsed ilmingud või raskesti identifitseeritavad vaimsed erijooned, milledele alles viimasel aastakümnel hakatud enam tähelepanu pöörama.

SUMMARY

Attempts of the assimilation of regional differences on the example of the educational life in Võrumaa in 1920s-1930s

After Estonia had declared its independence in 1918 the state was still not "ready". The statehood was to be established. The latter process could mean among others the tying of the culturally distinct regions around the capital, Tallinn. The process of integration included numerous aspects of assimilating administrative, economic, educational, religious and cultural regional differences. Although the process did not bring along separatism – which was feared among the national (Russians) or cultural (the *Setukese* people) minorities – the new circumstances caused problems for destroying regional collective identities. The study aims to discuss whether the new era met complications. The example of the County of Võrumaa, in the South-East of Estonia, is used with the focus on the educational system.

One has to admit tendencies towards assimilation when the official language politics in the interwar Estonia is the subject. The latter concerns especially the regions of South-East Estonia, the areas settled by the speakers of Võru dialect, rather different from the official Estonian (the so called written language).

Besides linguistic differences also numerous cultural particularities have to be pointed at in connection with the particular region, first of all a more rural, traditional, lifestyle being the reason why the new era was met by a conservative approach. As a result the distant from the capital county for the "average Estonians" became stigmatised as a backward region. Such "backwardness" was to be fought.

The new circumstances, where the modern institutions did not support the traditional way of life, placed the people of Võrumaa before different choices concerning their identity. Time was to show whether there emerge mechanisms of self-defence and a rejection of all new, or whether there will take place a conformation with the so called Estonianisation, the latter process destroying a lot in the basics of local identity. The path chosen could be characterised as a cautious expectation with no particular

initiative towards neither directions. The tendency still dominating in the region could be characterised as a peasant mentality with a conscious (or subconscious) attachment to the farmstead as a way of life.

The small land property, and the economic and emotional way of life based on it, had been a long-time dream for Estonian peasantry living under the domination, incl the possession of land, of the Baltic German nobility. The emergence after the birth of Estonian state numerous settlers directed a broad number of newcomers towards the lifestyle of small landowners which despite difficulties was a fulfilment of dreams and thus worth clinging to it.

The tendencies of modernisation and urbanisation, which brought along also negative attitudes towards the rural way of life, must have caused an encysting of the particular social layer into their present circumstances. Administrative (parish- and county borders) or ideologic (the system of education) rearrangements stayed thus external, not reaching the deep roots of mentality, habits and lifestyle.

The interwar official strive towards the so-called national entity tried to speed up the integration by using formal means for diminishing regional differences. Media and politicians acknowledged and stressed the identity of people as citizens of the state and as Estonians.

The lower steps of the personal identity, like the regional one, were fostered by less factors. It remained mainly a private matter, given sporadically some support by local societies, school(teachers) etc. The latter still could be aiming towards the different, official, direction.

The self consciousness of the people from Võrumaa county was partly fostered by resisting to the pressure from above (the introduction of written Estonian in schools, the parish reform, the Estonialisation of family names etc). The regional self consciousness became based on language and traditional way of life.

In interwar Estonia the regional peculiarity remained less defined for the people involved at the local level but also to the outsiders from other parts of Estonia. Only after the independence was regained an active regional self-determination has been

started. People from Võrumaa have been pioneers in the field in Estonia, gaining also state- and popular support.

Luckily the Institute of Võrumaa (Võro Instituut) has not to rely on history only but could gain from the surviving until present era the local language dialect. Despite the attempts made during several generations to introduce official Estonian in the region, the local dialect is strong and constitutes the basis for the consequence of traditions. The latter together with the characteristic dialect can be viewed as the basis for the special spirit sometimes attributed to the region and its people.

KASUTAUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

1. Arhiiviallikad

Eesti Ajalooarhiiv (= EAA) Fond 2100 - Tartu Ülikool

Eesti Riigiarhiiv (= ERA) Fond 1108 - Haridusministeerium 1918-1940
Fond 2633 - Võru Maavalitsus 1917-1940

Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA) Eesti Kirjandusmuuseumis
Fond 199 - Akadeemilise Ajaloo Seltsi (1920-1940) stipendiaatide aruanded

2. Publitseeritud allikad

Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918-1944. Koostanud L. Lindström, T. Hiio jt. I-III. Trt, 1994.

Haridusministeeriumi Teataja (1936-1940). Tln, 1936-1940.

Riigi Teataja 1920-1940.

Seadused ja määrused hariduse alal. Koost. Joh. Kaiv, A. Kurvits. Tln, 1928.

Vähemusrahvuste kultuurielu Eesti Vabariigis 1918-1940. Dokumente ja materjale. Koost. A. Matsulevitš. Tln, 1993.

3. Kirjandus

Aavik, Johannes. Rahvamurded ja kirjakeel. Trt, 1920.

Aavik, Johannes. Üleskutse ja juhatus Eesti murdesõnade korjamiseks. // Eesti Kirjandus 1913.

Abiline, Sigrid. *Eesti stiili* otsingud mööblikunstis 1900 – 1940. // Eesti Kunstiakadeemia Toimetised 7 (2000). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2000.

Ankeet vilistlaskunnas meie yliõpilaselust ja selle ylesandeist. // Mõtteid valmivast intelligentsist. E. Yliõp. S. „Veljesto” väljaanne. Tartu, MCMXIII.

Ant, Jüri. Eesti 1920. Iseseisvuse esimene aasta. Tln, 1990.

Annist, August. Eesti luule 1924. // Eesti Kirjandus 6 (1925).

Auli, Tiina. Õpetajate kaadri kujunemisest Eesti Vabariigis. // Rahvusliku haritlaskonna kujunemisest. (Eesti hariduse ajalooost. I) Tln, 1993.

Castells, Manuel. *The Power of Identity*. Oxford:Blackwell, 1997.

Eesti arvudes. 1934. aasta rahvaloenduse mälestuseks. Tln, 1934.

Eesti. 20 aastat iseseisvust. Konjukturiinstituut 1939.

Eesti keele sõnaraamat. Tln, 1999.

Eestikeelne raamat 1525-1850. Toim. Endel Annus. Tln, 2000.

Eesti Kirjanduse Seltsi protokollid 1909. // Eesti Kirjandus 1909.

Eesti Kooli Biograafiline leksikon. Koost. H. Rannap. Tln, 1998.

Eesti nimi, Eesti lipp ja kaunis kodu. // Koguteos Võidupüha. Toim. A. Truuvere, Ed. Salurand ja A. Taioste. Tln, 1936.

Eisen, Matthias Johann. Läti jäljed Eestis. // Eesti Kirjandus 2 (1921).
<http://www.eki.ee/nimeselts> 26.05.2005

Faster, Mariko. Ülevaade ajaloolise Võrumaa ja Setumaa kohanimedest determinantidest. //

Feldmann, V. Vallavalitsuse kulud ja tulud 1931/32 m/a. // Eesti Statistika. Kuukiri. 1934 märts, nr 148 (3). Tln, 1934.

Hall, Stuart. Introduction. Who needs „Identity”? // Questions of Cultural Identity. Ed. Stuart Hall and Paul du Gay. Sage, London, 1996.

Haridusminister A. Jaaksoni kõne eesti keele õpetajate 5. kongressil 29. dets. 1936. // Eesti Kool 1937.

Haridusminister N. Kanni kõne 17. veebruaril 1935. // Eesti Kool 1936.

Harro, Halliki. Eesti pedagoogilisest ajakirjandusest 1917-1940. // Eesti ajakirjanduse ajaloost VI. Trt, 1991.

Hint, Mati. Läänemeresoome perifeeria kõrgkultuuri valikud ja võimalused. (Võru näitel). // Keel on tõde on õige ja vale. Trt, 2002.

Hirvlaane, Milvi. Kanepi kool läbi kahe sajandi. Kanepi, 2004.

Hirvlaane, Milvi. Kanepi kihlkunna kultuuriluust ja tuu alusmüürist. // Kaika suvõulikuulõ kogomik IX-XI. Võro:Võro Selts VKKF, 2003.

Häälendamise korraldamine koolis. // Kasvatus, 8.-9. vihik, mai 1920.

Holst, Juta. Rannarootslane Eestis, eestirootslane ja *medelsvensson* Rootsis. // Läänemaa muuseumi toimetised VII. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, 2003.

Iva, Sulev. Vana võru keele raamat. // Keel ja Kirjandus 4 (2003).

Jansen, Ea. Eestlasekäsitlus kultuuriloolises dialoogis. // Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse. Tartu, 2004.

- Jõgever, Jaan.** Kirjandusline ülevaade. // Eesti Kirjandus 1914.
- Jõgever, Jaan.** Õigekeelsus ja õigekiri. // Eesti Kirjandus 1913.
- Jääts, Indrek.** Setude etniline identiteet. // Studia Ethnologica Tartuensia I. Trt, 1998.
- Jääts, Indrek.** Setud eestlaste regionaalse alajaaotuse ja iseseisva etnose piiril. // Õdagumresoomõ veeremaaq. Võro Instituudi toimõtisõq 6. Võro, 1999.
- Kaasik, Sigrid.** Ringhäälingu algusaastad. // Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900-1940. Koost. Epp Lauk. Trt, 2000.
- Kalm, Mart.** Eesti 20.sajandi arhitektuur. Tln, 2001.
- Kama, Kaido.** Võrokese ja tõse soomeugrilase. // Kaika suvõülükuul. Valit tüü 6.-9. augustil 1989 Kaikal peet edimedsest võrokiilsest oppajide oppamisest. Tartu:Eesti Kostabi-Selts, 1990.
- Kangro, Bernard.** Võrumaalasest, ta keelest ja kirjandusest. // Meie maa. Eesti sõnas ja pildis IV. Lõuna-Eesti. Toim. B. Kangro ja V. Uibopuu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1957, lk 83.
- Kannike, Anu.** Kodukujundus kui kultuuriloome. Trt, 2002.
- Kant, Edgar.** Linnastumine ja elanike maalt linna valgumine Eestis. // Linnad ja maastikud. Trt, 1999.
- Kant, Edgar.** Tartu tagamaast ja mõjukonnast. // Linnad ja maastikud. Trt, 1999.
- Kant, Edgar.** Vallavalitsuse reform. // Linnad ja maastikud. Trt, 1999.
- Karjahärm, Toomas.** Unistus Euroopast. Tln, 2003.
- Karjahärm, Toomas, Sirk, Väino.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850-1917. Tln, 1997.
- Karjahärm, Toomas, Sirk, Väino.** Võim ja vaim. Eesti haritlaskond 1917-1940. Tln, 2001.
- Kasak, Enn.** Võru murre ja võro keel. // Õdagumeresoomõ väikuq keeleq. Läänemeresoome väikesed keeled. Võro Instituudi toimõtiseq 4. Võro, 1998.
- Kask, Arnold.** Eesti murded ja kirjakeel. Tln, 1984.
- Kasvandik, Hildegard.** Murdesugemete kogumisest Põlvas. // Eesti Keel 2 (1923).
- Kettunen, Lauri.** Teekond karjalaste juurde. // Eesti Keel 1923.
- Kits, J.** Autobuseliinid 1934/35. // Eesti Statistika 1935, nr 168 (11). Tln, 1935.
- Kodres, Krista.** Rahvuslik identiteet ja selle vorm. Sada aastat otsinguid. // Akadeemia 6 (1995).

- Kodukaunistamistöo tulemusi Võrumaal 1939. aastal. // Loodushoid ja Turism 1940.
- Kompus, Hanno.** 20 aastat ehitamisest Eestis 1918-1938. Tln, 1939.
- Konsin, Kalju.** Naiskäsitöö Võru rajoonis. // Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXI. Tln, 1966.
- Koreinik, Kadri.** Võrokeste keele- ja kultuurihoiakutest ning Võro instituudist. // Võro Instituudi Toimetised 11. Võru, 2001.
- Krepp, Endel.** Valdade majanduslik olukord ja territoriaalne ümberkorraldus Eestis. – Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised, nr 25. Tln, 1938.
- Kruus, Hans.** Linn ja küla Eestis. Trt, 1920.
- Kurvits, Aleksander.** Kool ja kodu kasvatustegurina. Tln, 1937.
- Kõiv, Madis.** Juhan Jaik. Vihmatark ja luudermikk. // Looming 1-2 (1999).
- Kõivupuu, Marju.** Ütte ni tõist Võromaa rahvaarstõst. // Kaika suvõülikuulõ kogomik I-VIII (1989–1996). Võro, 1997.
- Kõpp, Johan.** Rahvakooli olud Tartu ja Võru maakonnas 1839. a. // Eesti Kirjandus 7-8 (1920).
- Käis, Johannes.** Koduloo olemus ja koht algõpetuses. // Eesti Kool 1 (1935).
- Laanekask, Heli.** Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.-19. sajandil. // Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 14. Trt, 2004.
- Laanekask, Heli.** Otto Wilhelm Masing ja tartu keel ehk üksikisiku osast kirjakeele ajaloos. // Vana kirjakeel ühendab. Artiklikogumik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 24. Tartu, 2003.
- Laanekask, Heli.** O. W. Masingu keeleteaduslikust vaatepiirist. // Keel ja Kirjandus 3 (1982).
- Laanekask, Heli.** Wilhelm Friedrich Steingrüber tartu keele eluõiguse kaitsjana. // Keel ja Kirjandus 10 (1988).
- Laanekask, Heli.** Ühise Eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi alguses. // Akadeemia 10 (1992).
- Laar, Mart.** Äratjad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Trt, 2005.
- Lauristin, Marju, Vihalemm, Triin.** Changing value systems: Civilizational Shift and local differences. // M. Lauristin, P. Vihalemm, K. E. Rosengren, L. Weiball (eds). Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition. Trt, 1997.

- Liitoja-Tarkiainen, Ülle.** Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil. Trt, 2000.
- Lotman, Juri.** Semiosfäärast. // Akadeemia 10 (1992).
- Lõbu, Terje.** Maakondlikud üliõpilaskogud Tartu Ülikoolis 1920. aastail. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. XXXIII. Trt, 2004.
- Lõbu, Terje.** Vana-Laitsna valla eestlased ja Läti riik. // Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2002. Trt, 2004.
- Lõuna, Kalle.** Petserimaa. Petserimaa integreerumine Eesti Vabariiki 1920-1940. Tln, 2003.
- Mark, Aksel.** Karjapoiss, pops ja peremees. // Meie maa. Eesti sõnas ja pildis IV. Lõuna-Eesti. Toim. B. Kangro ja V. Uibopuu. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1957.
- Mark, Aksel.** Talu iseseisvas Eestis. // Eesti talu. Koguteos sõnas ja pildis. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1959.
- Merilai, Arne.** Võrukeelse kirjanduse õpetamisest koolis. // Lõunaestli keelest ja kirakeelest. Võro Instituudi toimõtiseg 3. Tartu-Võro, 1998.
- Moora, Harri.** Mõtteid kasvavast intelligentsist. // Mõtteid valmivast intelligentsist. E. Yliõp. S. „Veljesto” väljaanne. Tartu, MCMXIII.
- Munamäe lahtiseid lehti. Koguteos Munamäest ja selle ümbrusest. Koost. E. Ehrmann; Eesti Turistide Ühingu Võru Osakond. Võru, 1935, IV.
- Must, Mari.** Murded ja kirjakeel. // Kodumurre 12 (1975).
- Mägi, Arvo.** Talu eestluse arengus. // Eesti talu. Koguteos sõnas ja pildis. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1959.
- Nigol, Salme.** Karula keelemaailm. // Võru keele Karula murre Jaan Lattiku keelekasutuse alusel tema teoses „Meie noored”, Tartu 1917. // Helbe-Merila Lattik. Võru Karula ajalugu I. Trt, 2002.
- Nurm, Ernst.** Kuidas tõsta keskkooli õigekeelsuslikku taset. // Kasvatus 6 (1932).
- Pajusalu, Karl.** Lõunaestli murdeuuringud viimasel aastakümnel. // Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele-ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat. I. Trt, 2002.
- Palli, Heldur.** Ajaloolise demograafia probleeme Eestis. Tallinn, 1973.
- Peterson, Aleksei.** Võru rajooni kaasaegne maaelamu. // Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXI. Tln, 1966.
- Parhomenko, Eduard.** Eestluse kategoorilisest imperatiivist. // Vikerkaar 12 (1991).
- Parmas, Oskar.** Murdesugemeid kogumas Vastseliinas 1922. aastal. // Eesti Keel 2 (1923).

- Prants, Henrik.** Eesti kirjakeele ajaloost. // Eesti Kirjandus 1909.
- Prants, Henrik.** Killud ja dokumendid. Seletuseks ühe Kreutzwaldi kirja kohta Koidulale. // Eesti Kirjandus 1 (1925).
- Prants, Henrik.** Piibel eesti keeles. // Eesti Kirjandus 1915.
- Pullat, Raimo.** Võru linna ajalugu. Tln, 1984.
- Põldmäe, Rudolf.** Esimene eesti kirjandusloolane Dietrich Heinrich Jürgenson. // Keel ja Kirjandus (4) 1985.
- Põldmäe, Rudolf.** Noor Jakob Hurt. Tln, 1988.
- Pärdi, Heiki.** Kasimata talupojad ja kabadad intelligendid. Hügieeniolud 20.sajandi alguse Eesti külas. // Tuna 4 (2002).
- Raag, Arno.** Arthur Adson: Kaduvik. Luuletused. Eesti Kirjanikkude Liidu Kirjastus, 1927.a. 77 lk. Eduard Viiralti kaas. // Eesti Kirjandus 6 (1927).
- Rahvusliku kasvatus kongress Tartus, 2. ja 3. jaanuaril 1927. a. Referaatide juhtmõtted ja resolutsioonid. Trt, (1927).
- II rahvusliku kasvatus kongressil 2. ja 3. jaanuaril 1935 Tallinnas ettekantud referaatide teesid. Trt, 1935.
- Rannap, Heino.** Koolinõunikud Eesti hariduses 1919-1940. // Haridus 4 (1995).
- Rannut, Mart, Rannut, Ülle, Verschik Anna.** Keel. Võim. Ühiskond. Tln, 2003.
- Reiman, Hugo.** Õpilase edasijõudmine koolides. // Kasvatus 4 (1930).
- Ress, Nikolai.** Eesti keele õpetamisest Petserimaal. // Eesti Kool, 1939.
- Anna Rinne, sündinud 1913. // Eesti rahva elulood. I. Tln, 2000.
- Rosenberg, Tiit.** Baltisaksa põllumehed Eesti Vabariigis ja Läänemaal 1919-1939. // Läänemaa muuseumi toimetised VII. Haapsalu:Läänemaa Muuseum, 2002.
- Rosenberg, Tiit.** Liphartid Liivimaa mõisnikena. II-III. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 2 (16) (1996); 3 (21) (1997).
- Ross, Kristiina.** Miks ja millal kaotati esimene lõunaeesti kirjakeel? // Vikerkaar 7-8 (2005).
- Runnel, Pille.** Setude enesemääratlusest kõrvalseisja pilgu läbi. // Palve, vanapatt ja pihlakas. Setomaa 1994. a. kogumisretke tulemusi. Toim Heiki Valk ja Ergo Västriik. Vanavaravedaja 4. Trt, 1996.
- Runnel, Pille.** Traditsiooniline kultuur setude enesemääratluses 1990ndatel aastatel. // Studia Ethnologica Tartuensia 7. Trt, 2002.

- Ruutsoo, Rein.** Rahvusvähemused Eesti Vabariigis. // Vähemusrahvuste kultuurielu Eesti Vabariigis 1918 – 1940. Dokumente ja materjale. Koost. A. Matsulevitš. Tln, 1993.
- Ränk, Gustav.** Elu Vana-Eesti talus. // Eesti talu. Koguteos sõnas ja pildis. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1959.
- Ränk, Gustav.** Vana-Eesti rahvas ja kultuur. Tartu: Ilmamaa, 1996.
- Sarv, Vaike.** Seto, mõtsik ja tšuhkna. // Kaika suvõulikuulõ kogomik IX-XI. Võro:Võro Selts VKKF, 2003.
- Selart, Anti.** Eesti idapiir keskajal. Trt, 1998.
- Sirk, Väino.** Õpetajate seminar 1920. – 1930. aastatel – haridusprobleem Eestis ja mujalgi. // Tuna 3 (2001).
- Sulkala, Helene.** Keel, identiteet ja ühiskond. // Keskused läänemeresoome piiridel. Võro Instituudi Toimõndusõq 10. Võro, 2000.
- Tammekann, August.** Peeter Päts ja Eesti-Läti piiri kindlaksmääramine. // Loodushoid ja turism 1940.
- Tender, Tõnu.** Võru keel – keel või murre. // Akadeemia 4 (1996).
- Terasmäe, Enn.** Põllumajandusliku kutsehariduse korraldamisest Eestis. // Eesti Kool 1937.
- Torp-Kõivupuu, Marju.** Surmakultuuri muutumine ajas: Ajaloolise Võrumaa matusekombestiku näitel. // Tallinna Pedagoogikaülikool. Toimetised. Humaniora A22. Tln, 2003.
- Tuglas, Friedebert.** E. Enno.Minu sõbrad. Trt, 1910. // Eesti Kirjandus, 1911. Turist Kagu-Eestis. Trt, 1923.
- Tüür, Kadri.** Kohalik ja võõras „Tõe ja õiguse” I osas. // Keel ja Kirjandus 10 (2003).
- Uuet, Liivi.** Eesti haldusjaotus 20. sajandil. Teatmik. Tln, 2003.
„Vabadussammas on hullumeelsus!” Intervjuu Leonard Lapiniga. // Ajaleht „Kostabi” nr 17, 15.-30. mai 1992.
- Vahtre, Lauri.** Suur pettumus ehk Inimene, ühiskond ja inimõigused. Tln, 2002. Valgamaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Trt, 1932.
- Valk, Aune.** Võrokeste identiteedist. // A kiilt rahvas kynõlõs...:võrokeste keelest, kommetest, identiteedist. Võro Instituudi toimõtiseq 8. Võro, 2000.
- Valk, Heiki.** Lõuna-Eesti arheoloogilisest uurimisest. // Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele-ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat. I. Trt, 2002.

- Vare, Silvi.** Eesti hariduse keelepoliitika. // Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja –killud. Koost. J. Viikberg. Tln, 1999.
- Vastab murdekoguja Hella Keem. // Emakeele Seltsi Aastaraamat 35-4. 1989-1996. Trt, 1998.
- Veski, Johan Voldemar.** Eesti keele praegune arenemisjärg. // Eesti Kirjandus 1914.
- Vestmann, Monika.** Talude taasloomisest Võrumaal etnoloogi pilu läbi. // ERM Aastaraamat VLIV. Trt, 2000.
- Viikberg, Jüri.** Akulturatsioon. // Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja –killud. Koost. J. Viikberg. Tln, 1999.
- Viires, Ants.** Folklorismi sünn Eestis. // Keel ja Kirjandus 10 (1986).
- Viires, Ants.** Vana Eesti rahvaelu. Tallinn, 2004.
- Viires, Paul.** Friedebert Tuglase ilukirjanduslik stiil. // Eesti Kirjandus 8 (1931).
- Viitol, Livia.** Kus on Lõuna-Eesti kese? // Sirp, 27. september 2002, nr 36.
- Voolaine, Paulopriit.** Võru üliõpilaste suvipäeva proloog. // Võrumaa, 29. juuli 1922, nr 37.
- Voolma, Aino.** Võru rajooni maaelanike rõivastus. // // Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXI. Tln, 1966.
- Võro Instituudi koduleht <http://www.wi.ee> 29.08.2005
- Võromaa kodolugu. Koolilatsilõ ja suurilõ, aoluust ja teedäq inemiisist. Kokko pandnuq Nele Reimann. Võro Instituut, 2004.
- Võru-eesti sõnaraamat. Võro-eesti synaraamat. Tartu-Võru, 2002.
- Võrumaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Trt, 1926.
- Võrumaa Õpetajate Liit 1917-1927. X-aastase tegevuse juubelialbum. Võru, 1927.
- Võru-Petseri tutvustaja. Trt, 1936.
- Võru praostkonna Jõulu-album 1927. Võru, 1927.
- Võru Õpetajate Seminar. Tegevus ja uuenduspüüded. Võru, 1936.
- Võti, Tiina.** Võru rajooni maaelamute sisustamisest. // Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXI. Tln, 1966.
- Vunder, Elle.** Moderniseerumine ja kultuurimustrite muutused Eestis 19. – 20. sajandil. // ERM Aastaraamat XLVII. Trt, 2003.
- Õunapuu, A.** Kõneõpetus meie koolides. // Kasvatus 10 (1927).
- Рихтер, Елена.** Интеграция сету с эстонской нацией. // Eesti talurahva majanduse ja olme arengujooni 19. ja 20. sajandil. Tln, 1979.

4. Mälestused ja ilukirjandus

- Adson, Artur.** Ise idas – silmad läänes. Vadstena, 1948.
- Adson, Artur.** Kadunud maailm. Toronto, 1954.
- Adson, Artur.** Neli veskit. Vadstena, 1946.
- Adson, Artur.** Väikelinna moosekant. Mälestusi Võru linnast sajandi algul. Vadstena, 1946.
- Ast-Rumor, Karl.** Aegade sadestus. Tln, 2003.
- Kangro, Bernard.** Kipitai. Lund, 1992.
- Kõiv, Madis.** Kalad ja raamatud. Studia memoriae 4. Tln, 1998.
- Kõiv, Madis.** Kolm tamme. Studia memoriae 3. Tln, 1995.
- Kõiv, Madis.** Kähri kerko man Pekril. Studia memoriae 2. Võro, 1999.
- Kõiv, Madis.** Rännuaastad. Studia memoriae 1. Tln, 1994.
- Lattik, Jaan.** Mõrsjapärg. Göteborg-Vadstena, 1951.
- Lindsaar, Peeter.** ...ja sõdurid laulavad. I-II. Lund, 1959-1962.
- Lindsaar, Peeter.** Värskä. Lund, 1977.
- Lindsaar, Peeter.** Õrn armastus. Lund, 1970.
- Lüüs, Aadu.** Talutarest Tartusse: eluradadel nähtut, kuuldut, meelespeetut. Stockholm, 1957.
- Mõttus, Arvo.** Hulkuri valss. Tln, 1995.
- Panius-Semmiste, J. S.** Kodus ja võõrsil: mälestusi eelrevolutsioonilisest ajast. Võru, 1930.
- Prants, Henrik.** Minu elukäik. Trt, 1939.
- Raud, Märta.** Eesti kool aegade voolus I-II. Koolinõuniku mälestusi. Stockholm, 1965.
- Roht, Richard.** Vana Võrumaa. Trt, 1934-1935.
- Vahtra, Jaan.** Minu noorusmaalt. I-II. 1935.

5. Perioodika

Eesti Keel	1922-1940
Eesti Kirik	1923-1940
Eesti Kirjandus	1909-1940
Eesti Kool	1935-1940
Eesti Statistika	1922-1940

Kasvatus	1919-1940
Loodushoid ja Turism	1939-1940
Postimees	1920-1940
Päevaleht	1920-1940
Rõuge Kiriku Teataja	1931-1933
Rõuge Teataja	1931
Võrumaa	1922-1923
Võru Teataja	1920-1935
Uma Leht	2000-2005